

TÜRK ARKEOLOJİ VE ETNOGRAFYA DERGİSİ

Yıl: 2006

Sayı: 6

T.C. KÜLTÜR VE TURİZM
BAKANLIĞI
KÜLTÜR VARLIKLARI
VE MÜZELER GENEL
MÜDÜRLÜĞÜ

TÜRK ARKEOLOJİ VE ETNOGRAFYA DERGİSİ

YIL: 2006

SAYI: 6

T.C.

Kültür ve Turizm Bakanlığı
Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü
tarafından yılda bir yayımlanır.

T.C.
KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI
Ana Yayın No: 3055

Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları
Yayın No: 116

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Aygül SÜEL
Prof. Dr. Bozkurt ERSOY
Prof. Dr. Binnur GÜRLER
Prof. Dr. Ebru PARMAN
Prof. Dr. Gürbüz ERGİNER
Prof. Dr. Metin ÖZBEK
Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR
Prof. Dr. Oğuz TEKİN
Doç. Dr. Gül ASATEKİN
Doç. Dr. Hande KÖKTEN
Doç. Dr. Harun TAŞKIRAN
Doç. Dr. Mine KADİROĞLU
Doç. Dr. Tunç SİPAHİ
Yrd. Doç. Dr. Bekir ESKİCİ

YAYINA HAZIRLAYANLAR

Koray OLŞEN
Dr. Fahriye BAYRAM
Dr. Adil ÖZMEN

KAPAK TASARIMI

Koray OLŞEN

UYGULAMA

Gülay TİL

ISSN: 1302-9231

ISBN: 975-17-3190-9

Kapak Fotoğrafı: Cengiz ÇETİN (Hagia Triada Lahtin'den Kurban Sahnesi)

* Dergide yayınlanan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.
Yayınlanan yazılarda dil, anlatım ve yayın tekniği yönünden değişiklik yapılabilir.

T.C.
KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
DÖŞİMM BASİMEVİ İŞLETME MÜDÜRLÜĞÜ
ANKARA 2006

İÇİNDEKİLER

Ali ALTAY

Bir Gurlu Sikkesi 1-4

H. Çetin ARSLAN

Çeltikçi Beldesi'nde Osmanlı Dönemine Ait Bir Çeşme 5-10

Ünal DEMİRER

Pisidia Antiokheiası Büyük Bazilikası 11-24

Banu AYGÜN

Antiokheia'dan Antakyalılar'a Kalan Tarihsel-Kültürel Çevre Değerleri ve Bu Değerler
Üzerinde Rol Oynayan Etkenler 25-34

Ayşim TUĞ - Ayla SEVİM

Felaket Kurbanlarının Kimliklendirilmesi Çalışmalarında Bio - Arkeolojinin Önemi 35-40

Metin ÖZBEK - Ömür Dilek ERDAL

Anadolu'nun Bazı Neolitik ve Kalkolitik Topluluklarında Bebek Ölümleri ve Olası
Nedenleri 41-52

Zülküf YILMAZ - A. Osman UYSAL

Demirköy Fatih Demir Dökümhanesi 2003 Yılı Araştırma ve Kazı Çalışmaları 53-66

A. Tuba ÖKSE

Eski Önasya'dan Günümüze Bahar Bayramları ve Bereket Törenleri 67-72

Derya EROL

Smyrna Devlet Agorası Buluntusu Terra Sigillata 73-86

Cengiz ÇETİN

Antik Yunan'da Kurban, Yüzlük Kurban ve Altar 87-98

Cengiz ÇETİN

Antik Çağ'da Hieros Gamos Ritüeli 99-110

BİR GURLU SİKKEİ

Ali ALTAY*

Gur, Afganistan'ın batısında, Helmand Vadisi, Hari Rud Vadisi ve Bamyan arasında (Herat civarında) dağlık bir vilayettir. Burada bugün dil bakımından İranlılaşmış olan Türk ve Moğol asıllı bir halk yaşamaktadır. Bölge önce Sasaniler'in, 1011 yılından itibaren de Gazneliler'in idaresine girmiştir. 1216 yılında Harizimsahlardan tarafından zapt olunmuştur. Kısa bir süre sonra, 1220 yılında Moğollar'ın istilasına uğramış ve başkent Firuzkuh, Moğollar tarafından tahrip edilmiştir...Mahmut ibn-i Velid'in yazdığına göre, Gur bölgesindeki bu kabile XIV. yüzyıla kadar Türklük karakterini ve Hindistan Gurileri'nin, Herat Gurileri'nin, ve Herat Kentleri'nin çekindeğini teşkil etmiştir. Bu üç hanedan tarihe geçmiş ünlü Türk sülaleleridir... Tamamen Türkler'in yaşadığı Gur bölgesi daha sonra İranlılaşmış ve Gur adı da kaybolmuştur¹.

Türkiye'de bu güne kadar herhangi bir Gurlu sikkesi yayınlanmamıştır. Makale konusu olan, 31,1x1 mm ölçülerinde ve 4,95 gr. ağırlığındaki sikke², bizlerce pek bilinmeyen Gur ve Gurlu³ tarihi açısından önem taşımaktadır.

Sikkede adı ve lakabı okunan Muizzüddin ebu'l- Muzaffer Muhammed bin Sam (7-1206), Gurlu Şanzabani beylerinin dördüncüsüdür. Ağabeyi Gıyaseddin'in 1202'de ölümünden sonra Muhammed devletin başına geçmiştir. Bir Hindistan seferinden Gazne'ye dönüşünde, İndus Irmağı kıyısında

İsmaili Rafiziler veya Hokerlar tarafından öldürülmüştür⁴.

Sikkenin ön yüzünde adı okunan kişi ise Abbasi halifelerinden ebu'l-Abbas Ahmed el-Nasır li-dini'l-lah'tır (1180- 1225)⁵.

Sikkenin ön yüzünde, çift dörtgen çerçeve ve içerisinde:

"(La) İlahe İlla'l-lah/ Muhammedun resulu'l-lah/ en-Nasiru li-dini'l-lah/ emiru'l-Müminin"⁶

Çevresinde, üstte sola doğru: "...(el)zi erse(le) resulehu bil-hüda... el-hakk li yüz(-hırahı)... " ifadesi okunmaktadır.

Çizim: 1

Çizim: 2

Resim: 1

Ayetin tamamı şu şöyledir:

"huve'l-lezi ersele resulehu bil-huda ve dini'l-hakk li yuzhirahu ala'd-dini küllihi ve lev kerihel-müşrikun."⁷

Arka yüzünde; "es-Sultanu'l-azam/ mu-izü'd-Dünya ve/ d-Din ebu'l- Muzaffer / Muhammed bin Sam,"⁸

Çevresinde, altta; ...(Ga)zne fi şuhuri, ifadesi okunmaktadır

Genelde, İslâmî sikkelerde dış tarafta sikkenin basıldığı yer, sonra da basım senesi yazılıdır.

Aynı dönemde hüküm sürmelerine binaen örnek vermek gerekirse, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in (1204-1210) Malatya basımlı sikkesinin arka yüzünde; "Duribe haza'd-Dinaru bi medineti Malatya sene selase ve sitte mie"⁹(603) ifadesi bulunmaktadır.

Bundan hareketle, "fi şuhuri"¹⁰ kelimesinden önceki kelimenin bir şehir ismi olması gerekir. Okunabilen harflerden de bu şehrin Gazne¹¹ olduğu hükmüne varılmaktadır.

Muhammed bin Sam'ın da hükümdarlık süresini göz önüne alarak, sikkenin dış çerçevesinde şuna benzer bir ifade yer alıyor diyebiliriz.

Duribe haza'd-Dinaru/ bi Gazne fi şuhuri/ seneti tisa tisin/ hamse mie (599)¹²

SONUÇ

Unvan ve isimlerin net okunmasından ve Muizü'd-din ebul Muzaffer Muhammed bin Sam'ın hükümdarlık süresi ile, Abbasi halifesi ebu'l-Abbas Ahmed el- Nasır li-dini'l-lah'ın hilafet sürelerinin birbirleriyle uyumluluğu göz önünde bulundurularak, karşılaştırmalı inceleme ve tespitler yapmaya gerek duyulmayacak netlikte makale konusu bu sikkenin bir Gurlu sikkesi olduğu sonucuna varılmaktadır.

Resim: 2

SUMMARY

Gur is a mountainous province located on the west of Afghanistan between the Helmand valley and Bamyan (near Herat). There live a people of Turkish and Mongolian origin that has become Iranian in terms of language. The region was first governed by the Sassanids and then the Gazneliler since 1011. In 1216, the Harizimshahs had control over the region. After a short time, it was invaded by the Mongols and the capital Firuzkuh was destroyed. According to the scripts of Mahmud Ibn-i Velid, the tribe in Gur formed the essence of Turkish character, the Hindu and Herat Guri and Herat Kerts until XIV. century. These three dynasties were the famous Turkish progenies who made history. The Gur region where only the Turks lived were later become Iranian and the name of Gur disappeared.

No coin of Gur have been displayed in Turkey so far. The coin which is the subject of the article bears importance in regard to the Gur and Guric history.

Muizü'd-din ebu'l-Muzaffer Mohammed bin Sam (?-1206) is the fourth Guric Shanzabane king whose name and nickname are written on the coin. After his brother Agabeyi Gıyaseddin died in 1202, Mohammed became the head of the state. Then, he was killed along the Indus River by either Rafizis or Khokars while he was coming back from India.

The person whose name is written on the front side of the coin is Ebu'l Abbas Ahmed el-Nasır li-dini'l-lah (1180-1225), an Abbaside caliph.

The consistency of caliphate between Muiziddin ebu'l Muazzam Mohammed bin Sam and an Abbaside caliph ebu'l-Abbas Ahmed el-Nasır li-dini'l-lah leaves no doubt about the name Sam which is hardly readable.

On the front side of the coin, in a quadrangle the scripts of "La ilahe illallah / Mohammedun resulullah / en-Nasiru li-dini'l-lah / emirul-Müminin"; around the quadrangle at

the top from right to left "Ersele resulehu bil-hüda (ve dini)l-hakk li yuz (hıra ala'd-dini küllehu...)" ; on the back side "es-Sultannu'l azam / muizü'd-Dünya ve' / d-Din ebu'l-Muzaffer / Mohammed bin Sam" ; at the bottom "Edrabehu fi Lahor" can be read.

NOTLAR

- * Ali ALTAY, Filolog, Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet Müzeleri Müdürlüğü, II. TBMM Binası Ulus / ANKARA
- 1 "Gur". *Meydan Larousse*, C. 8, s. 197.
- 2 İsmail Ahmet Erdoğan Koleksiyonu, KSCM Koleksiyoneri Envanter No: 9.
- 3 Guriler veya Gurlular, Afganistan'da hüküm süren hanedan. Guri soyunun bugün için bilinen tarihi, Saffariler zamanında Yakub bin Leys'in Zemindaver ve Bust taraflarını hâkimiyeti altına aldığı yıllarla başlar. O zamanlar Gur dağlık bölgesinde Guri adlı bir melik hüküm sürmektedir. Bölge halkı henüz Müslüman olmamıştır. Gazneli Mahmut bu bölgeye saldırdığı zaman (1009) bölgenin yönetimi Muhammed adlı Müslüman olmayan birinin elinde bulunmaktadır...
- "Gurlular", *Meydan Larousse*, C. 8, s. 199.
- 4 "Muhammed bin Sam", *Meydan Larousse*, C. 14, s. 202.
- 5 Nasır (li Dinillah ebu'l Abbas Ahmed), otuz dördüncü Abbasi halifesi (1180-1225), Annesi Türk olan Nasır, Abbasisler'in son devrinde en güçlü halifeydi. *Meydan Larousse*, C. 14, s. 400.
- 6 Allah'tan başka ilah yoktur / Muhammed Allah'ın Resulüdür / en-Nasiru li-Dini'llah/ Müminlerin Emiri.
- 7 "O, müşrikler hoşlanmasa da dinini bütün dinlere üstün kılmak için resulünü hidayet ve hak din ile gönderendir." *Kuran-ı Kerim*, Sure 9, Ayet 33.

⁸ En Büyük Sultan, dünyanın ve dinin izzetli ikramkarı, zafer sahibi, Muhammed bin Sam.

⁹ İbrahim Artuk - Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, c. 1, s.356, no.1083.

¹⁰ "...aylarında..."

¹¹ 1157'de B. Selçuklu İmparatorluğu'nun kolu kapatılınca, Gazneliler'in başkenti, Lahora nakledildi. Bundan sonra mem-

leketin her tarafında yaşayan Gurlular isyan ederek, 1161'de Gazne'yi ele geçirdiler. Nihayet, son Gazne hükümdarı Hüsrev Melik tahttan indirilince (1187), Gazne Devleti son buldu. Yerine kurulan Gurlular, 1214 yılına kadar hâkimiyetlerini devam ettirdiler. "Gazneliler", *Tercüman Türk ve İslam Ansiklopedisi*, C 3, S. 376.

¹² "Bu dinar Gazne'de beş yüz doksan dokuz senesi aylarında basılmıştır."

ÇELTİKÇİ BELDESİ'NDE OSMANLI DÖNEMİNE AİT BİR ÇEŞME

H. Çetin ARSLAN*

2005 yılı şubat ayı içerisinde, Ankara İli, Kızılcahamam İlçesi, Çeltikçi Beldesi'nde, belediye başkanlığının tarihî bir çeşmenin bulunduğuna ilişkin başvurusu üzerine; yerinde yapmış olduğumuz incelemede kayıtlarımızda ve arşivimizde tesciline rastlanılmayan Osmanlı Dönemine ait bir çeşme tespit edilmiştir.

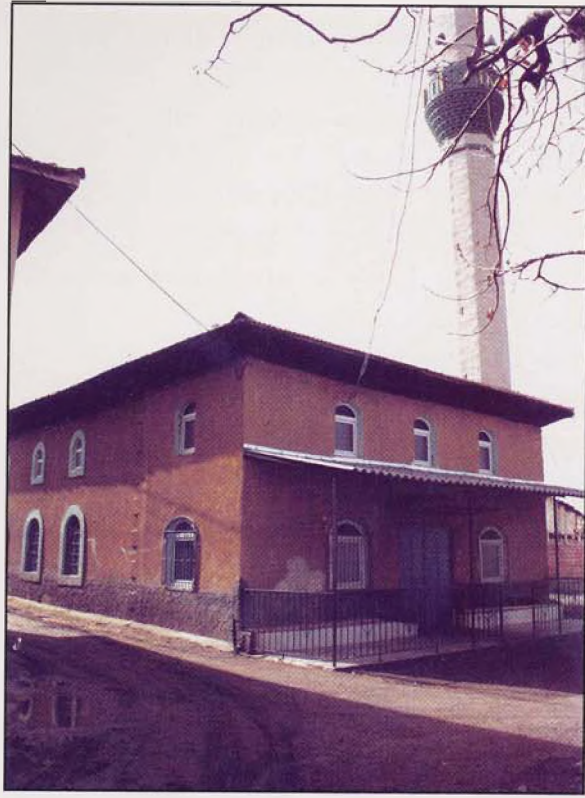
Makale konumuzu oluşturan çeşmenin üslûp ve sanatsal özelliklerine değinmeden önce bölgenin tarihini hatırlamanın faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Ankara ve çevresinin şu ana kadar yapılan yüzey araştırmaları ve arkeolojik tespitler ile prehistorik çağlara kadar uzanan bir süreç içerisinde yerleşime sahne olduğu kanıtlanmıştır. Türk Tarih Kurumu Başkanlığı'nca 1938 yılında yürütülen çalışmalarda Güdül, Eti Yokuşu, Tuz Gölü çevresi ile Ankara-Eskişehir arasında prehistorik devirlere ait tespitler yapılmıştır¹. Hitit ve Frig uygarlıklarına ait önemli yerleşim alanlarının bulunduğu Ankara ve çevresinde; Haymana-Gavurkale, Güdül-Kirmir Çayı Vadisi, Kızılcahamam-Bitik Höyüğü, Beypazarı-İnözü Vadisi sayabileceğimiz belli başlı örnekleri oluşturmaktadır.

Antik Çağ'da Galatya olarak bilinen bölgenin önemli hac, sefer ve ticaret yolları üzerinde olması tarih boyunca Ankara ve çevresinin önemini arttırmış Galatlar, Romalılar, Bizanslılar, Danişmendliler, Anadolu Selçukluları ve devamında Osmanlı Devleti boyunca da bu önemini korumuştur².

Sultan I. Murad Döneminde Osmanlı idaresine geçen Ankara ve çevresi Ahiler'in önemli bir merkezi konumundadır. Şüphesiz bunda Ankara'nın ticarî aktivitesi ve potansiyeli büyük rol oynamıştır³. Ankara şehri yakınında, batı istikametinde, şimdiki adıyla Kızılcahamam, 1907 Salnamesi'ne göre Yabanabad Kazası'nın merkezi Şorba Kasabası olarak geçmektedir⁴. Yabanabad Kazası Ankara şehrinin batı bölgeleri ile olan bağlantısını sağlamakta, ayrıca şifalı suları, tarımsal potansiyeli ile ön plana çıkmaktaydı.

Kızılcahamam'dan güneybatı istikametine doğru Kirmir Çayı Vadisi boyunca devam edildiğinde vadinin genişlemeye başladığı noktada, Çeltikçi Beldesi'ne ulaşılır. Zamanında Osmanlı Dönemine ait eski evlerin bulunduğunu, mevcut yapıların mimari özelliklerinden anlayabileceğimiz Çeltikçi'de, 19. yüzyıldan kalma bir de eski cami bulunmaktadır (Resim: 1). Yerleşim merkezinin eski cami çevresinde odaklandığı ve zaman içerisinde diğer yönlere doğru gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Ankara ve çevresinin genel tarihsel gelişimi içerisinde mevcut Çeltikçi Beldesi'nin yerleşim özellikleri Osmanlı şehir planına uygun düşmekte ve merkezde Ulu Cami etrafında odaklanmaktadır. Kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı caminin son cemaat bölümü sonradan kapatılmıştır. Dıştan tamamen sıvalı beden duvarlarının, köşe birleşme noktalarında içe ve dışa doğru çıkıntılı şekilde taş sırasıyla vurgulanması 19. yüzyıl Osmanlı

Resim 1: Çeltikçi Beldesi'ndeki (19. yüzyıl) Osmanlı Dönemine ait eski caminin kuzeydoğudan görünümü

mimarisinde çok sık rastlanan bir tarz olup; doğu ve batıdaki altlı ve üstlü yuvarlak kemerli kenar bordürleri taş silmeli pencereler dikkati çekmektedir. Üst örtüde düz ahşap tavan dıştan beşik çatı ile kapatılmıştır. İçte sonradan yağlı boya ile üzerinden geçilmiş yuvarlak nişli kavsarası bulunan alçı mihrabın üst orta aksında yazı görülmektedir. İçten dışa doğru üç silme hâlinde bezemeleriyle

Resim 2: Çeltikçi eski caminin mihrabının üst tarafındaki yazı bölümü

dikkati çeken mihrapta, stilize edilmiş kıvrım dallar içerisinde rozet çiçekler ve bitkisel motifler tasvir edilmiştir (Resim: 2).

Beldenin doğu tarafında ise küçük bir meydana makale konumuzu oluşturan Osmanlı Dönemine ait tarihî çeşme bulunmaktadır. Celal Esad Arseven'in "su kaynağı manasına Türkçe'de "göz" kelimesinin Farsça karşılığı olan çeşim sözünden alınmıştır. Kaynağında bir hazneye toplanarak veyahut borularla getirilerek akıtılan suların alınmasına mahsus lüleli veya musluklu bir hazne şeklinde mermerden, taştan veya sair malzemeden yapılmış umuma mahsus su alma yeri" olarak tanımladığı çeşme sözcüğü günlük yaşamımızın bir parçası konumundadır⁵.

Osmanlı Döneminde çeşme yapımı bir gelenek hâline gelmiş ve yerleşim birimlerinde günümüze bir çok eser ulaşmıştır.

Çeltikçi Beldesi'nde 2369 parselde bulunan çeşmenin batısında iki katlı ahşap bir ev yer almaktadır. Ahşap evin doğusunda bulunan bahçenin doğuya bakan tarafında düzgün kesme taşlar ile yapılmış ancak daha sonra onarılmış olduğu anlaşılan dikdörtgen yatay cephe duvarının ortasında üzeri düz taş satıh ile kapatılmış silmeli çeşme dikkati çekmektedir. Kuzeyden ve güneyden 10 metrelik duvarın zaman içerisinde zemin kotunun yükselmesinden dolayı çeşmenin yalak kısmıyla birlikte bir kısmının toprak içinde kaldığı anlaşılmaktadır. Bahçe duvarına birleşen güney duvarının bir kısmı ise yıkılmıştır. Yalak kısmı yatay düz satıh duvarı ile aynı uzunlukta tasarlanmış ve çeşmenin cephesi bu duvarın ortasına yerleştirilmiştir. Yapıldığı dönemde simetrik olarak tasarlandığı anlaşılan çeşmenin genel konstrüksiyonunu koruduğu görülmektedir. Yöresel Ankara taşı ile inşa edilen çeşmenin aynalık bölümünü sivri bir kemer tamamlamaktadır (Resim: 3, 4).

Çeşme aynasının tam ortasında, mermer üzerine yazılmış, dokuz satır hâlinde Osmanlıca kitabesi bulunmaktadır (Resim: 5). Kitabenin transkripsiyonu aşağıdaki şekildedir⁶.

1. Şah-ı Devran'ın silahşöri Hasan Ağa ki ol
2. Sa'y-i hayratıyla her gah oldu memduh'ül-hisal
3. Bu mahalde Hasbeten lillah bünyad eyledi.

Resim 3: Osmanlı Dönemine ait çeşmenin kuzeydoğudan görünümü

4. Böyle bir nev çeşmeye şirin-i satvet-i iştimal
5. Bani-i hayreyn-i yoğur ruh-u efzay'ilatif.
6. Bais-i ğufranı olsun daima ya ze'l celal.
7. Böyle kıldım Arif atşana nida tarihini.
8. Afiyet-i bad iç bu zemzem çeşmeden ve ezlal 1196
9. Sahib'ül hayrat ve'l hasenat Hasan Ağa İbni İbrahim Silahşörü Hazreti Cihandari.

Kitabeden, döneminin cengaveri İbrahim oğlu Hasan Ağa tarafından 1196 H./1781 M. tarihinde çeşmenin inşa ettirildiği, ayrıca

Resim 4: Çeşmenin cepheden görünümü

Resim 5: Çeşmenin kitabesi

"zemzem çeşmesi" tabirinin kullanıldığını öğrenmekteyiz.

Sultan 1. Abdülhamit Dönemi 1774-1789)'nde inşa ettirilen çeşmenin kitabesinde geçen Hasan Ağa'nın halkın ileri gelenlerinden birisi olduğu kesindir. Özellikle Hasan Ağa'nın "silahşör" olarak tanımlanması, onun Osmanlı ordusu içerisinde yetkili bir görevli olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Orduda yeniçerilerin başındaki lider için "Yeniçeri Ağası" dendiğini bilmekteyiz. Yine bazı makamlar için de "ağa" unvanı kullanılmak-

Resim 6: Sivri kemerin kilit taşında bulunan stilize çiçek motifi

tadır. Bani üzerine yapılacak araştırmalarla konunun aydınlığa kavuşacağı görüşündeyiz.

Çeşmenin tanımlanması ve özelliklerine gelince, iki bölüm hâlinde ele almak mümkündür. Çeşmenin cephe düzenlemesi, sivri kemer ayaklarının başlangıç noktası olan kemer üzengilerinden kemer kavsinin orta aksına kadar devam eden üst bölümü ile ayak vazifesi de gören iki tarafında içe doğru kademeli ince sütunceli alt bölümünden oluşmaktadır (Resim: 6). Üst bölümde dıştan içe doğru iki kademeli silmenin en dışında, ince bir şerit hâlinde kabartma tekniğinde verilmiş stilize edilmiş çiçek motifleri, içe doğru düz iki silme sırasıyla sivri kemerin iki üst noktasında dikdörtgen bir bölüm elde ederek sonlanmıştır. Dikdörtgen satıhın iki yanında rozet şeklinde sol tarafta çarkıfelek (Resim: 7) motifi, sağ tarafta ise stilize edilmiş hatayi çiçeği motifi görülmektedir. Sivri kemerin kilit taşının tam ortasında stilize edilmiş rozet çiçek motifinin geometrik düzende işlendiği görülmektedir. Stilize çiçek tasvirinin her bir yaprağı aynı zamanda diğer çiçeğe geometrik olarak birleştirilmiştir. Alt bölümde

iki kenarda burgu sütunceler işlenmiştir. Üst bölümde ise yatay şekilde yerleştirilmiş iki kademeli taş blok çeşmeyi sonlandırmakta ve vurgusunu güçlendirmektedir. İnşa tekniği, simetrik düzenlemesi, motif dünyası, tasvirlerin kompozisyonu ve anlatımı bakımından 18. yüzyıl Osmanlı Döneminin mahalle çeşmelerinin güzel bir örneği olarak niteleyeceğimiz Çeltikçi'deki çeşme, döneminin karakteristik özelliklerini taşımaktadır (Resim: 8).

Söz konusu çeşme beldenin doğu kesimindeki mahallenin su ihtiyacını karşılamaktadır.

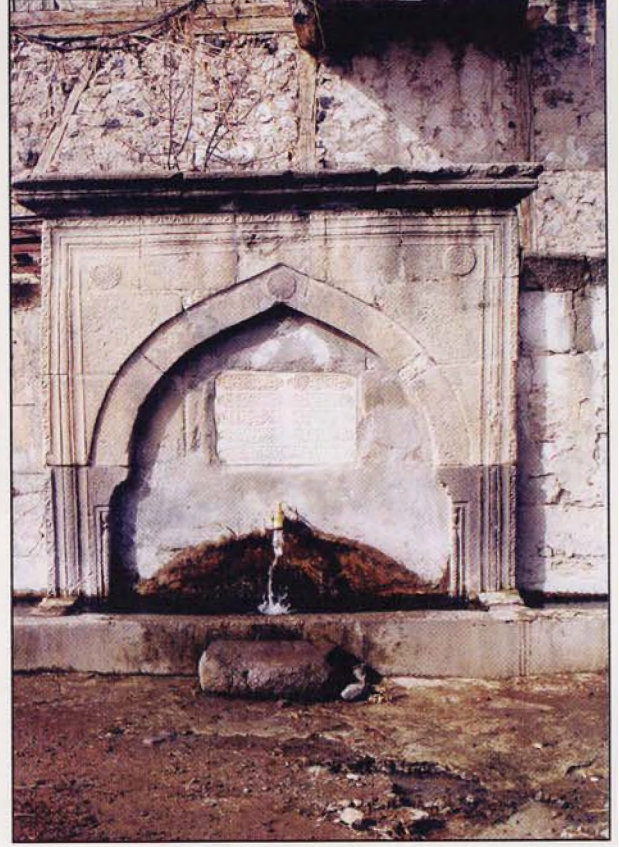
İnsanoğlunun var oluşundan bu yana medeniyetler için vazgeçilmez bir yaşam kaynağı konumundaki suyun yerleşim birimlerine nakledilmesi ve insanların hizmetine sunulması, bu suretle su kaynaklarının değerlendirilmesi önemli bir sorun olarak önemini hep korumuştur. Suyun temin edilmesinin yanında muhafazası da ayrı bir sorun olarak dikkati çekmektedir. Suyun temelde insan yaşamındaki vazgeçilmez önemi; uygarlıkları su ile ilgili mimari çözümler elde etmeye yöneltmiştir. Barajlar, su kanalları, su depoları,

Resim 7: Çeşmenin kemer köşeliklerindeki çarkifelek

sarnıçlar, havuzlar, çeşmeler, su kemerleri, su tünelleri bu mimari çözümlerinin bir yansıması olarak değerlendirilmelidir⁷.

Uygarıkların gelişimleri, ilerleme kaydedebil-meleri suyu kullanabilme yeteneği ile ölçülmelidir. Suya yön verebilen ve onu kullanabilen toplumların tarih içerisinde önemli uygarlıklar olduğu görülecektir. Su kaynağının tespiti, bu kaynağın suyun akıtılacağı yere kadar kanallar ile ulaştırılması, gerekiyorsa birkaç yerden suyun dağıtılması gibi işlemler zahmetli olduğu kadar maddî açıdan da büyük bir mafi desteği gerektirmektedir. Onun içindir ki, Osmanlı Döneminde devrin ileri gelenleri veya halkın eşrafından önemli kişilerin bu işe talip olduğu anlaşılmaktadır; bu durum beraberinde halkın sevgisini; manevi olarak da belirli bir saygınlığın kazanılmasını getiriyordu. Ayrıca mahalle çeşmelerini sosyal açıdan mahalle sakinlerinin bir araya geldiği noktalar olarak da değerlendirmek mümkün olacağından, olayın sosyal yönünün de unutulmaması gerektiği kanaatindeyiz.

Resim 8: Çeşmenin görünümü

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Suyun tarihsel gelişim içerisinde medeniyetler üzerindeki etkisi şüphesiz çok önemlidir. Tarımsal faaliyetlerin devamı, yerleşim alanlarının oluşturulması veya seçilmesi, suyun her zaman kolayca ulaşılabilir bir alanda tutulması ve kontrolü, günlük yaşamı devam ettirmek için sürekli akıtılmasının sağlanması konularının çözülmesi için günümüz yaşamına kadar uzanan mimari özel yapı türleri meydana getirilmiştir. Yaşamımızın bir parçası olan suyu en pratik şekilde insanların hizmetine sunmak amacıyla baniler tarafından dönemin mimari ve üslûp özelliklerini yansıtan çeşme adını verdiğimiz su yapıları inşa ettirilmiştir. Suyun kolayca kullanılmasını ve günlük yaşama dahil edilmesini en işlevsel şekilde ortaya koyan çeşmelerin yararlarını maddeler hâlinde sıralayacak olursak:

1 Suyun yerleşim merkezlerinden kolayca kullanılmasını ve ulaşılmasını sağlayarak temiz içme suyu vermek,

2 Yol, konak yerlerinde suyun elde edilmesinin zor ve doğa koşullarının ağır olduğu önemli geçitlerde suya ulaşılmasını kolaylaştırmak,

3 Mimari yapıların bir bölümünde, yapının işlevine uygun olarak hizmet etmek,

4 Kalabalık yerleşim alanlarının meydanlarında suyun çok sayıda insan tarafından kullanılmasını sağlamak,

gibi belli başlı işlevlerinin yanında halk arasında yaptırılan kişiye sağladığı prestiji de unutmamak gerekir. Eski bir çok medeniyetin kutsal saydığı, saflığın ve temizliğin simgesi olarak kabul edilen yaşam kaynağı olan suyu insanların hizmetine sunmak her dönem önemli bir banilik hizmeti olarak kabul edilmiştir.

Çeltikçi'deki çeşme, Klasik Osmanlı Dönemi mimarisi içerisinde uygulamalarına sıkça rastladığımız sivri kemer alınlığı, kitabesinin konumu, üzerindeki motif dünyası ve aktarımı, alt bölmedeki iki yandaki burgu sütunçeleri ve inşa tekniği bakımından sade, ancak döneminin bezeme ve üslûp özelliklerini aktarmaktadır.

SUMMARY

Water has always been an indispensable part of human life. Various architectural approaches have been created for utilization of water, as a significant factor in assessment of development processes of civilizations. Dams, water archs, pools, water tunnels, fountains should be regarded as examples of such architectural structures. In February 2005, we examined the subject of our essay, the fountain built by Hasan Agha in 1781, age of Ottoman Empire, in Ankara province, Kızılcahamam district, Çeltikçi region. We are in the opinion that introduction of the fountain, which may be considered as a serial of the Ottoman fountains of 18th century, shall be useful for researchers interested in this subject in terms of its architecture, motifs, and stylistic features.

NOTLAR

* H. Çetin ARSLAN, Sanat Tarihçi, Ankara Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü, Ankara / TÜRKİYE

1. Ayrıntılı bilgiler için bakınız Ş. Aziz Kansu, "Türk Tarih Kurumu Prehistorik Araştırmaları", *Bellekten*, III, 1939, sayı:9, s.93-109.

2. Bkz. N. Can Güleklî, *Ankara, Tarih-Arkeoloji*, Ankara, 1948, s.31-41. Sevim Buluç, "İlk Çağda Ankara", *Ankara Dergisi*, 1, sayı:2 1991, s.13-28.

3. Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihan-nüma, Neşri Tarihi Yay. F.R. Unat-M.A.Köymen*, 1, Ankara 1995, s.191-193.

4. *Ankara Vilayeti Salnamesi 1325 1907*), Ankara, 1995, s.155.

5. Bkz. C. Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, 1, İstanbul, 1998, s.388-389.

6. Kitabenin transkripsiyonu sırasında yardımlarını esirgemeyen Vakıflar Genel Müdürlüğünde görevli meslektaşlarım Sayın Ali Kılıcı'ya ve Ankara Vakıflar Bölge Müdürlüğünde görevli Sayın Burhan Turgut Toy'a ayrıca İngilizce özet için değerli arkadaşım Sayın Şeref Topkaya'ya teşekkürlerimi iletmek isterim.

7. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz Önge, *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*, Ankara, 1997, s.1-9.

BİBLİYOGRAFYA

Ankara Vilayeti Salnamesi 1325 1907), Ankara, 1995.

ARSEVEN, C. Esad, *Sanat Ansiklopedisi*, 1, İstanbul, 1998.

BULUÇ, Sevim, "İlk Çağda Ankara", *Ankara Dergisi*, 1, sayı:2 1991, s.13-28.

GÜLEKLİ, N. Can, *Ankara, Tarih-Arkeoloji*, Ankara, 1948.

KANSU, Ş. Aziz, "Türk Tarih Kurumu Prehistorik Araştırmaları", *Bellekten*, III, 1939, sayı:9, s.93-109.

Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihan-nüma, Neşri Tarihi Yay. F.R. Unat-M.A.Köymen*, C.1, Ankara 1995.

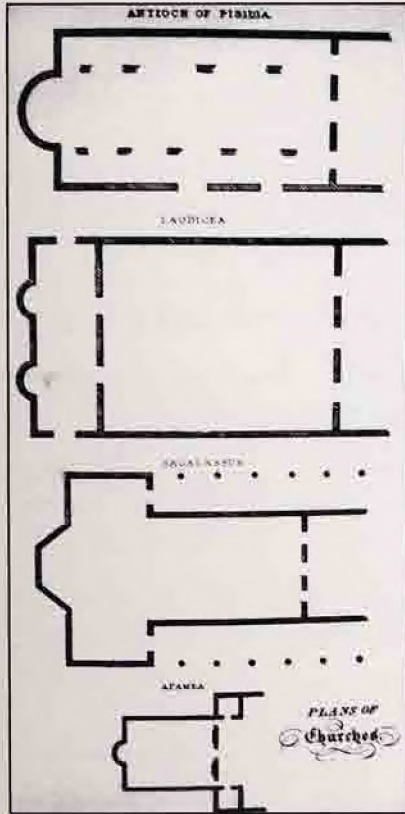
ÖNGE, Yılmaz, *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*, Ankara, 1997.

PİSİDİA ANTIOKHEİASI BÜYÜK BAZİLİKASI

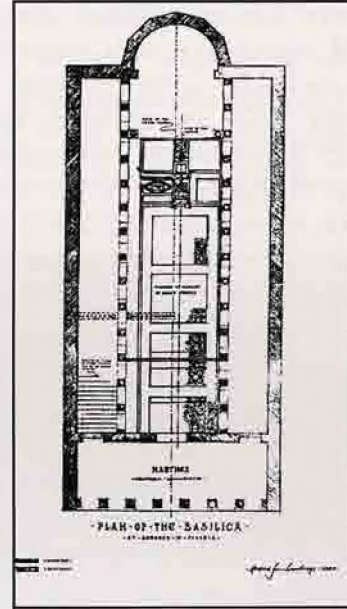
Ünal DEMİNER*

Bazilikada Yapılan Araştırmalar

Pisidia Antiokheias'ının anıtsal kilisesinin bilim dünyasına tanıtılması 19. yüzyıl başlarına rastlar. 1826 yılında bölgeye gelen F. V. J. Arundell, kenti 1833 yılındaki ikinci ziyaretinde bularak çalışmalarında özellikle bazilika üzerinde durur ve ilk kayıtları gerçekleştirir. Ayrıca ayrıntılı olmayan bir plan da bu tanıma eklenir (Çizim: 1)¹.

Çizim: 1

Çizim: 2

1924 yılında Michigan Üniversitesi adına W. M. Ramsay ve D. M. Robinson, Pisidia Antiokheiası kazıları kapsamında, bazilikada ilk kazı çalışmalarını başlatırlar. Kazının amacı yapının geçirdiği evreleri ve özellikle taban mozaiklerini araştırmaktır. Gerçekleştirilen bu sınırlı kazının sonuçları, günümüze dek arkeolojik araştırmalara temel oluşturur. Bazilikanın planını yeniden çizdiren Robinson, mimari özelliklerinin kısa tanımının yanı sıra özellikle taban mozaiklerini ve bunların üzerindeki yazıtların tanıtımını yapar². Kazı mimarı Woodbridge'in planında, kuzey, güney ve doğudaki ek mekânların gösterilmemesini, söz konusu kazının sadece taban mozaikleri üzerinde yoğunlaşmasıyla ve o yıllarda 5-6 m.

yüksekliğindeki moloz dolgusuyla açıklayabiliriz (Çizim: 2). D. M. Robinson, çalışmasıyla ilgili notlarını ve birkaç plan ile resmi Kitzinger'e yollamış, Kitzinger de eldeki verilerden yararlanarak, geniş bir çalışmaya ışık tutması amacıyla bir makale yayınlamıştır⁴.

Kitzinger'in de belirttiği gibi, 1958 yılında Robinson'un ölümüyle birlikte eldeki veriler ve dokümanlarla daha kapsamlı bir yayın umudu da yitip gitmiştir. Tüm dokümanlar Michigan Üniversitesi bünyesindeki Kelsey Müzesi'ndedir ve Michigan Üniversitesinin 80 yıldır kentle ilgili bir projesi olmadığı için ve ilgililerin tamamı ölmüş olduğu için, araştırmalara en baştan başlamak gerekmektedir.

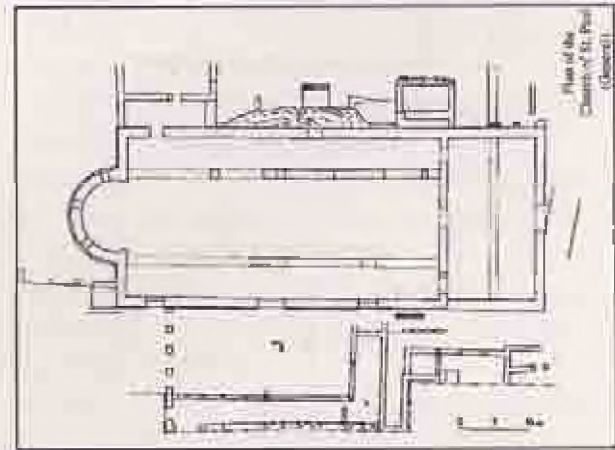
Ulaşılabilen arşiv bilgileri, Michigan Üniversitesinde bir yüksek lisans tezi olarak 1924 kazılarının web tasarımını yapan, iletişim öğrencisi Zilia Estrada'nın hazırladığı, ancak 2002 yılı sonunda kullanım dışı kalan web sayfalarında bulunmuştur. 1924 kazılarını finanse eden F. W. Kelsey adına üniversite bünyesinde kurulmuş bulunan ve Antiokeia'dan götürülmüş bir çok eserin de sergilendiği Kelsey Müzesi arşivi ise hâlâ araştırmacılara kapalıdır.

1982-1983 yıllarında S. Mitchell, M. Waelkens ve M. Taşlıalan'ın birlikte sürdürdükleri yüzey araştırmaları sırasında kent planı hazırlanırken, Büyük Bazilika üzerinde özellikle durulmuştur⁵. Bu yüzey araştırmasından sonra yapıda kazı yapılması gerektiği düşünülerek, Yalvaç Müzesi Müdürü Dr. Mehmet Taşlıalan tarafından 1985 yılında kazı çalışmaları başlatılmıştır. Bu tarihten itibaren bazilikada 10 yıl boyunca yürütülen çalışmalar Dr. Taşlıalan tarafından 10 yıllık bir sonuç raporunda özetlenmiştir:

1985-1987 yılları arasında ana yapının kuzey yönündeki girişleri ile bunların önündeki taş döşeli avlunun 100 m²lik bir bölümü ortaya çıkarılmıştır. 1988-1990 yıllarının çalışma programında kilisenin kuzey avlusunda taban seviyesine dek inilmek suretiyle tamamen temizliği gerçekleştirilmiştir. 1991-1992 yıllarında kilisenin doğu yönünde yoğun bir çalışma yapılmış, yaklaşık 4 m. yüksekliğe sahip moloz dolgu temizlenerek apsisin dış duvarı ile açık avlu ortaya çıkarılmıştır. 1993-1994 yıllarında yürütülen çalışmalarda ise, binanın güney duvarı ve güney duvarına ekli boyut-

ları farklı mekânların içindeki yaklaşık 2 m.lik dolgu temizlenerek tabana inilmiş ve bu mekânlar hakkında fikir verecek bulgular elde edilmiştir. Yapının batısındaki sınırlayıcı duvar da bu sezonda temizlenerek ortaya çıkarılmış ve binanın dış hatları tamamen belirlenmiştir. Son olarak 1995'te, kilisenin kuzey avlusunu çevreleyen sütunlu galeri içindeki moloz dolgu kaldırılarak ayrıntılı bilgi elde edilmiştir. Avluyu çevreleyen galeriye batı yünden eklenen ve kiliseye paralel uzanan mekânların da temizliği gerçekleştirilmiştir. Bu mekânların ana binaya sonradan eklendikleri ve zaman içinde başka eklentiler yapıldığı, ara duvarların yapısından anlaşılmaktadır. Bu sezon sonunda 1924 yılında kazılmış olan mozaikli tabanın durumunu kontrol etmek ve mozaik'in niteliğini tam olarak ortaya koymak amacıyla orta nefin bazı yerlerinde açmalar gerçekleştirilmiştir. Kontrol ve fotoğraflama çalışmalarından sonra açmalar tekrar kapatılmıştır⁶.

1985-1995 yılları arasında Yalvaç Müzesi tarafından gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda, yapıda kullanılan malzeme, mimari ve plan konularında önemli noktalar açığa kavuşturulmuş, kilisenin tek başına duran bir bina olmadığı, kuzey ve güney yönlerinde kilise görevlilerinin barınacağı veya idari işlerin yürütüldüğü, ölçüleri farklı bazı mekânlar ile yine kuzey ve doğu taraflarında avluların yer aldığı anlaşılmış, ana yapıyla birlikte çevresindeki farklı büyüklükte mekânların taban düzeyinin bulunmasıyla yapının anıtsallığı belirginleşmiş, öncül araştırmacılar tarafından verilen ölçülerin⁶ doğrulukları saptanarak, yapının gerçek boyutları ortaya çıkarılmıştır (Çizim: 3).

Çizim: 3

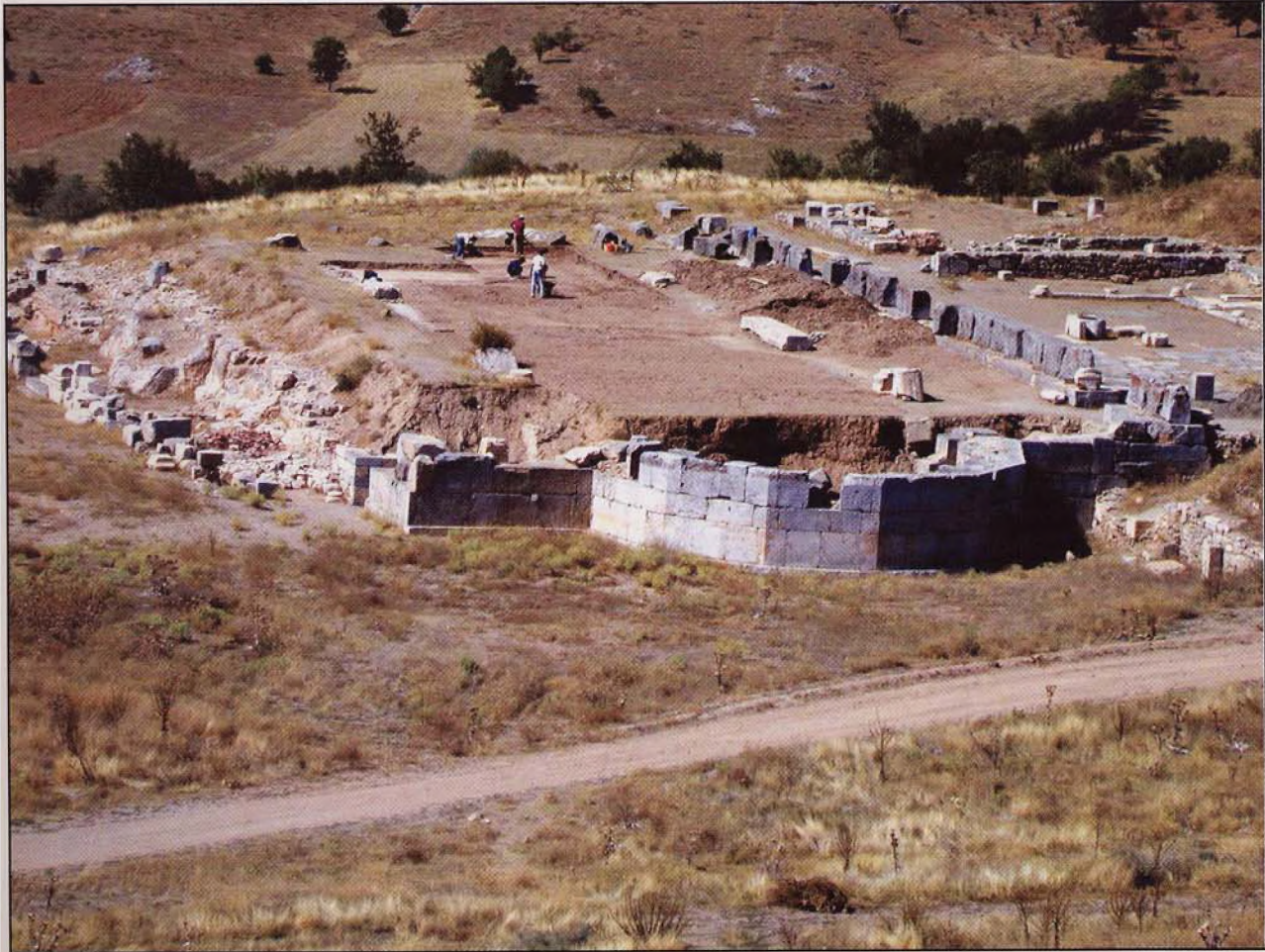
Çizim: 4

Bazilikada yapılan son çalışma, Büyük Bazilika mozaiklerinde durum tespitinin ardından korumaya yönelik kazı-onarım-belgeleme çalışması olmuştur ve 2002 yılında Yalvaç Müze Müdür Vekili olarak görev yapan yazar başkanlığındaki ekip tarafından gerçekleştirilmiştir⁷.

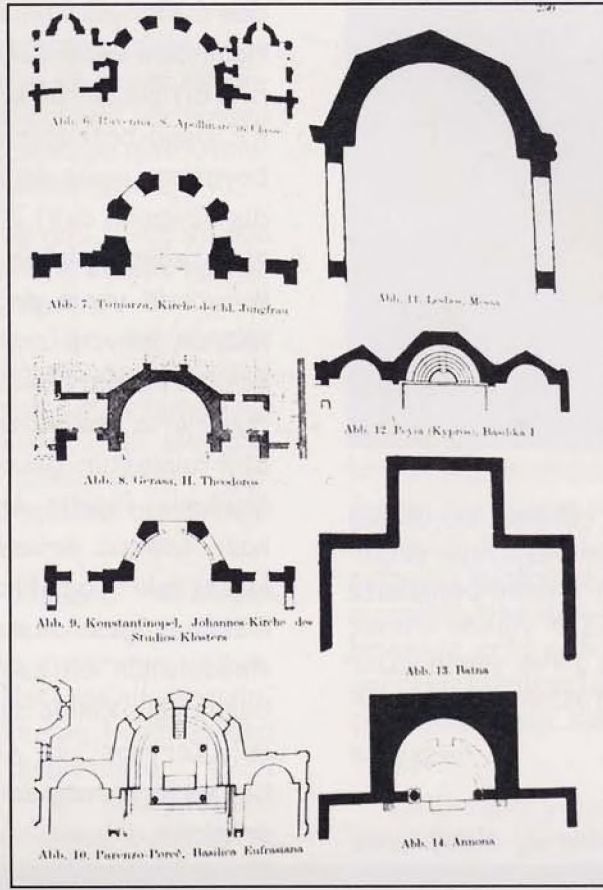
Mimari

Büyük Bazilika, kentin kurulu olduğu ova-

dan 60 m. yükseklikteki akropolisin batı yamacındaki aşağı teras üzerinde sur duvarlarına bitişik olarak konumlandırılmıştır (Çizim: 4)⁸. Doğu-batı doğrultusunda yerleşik yapının boyutları, apsis dış uç noktasından nartheks dış duvarına dek) 70.47 x 26.50 m.dir. Arzının eğimi güneye doğru arttığından yapı bu yönde yerin doğal durumundan yararlanılarak; mevcut ana kaya temel oluşturacak şekilde kesilerek ve eksik kalan kısımlar kalın duvarlarla desteklenerek sağlam bir zemine oturtulmuştur (Resim: 1). Sahip olduğu bu ölçülerle, Pisidia Antiokheiası Büyük Bazilikası; sadece Ariassos⁹, Kremna¹⁰ ve Sagallassos'taki¹¹ bazilikalar dahil olmak üzere Pisidia bölgesinde saptananlar arasında değil, Anadolu'nun en eski ve anıtsal kiliselerinin bulunduğu Kilikia'daki Meryemlik-Aya Tekla¹², Korykos¹³ ve Anabazus¹⁴ kiliseleri gibi benzerleri arasında da, en büyük ve görkemli örnektir.

Resim: 1

Çizim: 5

Resim: 2

Çizim: 6

Kilise, orta nefi 13 sütun ve bir payeli iki sırayla yan neflerden ayrılan, üç nefli bazilikal planda inşa edilmiştir (Çizim: 2). Doğusunda dışarıya taşan, dışta altıgen, içte yarım daire bir apsis bulunmaktadır. Yapının doğu duvarının ortasında bulunan çokgen apsisin dışarıya çıkıntısı 7.71 m., yarım dairenin iç çapı 10.82 m.dir. Apsisin, yapının doğudaki en uç noktasında gemi burnu gibi keskin bir uç oluşturması, kilisenin en ilginç mimari özelliğidir. Erken Hıristiyanlık Döneminde apsisin dıştan çokgen olması sıkça görülür fakat genelde tercih edilen formlar beşgen¹⁵, üçgen trapez hatta yedigendir¹⁶. Ve bu çokgen dış duvarlarda yapının aksını, apsisin dış çokgenlerinden genellikle pencere açıklığı bulunan bir düz kenar keser. Yani apsis aksında ışık kaynağı bulunur. Pisidia Antiokheiası Büyük Bazilikası'nda ise, yapının uzunlamasına eksenine, apsis dışındaki üçer kenarın birleştiği zırh olarak tanımlanabilecek, gemi burnunu andıran keskin birleşim noktasından geçmektedir.

Antiokheia Büyük Bazilikası ile, bu özelliği ve uzunluk-genişlik oranları yönünden tam benzerlik gösteren tek yapı, Adriyatik kıyısında bulunan Parenzo-Porec kentindeki 550 yıllarına tarihlenen Eufrasiana Katedrali'dir (Çizim: 5)¹⁷. Iustinianus Döneminde yaygınlaşmaya başlayan uzun bazilikal plana sahip katedral, dokuzar sütunlu iki sıra ile üç nef ayrılmıştır ve altıgen apsisinde simetrik dört pencere kullanılmıştır.

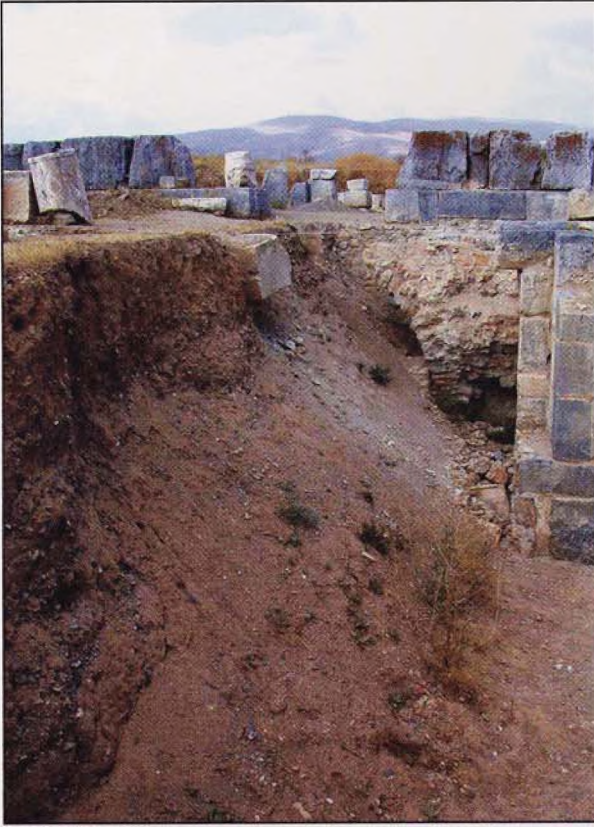

Resim: 3

Apsisi bu şekilde sonlanan yapılarla Lesbos Messa Kilisesi (Çizim: 5)¹⁸ ya da Korykos Katedrali¹⁹ de örnek gösterilebilir. Ancak iki yapının apsisleri, yine ender örnekler olarak dıştan dörtgendir. Anadolu'da benzer özellik gösteren bir başka yapı, 6. yüzyıla tarihlenen Assos Gymnasion Kilisesi'dir. Ne var ki, Assos kilisesinin uzun aksı keskin kenardan geçmesine rağmen, apsis sekizgendir²⁰.

Pisidia Antiokheia Bazilikası apsisinin duvarlarında, asimetrik 3 adet pencere açıklığı bulunmaktadır. M. Taşlıalan, pencerelerden bir tanesinin düzgün taş levha ile kapatılmakla birlikte diğerlerinin ahşap pencerelere sahip olduğunu iki yandaki taş bloklarda görülen bağlantı yerlerinden anlaşıldığını belirtir²¹. Apsisin bugünkü zemininin mozaik tabandan 2.80 m. aşağıda olması, arazideki kot farkından dolayı apsis bölümünde bir bodrum kat ortaya çıktığını ve birinci katın anakaya temel üzerinden apside uzanan bölümünde ahşap bir taban kullanılmış olması gerektiğini göstermektedir. Apsis içindeki bu ahşap tabanı taşıyacak çıkıntı ise, pencerelerin üst seviyesinde bulunmaktadır (Resim: 2). Dolayısıyla, bugün mevcut olan pencereler bodrum kat pencereleridir.

2002 yılı çalışmaları sırasında, apside görülen derinliğin orta nef boyunca devam edip etmediğini anlamak için iki adet sondaj yapılmış ve mozaikli tabanın 20 cm. altında

Resim: 4

ana kayaya ulaşılmıştır (Resim: 3). Bazilikanın güney duvarı altında görülen kayalıktan da, yapının doğu bölümü dışında tamamının ana kaya üzerinde inşa edildiği, güney duvarlar altında başlayan kayalığın, kuzeydeki portikolu avluya kadar bazilika zemini altında sağlam bir temel oluşturarak devam ettiği anlaşılmaktadır.

Kuzey ve güney neflerin apsise ulaştığı alanlarda da bodrum kat bulunmaktadır ve yan nefler yapının bu bölümünde tonozlarla taşınmaktadır. Kazı tamamlanmamış olduğu için, ahşap tabanın orta nef ne şekilde oturmuş olabileceği ve yan neflerin altındaki tonozlu mekânların plan ve işlevleri henüz açıklanamamaktadır (Resim: 4).

Genelde, yapının kuzey bölümü daha iyi korunmuş durumdadır²². Orta nef stylobat köşelerinden ölçüldüğünde 11.90 m. genişliğinde, yan neflerin her biri 4.93 m. genişliğindedir. Orta ve yan nefleri ayıran mermer stylobat bloklarından üçü kuzey, biri güney yönlerde iyi korunmuş olarak görülmektedir. Roma Dönemi yapılarından devşirilmiş olduğu anlaşılan bu blokların yüksekliği 0.60 m., genişliği 1.00 m. olup uzunlukları 1.00 - 2.50 m. arasında

değişmektedir. Stylobat blokları, işlenmemiş taşların kireç harcıyla sağlamlaştırıldığı kaba bir temel üzerine yerleştirilmiştir. Sütunların oturtulmuş oldukları yerlerde bırakmış oldukları 0.90 m. çapındaki kaide izleri ile sütun eksenleri arasındaki 3.33 m. mesafe açık bir şekilde görülmektedir. Stylobatın toplam 44.80 m. uzunluğunda olması, Woodbridge'in her iki sırada 13'er sütunun ve bir payenin bulunduğu teziyle gerçekleştirdiği çizimin doğruluğunu kanıtlamaktadır²³.

Kuzey yan nefin batı ucunda, çimento özelliği taşıyan sıkıştırılmış bir taban bulunduğu 1924 kazısında tespit edilmiştir. Robinson'a göre bu taban ve üzerindeki yapı orta nef dek ulaşmaktaydı. Çizim ve fotoğraflarının alınmasından sonra kaldırılan kalıntıların, görünen evreden daha erken evredeki başka bir kiliseye ait olabileceği de Robinson tarafından belirtilmiştir²⁴.

Yapının batısında enine yerleşik dikdörtgen şeklinde ve önünde Woodbridge'in planından²⁵ 6 sütun bulunduğu anlaşılan nartheks yer almaktadır. 1995 yılında son kez kazıldıktan sonra tekrar toprakla dolan, dıştan dışa 13.50 x 27.00 m. ölçülerindeki nartheksten orta nef daha geniş, yan neflere ise dar kapılarla geçilir. Orta nef kapı genişliği 4.10 m., yan kapıların genişliği ise 2'şer m.dir. Bazilika'nın sadece kuzeydeki ana girişi, eşik ve her iki yanında yer alan bloklarla yaklaşık 1 m. yüksekliği korumuştur. Diğer kapılar ise sökülmüş olup sadece moloz-harç örgülü temelleri durmaktadır. Kapılarla ilgili yeterli mimari parça bulunmadığı için görünüşleri ve yapıları hakkında yeterli bilgi elde edilememiştir. Bununla birlikte nartheksin ana mekândan 0.50 m. aşağıda olduğu söylenebilir.

Kilisenin batısında yer alan narthekse, batı yönde dıştan dışa 5.46 x 26.50 m. boyutlarında ikinci bir nartheks ya da yapının her iki uzun duvarının uzatılmasıyla oluşturulmuş dikdörtgen bir atrium eklenmiştir. Ancak bu kesimde tahribat fazla olduğundan, alanı her iki yönde sınırlayan duvarlar dışında tam olarak tespitler yapmak mümkün olmamıştır. Uzun dikdörtgen formlu atrium, önündeki dar bir caddeye açılmaktadır ve binaya batı girişi buradan sağlanmıştır²⁶. Batı duvarının hemen

önünde kazılarla ortaya çıkarılan 10 m. genişliğindeki temel kalıntısı ya da rampa, burada bir merdivenin varlığını göstermektedir²⁷.

Binada yapı malzemesi olarak gri renkli yerel taş kullanılmıştır. Ancak, kesin kanıtlar olmasa da, taşıyıcı yapı malzemesi için beyaz ve renkli mermerin de kullanılmış olabileceği bazilika içinde ve çevresinde mevcut mimari parçalardan anlaşılmaktadır. Doğu-batı yönünde konumlandırılmış olan kilisenin apsisinde görülen iç ve dış formların farklılığının yanı sıra duvar örgülerinde de değişik teknik ve işçilik göze çarpmaktadır. Dış cephede altta 0.35 m. yüksekliğinde su basmanı, bunun üzerinde 1.14 m. yüksekliğinde bir orthostat sırası, yüksekliği 0.70 m. olan dar bir sıra ve bundan sonra 1.14 m. yüksekliğinde geniş bir sıra gelmektedir. Yani duvarda kullanılan bloklar her sırada değişik boyutlarda tutulmuş, böylece bitişmelerin üst üste gelmesi önlenmiştir.

Ayrıca taş sıraları bölmelerde veya köşeye geldiğinde köşe taşı daha büyük olarak seçilmiş, böylece köşeler daha sağlam inşa edilmiştir²⁸. Buna ek olarak, büyük kalın sıranın taşları arasında kilit işlevi gören ince taşlar kullanılmıştır. Duvarın iç kısmına doğru uzanan bu sıraların dış yüzeyi ince tarakla işlenmiştir. Yarım daire formulu apsisin iç bölümünde duvar, köşe ve açıklıklarda dörtgen bloklardan, ara kısımlarda ise harçlı molozdan oluşmuştur. Doğu duvarında apsisde korunan yükseklik 3.30 m., kalınlık ise 1.52 m.dir.

Yapının kuzey duvarının mevcut uzunluğu 50 m., korunan yüksekliği 0.40-1.40 m. arasında değişmekte olup kalınlığı 1.34 m.dir. Duvarda, alttan itibaren yüksekliği 0.60 m., kalınlığı 1.65 m. olan düz su basmanın üzerine 1.14 m. yüksekliğindeki orthostat sırası gelmektedir. Burada duvarın dıştan içe çift blokla bindirme tekniğinde örülmüş olduğu, bundan sonra gelen sıranın bir dar bir geniş olarak düzenlendiği anlaşılmaktadır. Çünkü doğu duvarıyla kuzey duvarı arasında teknik ve işçilik yönünden yakın benzerlik bulunduğu görülmektedir.

Kuzey duvarında, geç dönemlerdeki sökülmelerden dolayı eksiklikler var ise de, boşluklardan sonra sıra devam etmektedir. Açığa çıkan kesimlerde pişmiş toprak tozu katkılı, kırmızımsı horasan harç malzemesi kullanılmıştır.

Kilisenin kuzey duvarında, genişlikleri farklı üç kapı açıklığı yer almaktadır²⁹. Kuzeydeki portikoyla çevrili 13x26.50 m. boyutlarındaki atriumdan ana mekâna geçişi sağlayan kapıların genişliği, merkezî girişte 3.98 m., merkezî giriş batısındaki kapıda 2.83 m. ve doğusundaki kapıda ise 2.76 m.dir (Çizim: 3). 1.14 m. yüksekliği korunan ana girişin söve taşları kaybolmuştur. Ancak giriş tabanındaki döşeme taşında görülen zivana yuvalarından binaya 3.50 m. genişliğinde iki kanatlı bir kapı ile girildiği anlaşılmaktadır.

1996 yılındaki kazılar sırasında, bu kapının eşliğinde uzunluğu 4.00 m., genişliği 0.25 m. ve kalınlığı 5 cm. olan yazıtlı bir mermer levha bulunmuştur.

Üzerinde :

ευχή Αβερκίου κόμητος καὶ οἰκονόμου *komes = ve oikonomos olan Aberkios'un şükranı* ibaresi bulunan yazıt, bulunduğu ertesi günü çalınmıştır³⁰. In situ eşik taşı ile taş döşeli avlu arasında 25 cm.lik seviye farkı olmakla birlikte binaya giriş ve çıkışın kolaylıkla sağlandığı anlaşılmaktadır.

Kilisenin güney tarafında, arazinin eğimi ve ana kaya yapısı nedeniyle farklı bir duvar örgüsü ve taş malzeme kullanıldığı görülmektedir. 63 m. uzunluğundaki duvarda 2.10-2.60 m.lik bir yükseklik korunmuş durumdadır ve duvar kalınlığı 1.30-1.40 m. arasında değişmektedir. Güney duvarının orta kesim kayalık olduğundan, burada doğal kaya düzeltilerek, duvar için düzgün zemin elde edilmiş ve alt sıra ana kayada oluşturulan tabanc yerleştirilmiştir. Diğer kısımlar ise doğrudan toprak zemin üzerine inşa edilmiştir.

Yapının güneyindeki duvar, genel olarak devşirme veya moloz taşların yapı elemanı olarak kullanılmasıyla oluşturulmuştur. Düz

gün dörtgen bloklar dış yüzeyde köşelere yerleştirilmiş, aralar düzgün olmayan taşlarla, harç kullanılarak örülmüştür. Diğer taraftan bu duvarda görülen bir başka özellik ise, duvarın batı bitiminde aralıkları 3.90 m. olan, 0.60 m. genişliğinde, duvar yüzeyinden 0.45 m. çıkıntı yapan iki paye olmasıdır. Duvarın yer yer bu desteklerle sağlamlaştırıldığı anlaşılmaktadır.

Güney duvarının doğu köşesinden 4.93 m. uzaklıkta bir kapı aralığı bulunmaktadır. 2 m. genişliğinde korunagelmüş olan kapı açıklığının eşik ve söve taşları kayıptır ve her iki yanındaki duvarlar 1.50-2.60 m.lik yüksekliklerini korumuşlardır. Bu kapının sonradan bir duvarla kapatıldığı, alt sırada görülen tuğla örgüsünden anlaşılmaktadır.

Yapının güney duvarının ortasına rastlayan yerinde, yüksekte olan kiliseye ulaşmak için bir merdivenin varlığı, günümüze kadar gelen alt basamaklardan anlaşılmaktadır. Merdiven basamakları bugün tamamen sökülmüş durumdadır. Ancak korunmuş ilk iki basamaktan, gri renkli kireç taşıdan yapılmış basamakların kırma taş dolgu üzerine kireç harcı ile bir düzeltici tabaka yapıldıktan sonra, merdivenin doğal kaya üzerine yerleştirildiği anlaşılmaktadır.

Kalıntılara dayanarak, merdiven basamaklarının ayrı bloklar olarak birbirleri üzerine yerleştirilmiş oldukları veya başka bir deyişle aşağıdan yukarıya doğru düzenlendiklerini söyleyebiliriz. Basamaklara temel oluşturan doğal kayanın kademeli bir biçimde yukarıya doğru yontulması bu görüşü desteklemektedir. 3.88x2.80 m. ölçülerindeki bir sahanlıktan sonra, her biri 0.30 m. yüksekliğinde ve 0.34 m. genişlikte olan, 11 basamaklı bir merdivenin varlığı ortaya çıkmaktadır. Aslında merdivenin yatay düzlemde kapladığı uzunluk 11x0.34 m. olup bu da 3.74 m. demektir ki, merdivenlerde bugün de aynı mesafenin mevcut olması bu görüşü doğrulamaktadır.

Bugün harap durumda olan merdivenin batısında, güney duvarın dış yüzünde 2.50 m. çıkıntı yapan ve büyük olasılıkla sonradan eklenmiş olan, içten içe ölçüleri 1.40x7.60 m.

ve 1.50 m. derinliğe sahip, zemin ve duvarları mermerle kaplı³¹, olasılıkla yıkanma ile ilişkili bir yapı yer almaktadır. Bol kireç harcı kullanılmak suretiyle küçük taşlardan yapılmış duvarların kalınlığı 0.90-1.05 m.dir. Bu yapının doğu tarafında toprak künk ile ana su yoluna bağlantılı taştan yapılmış dağıtım yeri bulunmaktadır.

Batı duvarı 26.50 m. uzunluğunda 1.45 m. kalınlığında olup korunmuş yüksekliği 0.50-1.50 m. arasında değişmektedir. Bu yöndeki duvarın arazinin eğimine uyumlu olarak kademeli inşa edildiği görülür.

Kilisenin üst örtüsüne ait mimari elemanların çok büyük bir bölümünün ortadan kalkması, bu konuda kesin bir yargıya varmamızı güçleştirmektedir. Bununla birlikte günümüze dek ulaşan pişmiş topraktan düz kiremitler ve mahya kiremitleri çatı örtüsü hakkında fikir vermektedir. Bazilika olasılıkla balık pulu şeklinde düzenlenmiş kiremitlerle, ahşap iskeletli, çift pahlı bir çatı ile örtülüydü. Orta nefin çatısı olasılıkla daha yüksekti ve yan neflerin üzerini örten daha alçak kottu, tek pahlı çatının ortaya çıkardığı açıklıktaki pencerelerden ana mekâna ışık girmesi sağlanıyordu³².

Nartheksin yapı durumu da bu kesimde çatı örtüsünün tek pahlı olduğuna işaret etmektedir. Kiremitle kaplı, tek eğimli çatı konstrüksiyonunun, kapatılması gereken açıklığın genişliği göz önüne alındığında ahşap malzemedan yapıldığını söyleyebiliriz. Burada eklememiz gereken bir diğer özellik de, çatıya asıl biçimini veren elemanların, yani çatı kiremitlerinin boyutlarının büyük olmasıdır. Bu da çatı eğiminin az olduğunu göstermektedir. Apsis üzerinin ise, bazilikal planlı kagir kiliselerde gelenekselleşmiş olduğu üzere, taştan örülü yarım kubbeyle örtülmüş olabileceği düşünülebilir.

Yapı Tipolojisi

Büyük Bazilika'nın boyutları, duvar tekniği, yerel kireçtaşı malzemenin son derece düzgün işlenmiş olması, korunmuş bölümlerinde göze çarpan sağlamlık ve sadelik, yapıya

özgün bir görünüm kazandırmaktadır. Plan özellikleri tam olarak bilinmese de, mozaikli erken evrenin de anıtsal boyutlarda oluşu, batısındaki geniş nartheks, kuzeyinde ve batısındaki üçlü girişler, çokgen apsisi ve düzgün bir dikdörtgen planla üç nef ayrılmış klasik bazilikal plana sahip oluşu gibi özellikler de göz önüne alındığında, Suriye³³, Kilikia ve Isauria Erken Hıristiyanlık kiliseleriyle benzerlikler ve bazı farklılıklar ortaya çıkmaktadır.

Erken Hıristiyanlık Döneminin ev ya da gemi şekilli ilk kiliselerinin inşa edildiği Suriye'de³⁴, genel hatlarıyla bazilikal kilise mimarisi, yerel kireç taşlarıyla örülmüş düzgün duvarlar ve geniş kemerlerle ayrılmış neflerden oluşmaktadır. Bir çok Suriye kilise yapısında, kadın ve erkeklerin ibadet ettiği mekânları ayırmaya yaradığı düşünülen bemaalar bulunmaktadır³⁵. Cepheler özellikle 4. yüzyıldan sonra oldukça süslüdür. Girişlerde geniş kemer açıklıkları bulunur ve gerek giriş, gerekse pencere kemerleri dışa taşan zengin silmelerle ve çoğu zaman sütunlarla zenginleştirilmiştir³⁶. Apsis bir çok örnekte dışta düzdür ve bu düz dış duvarla yan neflerin birleştiği bölümde pastophoria ve galeriler bulunmaktadır. Bir çok örnekte de, girişin her iki yanında kuleler ve giriş üzerinde galeriler vardır³⁷.

Suriye örnekleriyle yapılan karşılaştırmalarda, doğrudan bir etkileşimin bulunmadığı görülmektedir. Benzerlikler, yerel malzeme kullanımıyla klasik plan özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Zebed Kilisesi bu benzerliğe çok iyi bir örnektir³⁸. Klasik bazilikal yapı planı, Pisidia Antiokheiası Bazilikası'ndaki oranlarla benzeşmektedir ve aynı şekilde, iki sıra 13'er sütunun kullanıldığı üç nef bölümlenmesine sahiptir. Bu tür benzerlikler başka bölgelerde de görülür ama sonuçta bir çok örnek, Anadolu'nun kendi özgün mimarisini yarattığını kanıtlamaya yaramaktadır.

Neredeyse temel düzeyinde korunagelmiş Antiokheia Bazilikası'nın duvar, pencere, çatı örtüsü özelliklerini tam olarak bilememekteyiz. Ancak mevcut durum, Suriye örneklerinin aksine yapıda son derece sade ve duru bir biçem bulunduğunu, özellikle sütunceli-

kemerli pencereler, geniş açıklıklı kemerlere sahip girişler ya da yine üç ya da dört ayak üzerine bindirilmiş geniş kemerlerle ayrılmış nefler bulunmadığını göstermektedir³⁹. Apsis doğu duvarda dışarı çıkıktır ve yan neflerde, doğu duvarının içinde ya da dışında apsidial nişler veya galeriler bulunmamaktadır.

Kilikia ve Isauria kiliseleri farklı bölge adlarıyla anılmakta olsalar da, coğrafî yakınlıkları nedeniyle bir çok ortak özellikler taşımaktadır⁴⁰. Hemen hemen tümü üç nefli bazilikal planda inşa edilmiştir. Duvarlar yerel malzemeyle inşa edilmiş olup, düzgün işçilik göstermektedir. Büyük bloklar yapının dışında veya köşelerinde sıklıkla kullanılmış, cephelerde süs ve gösterişten kaçınılmıştır. Apsisler dışarı çıkık, yarım daire ya da beşgen plana sahip olup taştan bir yarım kubbe ile örtülmüştür ve çoğunda üç pencere bulunmaktadır. Bir çok örnekte pastophoria vardır. Girişler batıdandır ama bazı yapılar da güney cephede de girişler ve pencereler bulunmaktadır. Çatı örtüleri genelde ahşap kırma çatıdır, ancak merkezî plan denemelerinin ilk kez bu bölgelerde başladığına dair kanıtlar da bulunmaktadır⁴¹.

Kilikia ve Isauria⁴² örnekleriyle yapılan karşılaştırmada ise, benzerliklerin Suriye ile olanlara göre daha fazla olduğu görülür. Özellikle, Anadolu'daki en sağlam korunagelmiş erken örneklerden, Phlabias Bazilikası olarak da bilinen Kadirli'deki Alacami'nin (Çizim: 6) üç pencerele beşgen apsisi, düzgün ve sade duvar işçiliği ile⁴³ ve Cambazlı Kilisesi'nin bazilikal plan özellikleri ile⁴⁴ dikkate değer benzerlikler bulunmaktadır.

Tarihleme

Bazilikaya ait olduğu bilinen herhangi bir mimari parça bugüne dek in situ veya spolien olarak bulunamamıştır. Erken Hıristiyanlık Dönemine ait yapıların tarihlenmesinde yazıtlardan sonra en önemli veriler ise, yapının kendi mimari plastiğinin incelenmesiyle elde edilebilir⁴⁵. Özellikle, Pisidia Antiokheiası Büyük Bazilikası gibi, ikonostasis elemanları, ambon ve sütun-paye başlıkları bulunmamış bir yapının tarihlenmesi ya da evrelerinin saptanması bu nedenle zorlaşmaktadır.

Yapının evreleri konusunda, bazilikada araştırmalar yapan Taşlıalan, İ.S. 1. yüzyılda var olan bir sinagog üzerine, İ.S. 4. yüzyılın ilk çeyreğinde taban mozağının bulunduğu küçük bir kilise inşa edildiğini ve son olarak, bundan bir çeyrek yüzyıl sonra da 7 m. daha uzun olan ve bugün dış duvarları görülebilen bazilikanın inşa edildiğini öne sürerek, üç evre bulunduğunu bildirmektedir⁴⁶. Ancak Incil'de, "Habercilerin (Resullerin) İşleri" babından başka⁴⁷, Antiokheia'da bir sinagog inşa edilmiş olduğuna veya bu sinagog'un üzerine Büyük Bazilika'nın inşa edildiğine dair ne yazılı bir kaynak, ne de mimari kanıt bulunmaktadır.

Taşlıalan ile birlikte araştırmalar yapan Öztürk ve Mitchell ise mozaikler konusunda Kitzinger'e katılarak, Robinson'un en az üç evre saptadığını ve bu yanlış gözlemin kazı sırasındaki özel verilerden kaynaklanabileceğini, ancak sadece iki evre bulunduğunu ve ikinci evrenin, yani görünen bazilikanın da, Taşlıalan'ın öne sürdüğü gibi 4. yüzyıl değil, 5. hatta 6. yüzyıla tarihlenebileceğini belirtmektedirler⁴⁸.

Eldeki bilgilerle plan özellikleri incelendiğinde, Pisidia Antiokheiası Büyük Bazilikası uzun planlı, apsisi keskin kenar uzun aksa gelecek şekilde dıştan altıgen duvarlı, nartheksli, atriumlu, kırma çatılı, anıtsal ölçülerde ancak yerel kireçtaşı malzemeyle inşa edilmiş, sus ve gösterişten uzak, sade bir yapıdır ve bu plan tipiyle son evreyi, çok büyük benzerlikler gösteren Porec Eufrasiya Katedrali gibi, İ.S. 6. yüzyılın ikinci yarısı başlarına tarihleyebiliriz.

SUMMARY

The Great Basilica in Pisidian Antioch has got the meters of 70.47 x 26.50 and it is the most glamorous example not only in Pisidia but also in Cilicia where the earliest monumental examples of early Christian basilicas of Anatolia such as Anabazus and Korykos can be seen as well as in Isauria and Cappadocia together with other architectural masterpieces of the same age.

Some specifications like the presence of an earlier phase with mosaics, the employment of local limestone, the monumental dimensions, the classical rectangular plan divided into three naves, the large narthex in the west, the triple entrances in the north and west, the hexagonal apse and the simplicity and solidity observed in the surviving architectural elements prove that the Great Basilica was an important example of religious architecture, which started to shape in 4th Century A.D. So, the Great Basilica has some similarities and differences with early Christian churches in Syria and Cilicia.

Church architecture in Syria in earlier periods generally consists of walls with local limestone and naves separated with wide arches. Façades are more ornamented after 4th Century. At the entrances there are wide arches, the windows are ornamented with rich lines and columns in most of examples. Apse is usually round in the interior and has a straight wall on the outside and there are pastophoria and galleries at the eastern sides of the churches. In most of the examples it is also possible to see towers or galleries on both sites of the entrances.

The similarities between Syrian and Cilician examples are closer. This is just because of geographical relationship as well as their being protected well. Nearly all of the Cilician churches are constructed in plan type of three naves. The blocks are built with local material and workmanship. Huge blocks can be seen on the façades as well as on the corners of the walls. There is no ornamentation on the façades. Apses, which have got semi-circular or pentagonal outer walls, are roofed with domes and there are arched windows in most of the buildings. Many of the examples, as seen in Syria, have got galleries behind or pastophoria besides the apses. Entrances are from the west but some buildings have secondary entrances at the south sides. However, when Cilician architecture is studied as a whole, it is seen that the region has its own style although there are some influences.

As opposed to Syrian examples, the present situation of the Great Basilica proves that it has a very simple style; there are no entrances with wide arches or naves separated by 3 or 4 wide arches. The apse with a hexagonal wall is an original sample and there aren't any apsidal niches in or out of the external walls or inside the narrow naves and the similarities are closer to Cilician churches. Perhaps due to the workmanship of the spolia, we get the impression that the construction style in Pisidia during the classical period follows the trends of Early Christian architecture.

KAYNAKÇA

Archäologische Bibliographie 1993 ve Archäologische Anzeiger 1997, 611 vdd.'nda önerilen kısaltmalar dışında, aşağıda verilen kısaltmalar da kullanılmıştır.

Arundell 1975 Arundell, F. V. J., *Discoveries In Asia Minor. Including A Description Of The Ruins Of Several Ancient Cities And Especially Antioch Of Pisidia* (1975).

Bayliss 1997 Bayliss, R., "The Alacamii in Kadirli: Transformation of a Sacred Monument", *AnatSt* 42, 1997, 57-87.

Delvoye 1966 Delvoye, C., "Apsis", *RBK* 1, 1966, 246-268.

Eyice 1971 Eyice, S., *Karadağ (Binbirkilise) ve Karaman Çevresinde Arkeolojik İncelemeler* (1971).

Eyice 1977 Eyice, S., "Silifke Çevresinde İncelemeler: Kanlıdivan (Kanytelleis-Kantelideis) Basilikaları", *AnadoluAraş* 4-5 (1976-1977) 411-441.

Kitzinger 2002 Kitzinger, E., *A Fourth Century Mosaic Floor in Pisidian Antioch, Studies in Late Antique, Byzantine and Medieval Western Art*, Vol. 1, 2002, 296-305.

Koch 1995 Koch, G., *Frühchristliche Kunst, Eine Einführung* (1995).

Krautheimer 1965 Krautheimer, R., *Christian and Byzantine Architecture* (1965).

Ling 1998 Ling, R., *Ancient Mosaics* (1998).

Mitchell 1998 Mitchell, S., "Geographical and Historical Introduction", bkz. S. Mitchell - M. Waelkens (Ed.), *Pisidian Antioch* (1998) 1-18.

Öztürk - Mitchell 1998 Öztürk, J. - Mitchell, S., "Three Churches at Antioch", bkz. S. Mitchell- M. Waelkens (Ed.), *Pisidian Antioch* (1998) 201-218.

Robinson 1924 Robinson, D. M., "A Preliminary Report on the Excavations at Pisidian Antioch and at Sizma", *AJA* 28, 1924, 435-444.

Taşlıalan 1997 Taşlıalan, M., "Pisidia Antiocheiası 1995 Yılı Çalışmaları", *MKKS* 7, 1997, 221-240.

NOTLAR

* Ünal DEMİNER, Arkeolog, Müze Müdürlüğü, Antalya/TÜRKİYE

¹ Arundell 1975, 267 vd.

² Robinson 1924, 435 vd.; Robinson 1926, 195 vd.

³ Kitzinger 2002, 296-305.

⁴ Öztürk - Mitchell 1998, 201-218.

⁵ Taşlıalan 1997, 221-251.

⁶ Arundell'in verdiği 160' x 80' (yaklaşık 40 x 20 m.) ana bina ölçülerinin kazısı yapılmamış bir yapı için gerçeğe oldukça yakındır. Bugün rölöve çizimleriyle saptadığım içten içe ölçüler ise 47.37 x 23.17 m.dir.

⁷ Başta Ercan-Arzu Kafafçı ve Hacer Sancaktar olmak üzere, ekipteki tüm arkadaşlarıma bir kez daha en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

⁸ Kentin üç boyutlu çizimlerini hazırlayarak ileten ve yayın izni veren Prof. Dr. Elaine Gazda, J. Matthew Harrington ve Lydia Her-

ring ve Michigan Üniversitesi Kelsey Müzesi arşivi çalışanlarına teşekkür ederim.

⁹ Ariassos Merkezi Bazilikası için bkz. S. Mitchell, "Ariassos", *AnatSt* 41, 1991, 166 Resim: 5.

¹⁰ Kremna Bazilikası, kemerli girişi ve yaklaşık 45x17. 5 m.lik uzun planı ile Pisidia'daki ikinci büyük bazilikadır. Foruma bitişik olarak inşa edilmiş olması klasik geleneğin takipçisi olduğunu göstermektedir, bkz. S. Mitchell - M. Waelkens, "Cremna and Sagalassos", *AnatSt* 38, 1988, 54 Lev. 2.

¹¹ Apollo Klarios Tapınağı üzerine konumlanan trapez üçgen apsisli bazilika transept planlıdır bkz. S. Mitchell-E. Owens -M. Waelkens, "Ariassos and Sagalassos 1988", *AnatSt* 39, 1989, 63-77. Ayrıca Sagalassos E Bazilikası için bkz. Rott, *a.g.e.* 50 Resim: 36.

¹² F. Hild - H. G. Hellenkemper, Kommagene-Kilikien-Isaurien, *RBK* 4, 1990, 231-232 Resim: 20; Krautheimer 1965, 83 Resim: 29; M. Gough, "The Emperor Zeno and Some Cilician Churches", *AnatSt* 22, 1972, 203 Resim: 2.

¹³ Hild - Hellenkemper, *a.g.e.* 211 vd. Resim: 12.

¹⁴ Anabazus Büyük Bazilikası beşgen apsislidir ve apsisinde üç pencere açıklığı saptanmıştır, bkz. Bayliss 1997, 74 Resim: 4. Anabazus Bazilikası ile ilgili geniş bilgi için ayrıca bkz. M. Gough, "Anabazus", *AnatSt* 2, 1952, 85 vdd.

¹⁵ Beşgen apsis formuna bölgeden uzak bir örnek vermek gerektiğinde, Anadolu'nun kuzeyinde Trabzon bölgesinde de bu formun yaygın olduğu görülmektedir. Trabzon'daki kiliselerin çoğu beşgen apsislidir ve bu durum apsisdeki aydınlatma pratikliğiyle, ya da kolay yerleştirilen simetrik pencere açıklıklarıyla açıklanabilir, bkz. S. Ballance, "The Byzantine Churches of Trebizond", *AnatSt* 10, 1960, 141-175.

¹⁶ Apsis tipleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Delvoye 1966, 246-268.

¹⁷ Krautheimer 1965, 197 Resim: 78; Delvoye 1966, 249 vd. Resim: 10.

¹⁸ Delvoye 1966, 249 vd. Resim: 11.

¹⁹ Hild - Hellenkemper, *a.g.e.* 211 vd. Resim: 12.

²⁰ Üzerine konumlandığı gymnasionun revaklarının bir bölümünü avlusu içine alan kilise sekiz sütunla üç nefte ayrılmıştır, bkz. B. Ceylan, "Geç Antik Dönem Batı Anadolu Bazilikaları", *Olba* 4, 2001, 189 vd. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. B. Ceylan, *Batı Anadolu Bölgesinde Bulunan Antik Dönem Anıtsal Yapılarından Dönüştürülmüş Bazilika Planlı Kiliseler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi (Ankara 2000), 512 Lev. 227. Ayrıca orta nefinde oldukça zengin dalga, rozet ve eşkenar dörtgen motifleri işlenmiş bir mozaığe de sahiptir, Lev. 124.

²¹ Yapının mimari özellikleriyle ilgili bir çok saptama ve ölçüler Taşlıalan'a aittir, bkz. Taşlıalan 1997, 224 vdd.

²² F. J. Woodbridge'in çizdiği planın ve birkaç fotoğrafın Robinson tarafından kendisine iletildiğini belirten Kitzinger de bu kanıya varmaktadır, bkz. Kitzinger 2002, 296 vdd.

²³ Taşlıalan 1997, 242 Plan 2; Öztürk - Mitchell 1998, 212 Resim: 42; Kitzinger yanlış bir gözlemlerle, kuzey nefin iki sütununun "more or less" in situ olduğunu belirtmektedir, bkz. Kitzinger 2002, 297 vd.. Kitzinger'i yanıltan, Robinson'un ölmeden önce kendisine verdiği yetersiz belgelerle, kendisinin hiç görmediği bir yapı hakkında yazmak olmuştur. 1830'lu yıllardan 2002 yılına dek bazilikada çalışan araştırmacılar, yapıya ait olabileceği şüpheli bir sütun kaidesinden başka taşıyıcı eleman bulamamıştır.

²⁴ Robinson 1924, 443. Bu gözlem, mozaikli evre ile görünen evre arasında ikinci bir evre olabileceği sonucu doğurmaktadır. Ancak, sıkıştırılmış zemin mozaiklerinin hemen üzerinde bulunmaktadır ve ikinci bir kullanımdan çok, acele yapılmış bir tamirata benzemektedir. Ya da birinci evrenin yıkılmasından hemen sonra, bazı yerlerde duvar izleri de bulunan, kısa sürmüş bir kullanım evresine ait olabilir. Başka bir olasılık da, Suriye kiliselerinde bulunan bemanın bir benzerinin orta

nef üzerinde inşa edilmiş olmasıdır. Ancak bu olasılıklar içinde doğru olanı, sıkıştırılmış zemin 1924'te kaldırıldığı için belki de hiç anlaşılamayacaktır.

²⁵ Kitzinger 2002, 297; Öztürk - Mitchell 1998, 212 Resim: 42. Her iki planda da, Woodbridge'in çizimi kullanılmıştır. Nartheks girişinde 6 sütun ve uzun yan duvarlarda birer paye bulunmaktadır.

²⁶ Taşlıalan yaptığı son kazılardan sonra ortaya çıkan ve Woodbridge'in planında bulunmayan kuzey-güney cephelerdeki girişleri plana eklemiş, narthekse de bir atrium ekleyerek, giriş önündeki alanı genişletmiştir, bkz. Taşlıalan 1997, 242 Plan 2.

²⁷ Zeminden portiko tabanına olan yükseklik 1.50 m. dir. Buna göre batı yönde her biri 0.25 m. yükseklik ve 0.35 m. genişliği bulunan 5 basamaklı bir merdivenin kullanıldığı ortaya çıkmaktadır, bkz. Taşlıalan 1997, 226. Bugün kazılan alan yeniden toprakla kapanmış olduğu için, sözü edilen merdiven veya rampa görülememektedir.

²⁸ Harçsız yığma yöntemiyle veya harçlı moloz dolgu yöntemiyle inşa edilen kagir yapıların çoğunda benzer teknik kullanılmıştır. Ayrıca, özellikle süslemesiz cephelerde alıştırılmış ya da farklı ölçülerdeki bloklar yapıdaki hareketsizliği ortadan kaldırmaktadır. Konuyla ilgili bilgi için bkz. Eyice 1971, 145; Eyice 1977, 436 vd.; S. Hill, "Matronius, Comes Isauriae: An Inscription From An Early Byzantine Basilica At Yanıkhan, Rough Cilicia", *AnatSt* 35, 1985, 94.

²⁹ Öztürk - Mitchell 1998, 212 Resim: 42; Kitzinger 2002, 297. Woodbridge tarafından çizilen plan incelendiğinde bazı bölümlerin aceleyle oluşturulduğu izlenimi oluşmaktadır. Örneğin kuzey yandaki kapılardan doğudaki 2.73 m., batıdaki 2.86 m. olmasına rağmen, Woodbridge'in ölçeksiz planında tek giriş narthekste görünüp, kuzey girişleri gösterilmemiştir.

³⁰ Taşlıalan 1997, 227.

³¹ Mermerlerin tümü ertesi yıl çalınmıştır, bkz. Taşlıalan 1997, 229.

³² B. Brenk, *Spatantike und Frühes Chris-*

tentum (1977) 121; Antiokheia ile plan ve duvar işçiliği yönünden benzerlikler gösteren Kilikia'daki 6. yüzyıla tarihlenen Cambazlı Kilisesi'nde, çatı örtüsünün iki pahlı tek çatıdan oluşuyor olması, hiçbir iz kalmamış olan Antiokheia Bazilikası çatısı hakkında tahminde çekinik olmayı gerektirmektedir, bkz. H. Stierlin, *Byzantinischer Orient, von Konstantinopel bis Armenien von Syrien bis Athiopien*, (çev.) M. Huber (1996) 41 Resim: 19-21.

³³ Suriye Erken Hıristiyanlık mimarisi ile ilgili geniş bilgi için bkz. G. Tchalenko, *Villages Antiques de la Syrie du Nord. Le Masif du Belus a l'Epoque Romaine* (1953); E. Bacchache, *Eglises de Village de la Syrie du Nord* (1979) Tchalenko'nun çizimleri ile; I. Pena, *The Christian Art of Byzantine Syria*, Garnet Publishing (1996).

³⁴ Pena, "Suriyeli mimarlar ilk ev-kiliseleri inşa etmek için 313 Milano Edikti'ni beklemediler" demektedir. Ayrıca ilk ev-kilisesinin Qirkbize yakınlarındaki bir köyde olduğunu belirterek 313'ten önceye tarihlenmekte ve 4. yüzyıldan itibaren bazilikal planın belirdiğini eklemektedir. Suriye'deki ilk bazilikal kilise 350'lerde Bangusa'da inşa edilmiş, bu yapıyı 4. yüzyıl içinde Sinkhar, Kharab Shams, Ruweiha Güney Kilisesi ve 372 yılına tarihlenen Fafertin kiliseleri takip etmiştir, bkz. Pena, *a.g.e.* 63 vd. Benzer bir yorum için bkz. Eyice 1971, 150. Koch ise ilk ev kilisesinin Dura Europos'ta 232-233 yılları arasında inşa edildiğini belirterek, bu tarihlenmeyi yaklaşık 80 yıl geriye çekmektedir, bkz. Koch 1995, 20 vd. Resim: 1.

³⁵ A. Aydın, "Kilikia ve İsaurya Bölgesi Kiliselerindeki Galeriler", *TürkAED* 2, 2001, 119.

³⁶ Pena, *a.g.e.* 73. En iyi örneklerden biri olan Brad Katedralinde (İ.S. 399-402) cephede alt katta sekiz sütun, üst katta üç kemer taşıyan iki sütun ve üç alınlık penceresi mevcut olup, tüm kemer ve sövelerde silmeler bazen rozetlerle bezenerek, son derece zengin işlenmiştir.

³⁷ Eyice 1971, 148 vd. Eyice, Binbirkilise ile Suriye örneklerini karşılaştırırken, özellikle giriş cephesindeki bu farklılıklar üzerinde durmaktadır.

³⁸ Baccache, *a.g.e.* 358.

³⁹ Qalat Seman'ın 6 adet sütunce ile desteklenmiş, 5 pencereci apsisi, ayrıca yan neflerdeki apsidiyal çıkımların alt ve üst katlarda birer pencereye sahip oluşu, Suriye tipinde cepheci süsleme anlayışının niteliğini yansıtmaktadır. Qalb Lauza Bazilikası neflerinin de payeler üzerine oturan çok geniş kemerlerle ayrılmış olduğu görülür ki bu da Suriye bazilikalarının en önemli ayırt edici özelliklerinden biridir, bkz. Brenk, *a.g.e.* 223-239.

⁴⁰ Hild - Hellenkemper, *a.g.e.* 211 vdd. Resim: 12.21.30.31.65.

⁴¹ Meryemlik Kilisesi beşgen apsis ve konik kubbeye sahip olduğu düşünölen çatı örtüsüyle, Aya Sofya gibi anıtsal yapılarasın kaynağı olmuştur, bkz. M. Gough, *The Emperor Zeno and Some Cilician Churches*, *AnatSt* 22, 1972, 203 Resim: 2. Eyice ise kubbeli bazilikaların ilk örnekleri arasında Meryemlik yanında Alahan Manastırı Doğu Kilisesi'ni ve Dağpazarı Kilisesi'ni de saymaktadır, bkz. Eyice 1971, 162 vd.

⁴² Özellikle Binbirkilise bölgesindeki Kilise III, üç pencereci beşgen apsisi, duvar işçiliği ve yan neflerindeki üçer açıklık bakımından Antiocheia Büyük Bazilikası ile benzerlik

göstermektedir, bkz. J. Strzygowski, *Kleinasien. Ein Neuland der Kunstgeschichte* (1903) 14 Resim: 9.

⁴³ Bayliss 1997, Lev. 16.

⁴⁴ Stierlin, *a.g.e.* 41 Resim: 19-21.

⁴⁵ Eyice, Kanlıdivane bazilikalarını tarihlemeye de tek dayanağın paye başlıkları olduğunu belirterek, yerel malzeme kullanımı ve taş işçiliğindeki Antiocheia benzerlikleriyle dikkat çeken bazilikaları İ.S. 4.-6. yüzyıllar arasına tarihlemektedir, bkz. Eyice 1977, 436.

⁴⁶ Taşlıalan, 1997, 240.

⁴⁷ *Yeni Ahit*, Resullerin İşleri XIII, 13 vdd.

⁴⁸ Öztürk ve Mitchell, bazilikanın birinci evresi öncesinde bir sinagog olup olmadığı hakkında herhangi bir yorum yapmayarak, "Woodbridge'in planından ilk evrenin de bazilika olduğu anlaşılmalı" demektedirler, bkz. Öztürk-Mitchell 1998, 213; Robinson da, Yahudi terrioriumlarının Hıristiyanlar için tabu olarak kabul edildiğini belirterek, bazilikanın Paulus ve Barnabas'ın ilk vaazlarını verdikleri sinagog üzerine inşa edilmiş olamayacağını öne sürmektedir, bkz. Robinson (1924) 443.

ANTIÖKHEIA'DAN ANTAKYALILARA KALAN TARİHSEL-KÜLTÜREL ÇEVRE DEĞERLERİ ve BU DEĞERLER ÜZERİNDE ROL OYNAYAN ETKENLER

Banu AYGÜN*

Giriş

Çevre, yaşamın değişmesi ve gelişmesinde etkili olan doğal, toplumsal kültürel dış koşulların toplamı olarak felsefi ağırlıkla tanımlanabilmekte; bu bağlamda tarihsel ve kültürel çevreler, nesnel ve sosyal çevre etkileşiminde ve sosyal çevre altkütmesi durumunda olmaktadır (Öztürk,1989: 212).Tarihsel ve kültürel çevreler, geçmişin tüm birikimlerini günümüze taşımalarıyla, yaşayan ve gelecekteki kuşaklara kaynak oluşturmalarıyla ve yerine tekrar konulamayacak değerler olmalarıyla önem kazanmaktadır. İnsanın kültürel evriminin bir yansıması olarak da değerlendirilebilecek bu değerler, özellikle sanayi toplumuna geçişle birlikte bir dizi sorunla karşı karşıya kalmıştır. Sanayileşme sürecinin yarattığı kapitalist yaşam biçimiyle kentleşme süreci, toplumlarda yeni değerlerin ve anlayışların oluşumunu sağlayarak doğa, dünya ve estetik algısının değişimine neden olmuştur. Bu değişimlerden doğal çevreler kadar tarihsel ve kültürel çevreler de etkilenmiştir. Bu nedenle, bugün yaşanan tarihsel-kültürel çevre sorunlarının kaynağında sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yaşamın etkilerinin izleri bulunduğu söylenebilir. Tarihsel ve kültürel çevreyi bozan diğer nedenler arasında sel ve deprem gibi doğal etkenlerle genelde dine ya da savaşa dayanan insan etkileri de bulunmaktadır. Ancak, tarihsel ve kültürel çevreyi etkileyen ya da bozan unsurlar bunlarla sınırlı değildir. Bu değerlerin "ortak miras" olarak algılanmasına yönelik

bilincin gelişmemiş olması, yıkıcı etkenleri doğuran en önemli nedenlerden biridir. Toplumlarda yerleşmiş olan insan merkezci ve etnik merkezci tutumlar da tarihten bugüne bu değerlerin yok edilmesinde doğrudan ve dolaylı olarak etkili olmuştur. Oysa Erder'in (1997:1-11) de belirttiği gibi, ele geçmiş bazı tarihî belgeler, insanların tarihî dönemlerde bile yarattıkları anıtlara karşı "koruma kaygısının" varlığını gösterir niteliktedir ve belli başlı medeniyetlerde tarihsel çevre bilinci ve duyarlılığının var olduğu; tarihî anıtların, dinî, pratik ve estetik nedenlerle de olsa dönemsel algılara bağlı olarak korundukları bilinmektedir. Günümüzde ise tarihsel-kültürel değerlerin korunmasındaki temel nedeni; dinî, pratik, estetik ve etnik unsurlardan çok, bu değerlerin "sürdürülebilirliği" oluşturmaktadır. Çünkü, bu değerlerinin artık "tükenme" noktasına geldiği ve bir daha yerine konulamayacağı bilinci, toplumlarda hızla yaygınlaşmaya başlamıştır.

Tüm bu düşünsel yaklaşımlar ışığında, bu çalışmada, "tarihsel-kültürel çevre değerlerinin hızla tüketildiği sorunsalı"nın algılanmasına katkı koyulması hedeflenerek, Antakya kenti bağlamında insanın (kentlilerin-kent yönetimini) bu değerler üzerinde oynadığı rol ele alınmıştır. Tarihî kent kimliği taşıyan Antakya'da tarihsel-kültürel çevre sorunlarının oluşumunda rol oynayan etkenler çalışmanın konusunu; kentteki tarihsel-kültürel çevre sorunlarına dikkati çekmek ise çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Çalışmada, kentte-

ki tarihsel birikimin, geçmişte "savaş, savaş sonrası tahribatlar ve ağırlıklı olarak sel ve deprem gibi doğal etkenlerle"; bugün ise "insan etkinlikleri" olarak özetlenebilecek, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel değişimlerle yok edildiği savunulmaktadır. Ayrıca Antakya'daki tarihsel-kültürel çevre sorunlarını doğuran "insan etkinliklerinin" özellikle sosyo-kültürel, ekonomik ve politik etkenler bağlamında sınıflandırılması da çalışmanın hedeflerindedir.

I. Antiocheia'dan Antakyalılar'a Kalan Tarihsel - Kültürel Çevre Değerleri

Anadolu'nun en güneyinde, Akdeniz iklimi bölgesinin doğu ucunda yer alan sınır kenti Antakya, kuzeyde Amonos Dağları (Nur Dağları) ile güneyde Kel Dağı (Cebel-i Akra) arasında kalan Aşağı Asî Vadisi'nin başlangıcında, Kel Dağı'nın kuzeydoğusunda, Habib Neccar (Silpus) Dağı'nın eteklerinde yer almaktadır (Demir, 1996:13). Antakya, Anadolu'yu Suriye ve Filistin'e bağlayan yolların kavşak noktasında olması ve Mezopotamya'dan Akdeniz'e çıkmak için en elverişli limanların

burada bulunmasından dolayı tarih boyunca cazip bir yerleşim alanı ve göç yeri olmuş (Tekin, 1993: 10); bölgenin önemli jeopolitik konumu, Antakya'nın tarih boyunca doğu ve batının karşılıklı tesiri altında kalmasına neden olmuştur (Akurgal, 1945: 68).

Elde edilen arkeolojik veriler, Antakya'nın I. Seleukos Nikatar'un, M.O. 300'de Seleukeia'yı (Çevlik), ardından Antiokheia'yı (Antakya) kurmasıyla tarih sahnesindeki yerini almış olduğunu ve kentin kısa zamanda gelişip ticaret ve sanayi merkezi haline geldiğini göstermiştir. Antakya, Orontes Nehri'nin kenarında Antigonio şehrinin yerine, onun artık malzemeleriyle kışları güneşi görecek, yazları Orontes Nehri'nin rüzgârını alacak biçimde Silpus Dağı'nın eteklerinde bir "kale şehir" olarak kurulmuştur. Seleucos Döneminde kente Zeus Tapınağı, ticaret agorası, meclis binası ve su kemeri inşa ettirilmiş; Seleucos Hanedanı'nın yıkılışından sonra Kilikya Valisi Marcius Recs tarafından bir sirk yaptırılmıştır. Ancak, Sezar Dönemine kadar Antakya'ya ne Seleucoslar ne de Romalılar

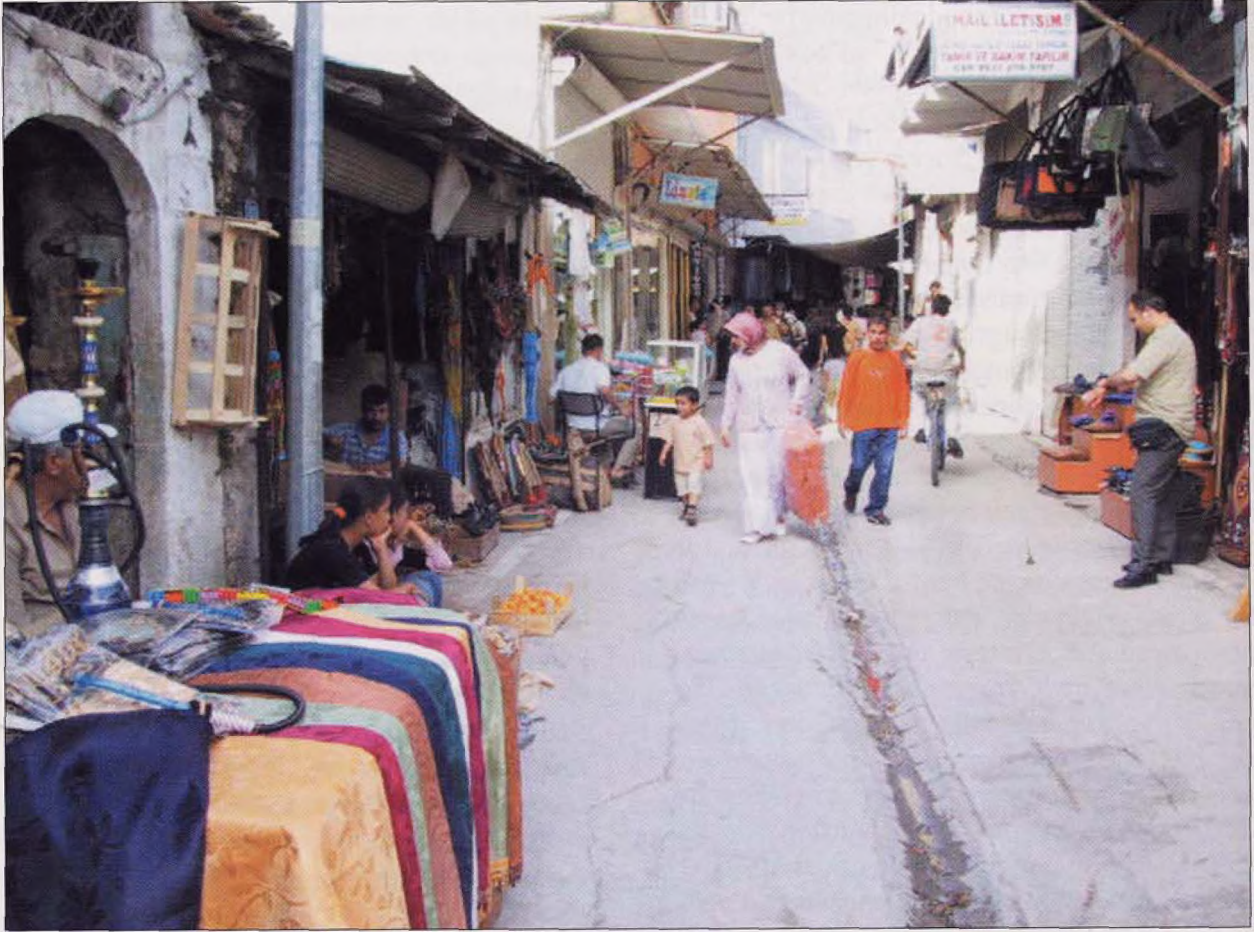
tarafından bir çivi dahi çakılmamıştır. Bu dönemlerde kent depremlerle, su baskınlarıyla yıkılmış, kentin otantik yapısını korumak ve onarmak için yılların geçmesi gerekmiştir. M.Ö. 47'de Sezar'ın Suriye'ye ayak basmasıyla şehrin tarihinde altın bir sayfa açılmış; kent Halep ve Laskiye'den gelen kervanların uğrak yeri, al-Mina Limanı'nın bir antreposu, Anadolu'nun Ortadoğu'ya açılan bir kapısı konumuna yükselmiştir. Kent hızla büyümüş, kalabalıklaşmış, zenginleşmiş, dev binalarla donatılmış; bu dönemde yaşanan depremler bile kentin yükselişini durduramamıştır. Böylelikle, I. yüzyıla gelindiğinde Antakya, nüfusu ve yüzölçümü bakımından Roma İmparatorluğu'nun üçüncü büyük kenti olmuştur. Bizans Döneminde ise kent depremlerle yerle bir olmuş, yangınlar, salgın hastalıklar kentin neyi varsa yok etmiştir. Bizans Döneminden günümüze, yazılı kaynaklarda belirtilen saray, kilise, tapınak, villa, hamam, anıt, tiyatro, hastane, hipodrom, sirk gibi yapılardan neredeyse hiçbir eser kalmamıştır (Ferhad, 2001:60-63). Bundan sonra Antakya'da ancak Osmanlı Döneminde imar faaliyetleri gerçekleştirilmiş; surlar onarılmış, cami, han, hamam, arasta gibi pek çoğu günümüze kadar kalmış olan yapılar yaptırılmıştır. Osmanlı Döneminde yol güvenliği için teşkilatlar kurulmuş ve lonca teşkilatı da kurulan kent, her biri bir mesleğe ayrılmış sokakların bulunduğu işlek bir çarşıya sahip olmuştur (Hatay Valiliği, 2000).

Kısacası, Antakya'nın tarihçesi incelendiğinde, kentin bir çok toplum tarafından tercih edildiği ve kentin tarihî devirlerin hemen hepsinde ele geçirilmek istendiği görülmektedir. Şüphesiz bunda Hatay bölgesinin jeopolitik konumunun; kentin ve bölgenin tarihî, dinî ve doğal çevre özelliklerinin önemi büyüktü. Antakya'nın birçok toplumca tercih edilmesi ve bu yolla farklı kültürlere ev sahipliği yapması, kentin sosyal ve kültürel yapısını da zenginleştirmişti. Tarih boyunca çeşitli inançlara sahip bir çok toplumun yaşadığı bu kentte, böylece zengin bir kültür birikim oluşmuş ve tarih boyunca edinilen bu kültürel zenginlik, kentte İslâm, Hıristiyan ve Musevi inançlarının iç içe, hoşgörü ortamında yaşanmasına da zemin hazırlamıştı. Ancak, kentin bir çok toplum tarafından tercih edilmesi

bir taraftan kentin kültürel zenginliğini ve birikimini artırırken, diğer taraftan kentin her defasında edindiği kültürel birikimi çeşitli yollarla kaybetmesi anlamına geliyordu. Diğer bir ifadeyle, kentte sıkça yaşanan deprem, sel gibi doğal etkenlerle birlikte, savaş, savaş sonrası çıkan yangın ve yağmalamalar, kente ait kültürel birikimlerin yok olmasında önemli rol oynuyordu. Öyle ki, bugün kentte ne Seleucoslar'dan ne Romalılar'dan ne de Bizanslılar'dan bir iz kalmamıştır. Antakya kenti sınırları içinde, bu dönemlerden kalan izler, su kemeri ve sur kalıntılarıyla sınırlıdır. Aslında Roma Köprüsü, Roma Döneminden günümüze sağlam olarak kalabilecek tek yapıyken bu değer de yakın geçmişte bilinçsiz müdahalelerle yıkılarak yok edilmiş ve yerine yeni bir köprü yapılmıştır. Antakya'da tarihin ve kültürün izleri böylece giderek silinmiş ve tarihî kentten günümüze yani Antiokheia'dan Antakyalılar'a; ancak Hıristiyanlık'ın ilk kilisesi olan Saint Pierre Kilisesi, Katolik Kilisesi, Ortodoks Kilisesi, Antakya Kalesi surları, Demir Kapı (Halep Kapısı), Tranjan Su Kemeri, Habib-i Neccar Cami, Ulu Cami, Şeyh Ali Camii, Şeyh Ahmet Kuseyri Camii ve Türbesi, hanlar-hamamlar, çarşılar, çeşmeler, eski Antakya evleri, sokakları gibi tarihsel-kültürel çevre değerleri kalabilmiştir.

II. Geçmişten Bugüne Antakya'da Tarihsel-Kültürel Çevre Değerleri Üzerinde Rol Oynayan Etkenler

Antakya birçok topluma, lidere ve din adama yüzyıllarca ev sahipliği yapmıştır. Ancak bir çok kültüre kucak açmış bu kentte, tarihsel ve kültürel değerlerin izleri, büyük ölçüde yüzyıllar boyunca yaşanmış yıkıcı depremler ve savaşlarla silinip gitmiştir. Arkeolojik veriler kentte birçok tarihsel kalıntının depremlerle ve savaşlarla yok olduğunu desteklemektedir². Salgınlar, depremler ve deprem ve savaş sonrası yangınlarla tahribata uğrayan kent, böylece her defasında yeniden yapılandırılmaya çalışılmıştır (Tekin,1993: 74). Ancak bugün Antakyalılar'a zengin bir tarihten emanet kalan tarihsel-kültürel çevre değerleri, geçmiştekenden daha farklı et-

kenlerle yok olmaya yüz tutmuştur. Tarihte ağırlıklı olan "doğal etkenlerle savaş ve savaş sonrası tahribatlar" yerini artık "insan etkinliklerine" bırakmış ve kentte yaşayan, kenti yöneten Antakyalılar, bu değerlerin yok oluşunda önemli aktörler olmuştur. Kentleşme süreci, yerel yönetimlerin hatalı ve popülist politikaları, kentli bireylerin kentteki sorunlarına gereken ilgiyi göstermemeleri ve kentte tarihsel-kültürel çevre değerlerini korumaya yönelik güçlü bir sivil toplum örgütlenmesinin gelişmemesi sorunların yaşanmasına kaynaklık ederek, sorunların çözülmesini de zorlaştırmıştır. İnsanlardaki bilgi ve bilinç düzeyinin edinilen kültürel birikimlerle daha da artması beklenirken, sosyo-ekonomik yaşam biçimi kısacası kapitalist düzen, Anadolu'nun birçok kentinde olduğu gibi Antakya'da da etkisini göstermiştir. Kapitalist düzenin "daha fazla üretim, daha fazla tüketim" olgusu, sosyokültürel yaşamı da etkisine alarak kentteki bireylerde modernleşme arzusunun kamçılanmıştır. Bu anlayışların yaşam biçimi hâlini alması çok zor olmazken, bundan en çok

zararı kentin tarihî dokusu ve bu doku içindeki değerler almıştır. Kentleşme sürecinin yarattığı sosyokültürel değişimler kentlilerin algılarının ve düşüncelerinin değişimine neden olmuş; buna bağlı değişen yaşam tarzlarıyla modernleşme eğilimli beklentiler, kentlilerin tutum ve davranışlarını etkilemiştir. Bu değişimlerin toplamı, kentlilerin psikolojik olarak kentin değerlerine "paha biçmelerine" neden olarak, kendilerince feda edilecekler-edilemeyecekler dengesi kurmalarına da yol açmıştır. Bu bakış açısıyla tarihsel-kültürel çevre değerleri, kentin kendi kimliğinin parçaları olan "kentlilerin" doğrudan ve dolaylı müdahaleleriyle zarar görmüştür.

Antakya'da kentlilerin, tarihsel-kültürel çevre değerlerine karşı davranışlarının simgesi durumunda olan ve içinde sosyal, ekonomik ve politik unsurları bulunduran etkenler ise sosyo-kültürel, ekonomik ve yönetsel (idarî) etkenler olarak sıralanabilir. Antakya'da tarihsel kültürel çevre sorunlarına yol açan sosyo-ekonomik etkenlerin, ağırlıklı olarak "bireylerin tercihleri ve gereksinimleri"

ile "nüfusun kent merkezine toplanmasıyla" ilişkili olduğu ve bunlardan en önemlisinin, kentlilerin modernleşme sürecinin etkisiyle tarihsel-kültürel değerlere gereken ilgi ve değeri göstermemeleri olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, kentlilerin yeni yaşam ve paylaşım alanlarına gereksinim duymaları ve bu yolla kentlilerin eski yaşam ve sosyal buluşma alanlarının yerini farklı mekânların almış olması da önemli bir etkeni oluşturmaktadır. Örneğin, yerleşim için tarihî dokunun ve konutlarını; paylaşım için çeşme, han ve hamam gibi yapıların kültürel değişmelere paralel olarak önemini yitirmiş olması, bu değerlerin korunmasına yönelik bir duyarlılığın oluşmamasında önemli bir etken olmuştur. Diğer taraftan, nüfusun kent merkezine toplanması, kentsel hizmetlerin de burada toplanmasına yol açmış, tarihî kent dokusunu da bulunduğu bu alanda büyük bir baskı oluşmuş ve tarihî dokunun bulunduğu alanlar, kentte görüntü ve gürültü kirliliğinin en yoğun yaşandığı yerler hâlini almıştır. Kentlilerin yaşam alışkanlıklarının değişmesi, eski aile yapısının (birlikte yaşama alışkanlığının) yerini küçük aile yapısına bırakması da kentlilerin apartman dairelerini ve yeni kent dokusunu tercih etmelerine neden olmuştur. Kentlilerin tercihleri, tarihî evlerin konfor ve kullanımındaki zorluklar gibi nedenlerle de değişmiştir. Demir'in (1996:249). belirttiği gibi, kentlilerce, sosyo-ekonomik etkenler bağlı olarak zaman içinde değişen yeni kullanım biçimine uymak ve ihtiyaçlara cevap vermek amacıyla yapılan müdahaleler de tarihî konutların değişimine neden olmuştur. Bununla birlikte tarihî değeri olan idarî yapıların mekân büyüklüğünün bugünkü ihtiyaçları karşılayamaması da tarihî binaların tercih edilmemesinde rol oynamıştır (Örn: Eski Antakya Belediye Binasının mekân büyüklüğünün yeterli olmayışı yeni binanın inşasını doğurmuştur). Tarihî konutların bir bölümü köyden kente göç edenlere kiraya verilmiş, bazıları da kaderlerine terk edilmiştir. Tarihî dokuda oturanlarla köyden kente göç edenlerin bir arada oturmaları, bireyler arasında sosyoekonomik farklılıkları artırmış; bu da tarihsel çevre dokusunu ve bu dokunun önemini algılamada farklılıklar yaratmıştır. Dolayısıyla kentlilerin tercihleri, tarihî dokunun ve konutların çehresini de etkilemiştir.

Antakya'da tarihsel kültürel çevre sorunlarına yol açan yönetsel etkenlerin de ağırlıklı olarak "kentleşme politikaları" ve "kent yönetimiyle" ilişkili olduğunu ve bunlardan en önemlisinin, Antakya'nın merkezde birçok belediyelerle parçalanmış yönetsel bir yapıya sahip olması olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, kent yönetiminin bugüne kadar bu değerleri korumak adına girişimlerde bulunmamasıyla yaşanan sorunlara göz yummuş olmaları da önemli etkenlerdir. Kentte politik beklentiler nedeniyle gereksiz sayıda idarî binaların gerçekleştirilmiş olması planlama süreçlerini ve buna bağlı olarak tarihsel-kültürel değerlerin korunmasına yönelik önlemleri olumsuz etkilemiştir. Kentin fizikî yapısında meydana getirilen değişimler, özellikle tarihî kent dokusunda ve sit alanları üzerinde bir dizi tarihsel-kültürel çevre sorunlarının ortaya çıkmasını sağlamış; tarihî dokudaki bilinçsiz müdahaleler kentte önemli değerlerin yok edilmesine kadar varmıştır. Örneğin, eski Antakya sokaklarında bulunan ve kentte sellerin etkisini kırmak için yapılmış olan su kanallarıyla yerleri kaplayan blok taşları belediyenin bilinçsiz müdahaleleriyle yitirilmiş; asfaltlama ve betonlamayla bu kent dokuları yok olmuştur. Tarihî Roma köprüsü de Amik Gölünün kurutulması aşamasında yıktırılmış, taş köprü betonarme köprüye dönüştürülerek kentin önemli bir diğer değeri daha yitilmiştir. Diğer taraftan, kent merkezinin meydanında yer alan ve eski meclis binası olan tarihî Gunduz Sineması da belediye tarafından özel şahıslara kiraya verilmiş ve tarihî yapı uzun yıllar 2 film binden şekilde gösterim yapan bir sinemaya dönüştürülmüştür. Kentte, Roma Döneminde yapılmış olan ve bugün hâlen kalıntıları bulunan su kemerleri köprü vazifesiyle yaya trafiğine açık tutulmuş ve bu değer de yok edilmeye mahkum edilmiştir. Yanlış kentleşme politikalarıyla, tarihî kent dokusunda bulunan cadde (İnönü, İstiklal, Kemalpaşa ve Kurtuluş caddeleri) ve sokaklar (Zenginler, Akbaba, Koca Abdi ve Kantara mahalleleri) yeni yapılaşma baskısı altında kalmış; bu dokuda yapılmış alan çok katlı binalar, kentin tarihî dokusunu yansıtmayarak kente özgü mimari dokuyu bozmuştur.

Kentte yollar da kentin tarihî dokusuna uygun olmayan bir ölçek içinde genişletilmiş ve bu yolla Antakya'ya has mimari karakter bozulmuştur (Demir,1996:218). Tarihî dokuya sonradan eklenen binalar ve işyerleriyle tarihî evler iç içe geçmiş, bu yolla tarihî evler, kent dokusunda algılanmaz hâle gelmiştir. Tarihî dokuda yer alan işyerlerinin faaliyetlerini dışarıda gerçekleştirmeleri (özellikle yaz aylarında) gürültü kirliliğine; işyerlerinin, mağazaların ve muayenehanelerin levha ve reklam afişleri de tarihî dokuda görüntü kirliliğine neden olmuştur. Kentte tarihî binalar da genel olarak tarihsel yapı ve işlevine uygun olarak kullanılmamış, tarihî evlerin bir çoğu ticarethane veya atık deposu olarak kullanılarak kaderlerine terk edilmiştir. Tuncer'in de (2001:2) belirttiği gibi, tarihî dokudaki evler ve çarşılar büyük ölçüde ayakta olsa da han, hamam gibi bunlar da ilgisizlik ve bakımsızlık nedeniyle sağlıksız hâle gelmiştir. Bununla beraber, tarihî kent dokusunda yaşanan tüm bu sorunlar kentte hâlen yaşamakta olan el sanatlarını da olumsuz etkilemiştir.

Antakya'da yönetsel etmenlere bağlı olarak yaşanan tarihsel-kültürel çevre sorunları, tarihî dokudaki sorunlarla sınırlı kalmamış; kent yönetiminin arkeolojik, doğal ve kentsel sit alanlarında günden güne artan kaçak yapılaşmaların önü kesilememiştir. Örneğin, kentte en çok turist ağırlayan St. Piyer Kilisesi³ çevresi kaçak yapılaşmalarla dolmuş, kiliseyi saran gecekondu kentte adeta utanç kaynağı hâline gelmiştir. 1. Derece Arkeolojik Sit Alanı üzerinde bulunan antik stadyum alanında da kaçak yapılaşmalar boy göstermiş, üstelik stadyum alanı içine belediyeye ait köpek bakım çiftliğiyle mezbahe yaptırılmıştır. Kısacası kent yönetimi, sit alanlarında ve tarihî kent dokusu arkasında gelişen gecekondulaşmaya göz yummuştur.

Diğer taraftan kent sınırları içinde yer alan sit derecelendirmeleri sağlıksız ve yanlış yapılmış; yerel yönetimlerin sit sınır ve derecelendirmelerinin değişmesine yönelik istemleri (AKTVK,1994) sorunları daha da artırmıştır. Kentte korumaya yönelik olarak gerçekleştirilen tespit ve tescil çalışmaları

rında geç kalınmış olması da bu değerlerin yok olmasında önemli bir etken olmuştur. Ayrıca belediye tarafından yaptırılmış olan, "Kentsel Sit Koruma İmar Planı" ile "Antakya İmar Planı" kararlarının tarihsel ve kültürel çevre değerlerini koruyamamasıyla (AKTVK,1994) Sit Koruma Planının arkeolojik değil "imar duyarlı" bir plan şeklinde hazırlanması (KTVKGM,1995), bu değerlerin yok olup gitmesinde önemli rol oynamıştır. Kent yönetimi, kent merkezini ve merkezi sara mahalleleri yoğun bir yapılaşmanın sarmasına (Mersinligil, Erişen,1996-97: 47) ve tarihî kent dokusu içinde yer alan yeni yapılaşmaların imar cephe düzenlerinin, bir çok tescilsiz ancak çevreye katkılı geleneksel konut birimini yok etmesine göz yummuş (AKTVK,1994); bu yolla kentte geçmişin izleri gittikçe silinmiştir. Antakya'da yaşamakta olan ve bugün tamamıyla insan etkeninden kaynaklanan bu sorunlar tarihî dokudaki ve sit alanlarındaki değerleri olumsuz etkilemiş ve "tarihî kent Antakya" yanlış ve bilinçsiz uygulamalarla "sıradan bir kent" görünümünü almaya başlamıştır.

Antakya'da tarihsel kültürel çevre sorunlarına yol açan ekonomik etkenlerin ise ağırlıklı olarak "modernleşme süreci", "rant beklentisi" ve "kentli bireylerin ekonomik sorunlarıyla" ilişkili olduğu ve bunlardan en önemlisinin rant konusu olduğu söylenebilir. Kentte modernleşme sürecinden en çok tarihî konutlar ve tarihî dokuda yer alan zanaatlar zarar görmüştür. İnsanlar "yeniyi", "eskiye" tercih etmeye başlamış; örneğin yeni kent dokusunda çok katlı apartman dairesinde yaşamak, modern yaşamın bir parçası olmak anlamına gelmiştir. Modernleşme sürecinin etkisiyle, eski Antakya kentinde önemi oldukça fazla olan zanaatların halkla buluştuğu bedesten, han, meydan, çarşı gibi kültürel varlıklar da seri üretimler ve fabrikasyon ürünlere dönüşümle günden güne zanaatlarla birlikte kaybolmaya başlamıştır. Eski çarşılar yerini modern, çok katlı, tarihsel çevreyle uyumlu olmayan iş merkezlerine bırakmış; bu yolla tarihî konutların bazıları ticarî kullanım ve depolama gibi işlevlere dönüştürülmüş; bazı tarihî konutlar da ticarethanelerin ar-

tık ve çöpleriyle adeta çöplük hâlini almıştır. Kentte rant beklentisinin yükselişi de tarihî kent dokusunda yeni yapılaşmaların artışına neden olmuş; eskinin ve yeninin iç içe geçtiği bu alanda tarihsel-kültürel çevre değerleri yapılaşma baskısıyla arka plana itilmiştir. Diğer taraftan, kentlilerin de rant beklentileri artmış; tek ya da iki katlı tescilli bir konut bireylerin rant istemlerine cevap veremez hâle gelmiştir. Bu yolla, tarihî bir konutu yık-mak, terk etmek ya da kiraya vermek birçok tarihî konut sahibi için adeta bir kaçış olmuştur. Böylelikle, köyden kente göç edenler artık kentlilerce çok fazla tercih edilmeyen tarihî kent dokusuyla bu dokunun hemen ardında ve neredeyse iç içe olan gecekondulaşma bölgesine yönelmişler; böylece ekonomik etkenler, tarihî dokuda bir dizi sosyo-kültürel soruna da kaynaklık etmiştir. Kentlilerin tarihî konutların bakımı için koruma mevzuatı gereğince rölöve ve restorasyon yapmaları gerekliliği bulunması ve ekonomik durumları genelde düşük olan konut sahiplerinin bakım için gereken bütçeyi ayıramamaları da tarihsel-kültürel çevre değerlerini olumsuz etkilemiştir. Bakanlığın belirlemiş olduğu bakım ve onarım şartlarını ekonomik nedenlerle gerçekleştirmeyen konut sahipleri, bu yolla tarihî konutlardan ve dokudan uzaklaşmışlardır. Tarihî konutlarda ısınma sorunun olması, bugün her adayı ayrı ayrı ısıtmanın ekonomik güçlükleri, modern ısıtma sistemlerinin tarihî konutlara döşenmesinin zorluğu ve mevzuattaki zorunluluklar da bireyleri tarihî dokudan ve tarihî konutlardan uzaklaştıran önemli etkenler olmuştur.

Sonuç

Sürdürülebilir gelişme ve kalkınma çerçevesinde tarihsel ve kültürel çevreler, tarihsel ve çevre mirası olarak değer taşıdığı gibi aynı zamanda değerlendirilmesi gereken doğal bir kaynak olarak ele alınmalı ve bu yönde gerçekçi politikalar gerçekleştirilmelidir. Tarihsel çevrelerin yeniden oluşturulması ve tarihsel sürecin yeniden yaşanmasının imkânsız olması bakımından, tarihsel-kültürel çevreler hayatî önem taşımaktadır (Tuncer, 1995: 2). Ancak, yadsınamaz önemine karşın Antakya'daki tarihsel-kültürel çevre değerleri, başlangıçta "doğal, savaş ve savaş sonrası tahribatlarla"

sonradan "insan etkinlikleriyle" zarar görmüş ve kentte birçok değer böylelikle yitirilmiştir. Bu nedenle günümüzde Antakya'da doğal ve kültürel çevreye duyarlı kentleşme ve koruma politikalarının oluşturulmamış olması ile kentlilerin bu sorunlara kayıtsız kalmaları, yenilenemeyen miraslar olarak tarihsel-kültürel değerlerin sürdürülebilirliğini ortadan kaldırmaktadır. Kentleşme, nüfus baskısı ve sanayileşme kentte çevresel değerlerin yitip gitmesine neden olurken, sosyokültürel, yönetsel ve ekonomik etkenler de kentteki sorunların boyutunu hızla artırmıştır.

Antakya'daki tarihsel-kültürel çevre değerlerinin korunması için öncelikle kentli bireylerin koruma bilinci ve duyarlılığına sahip olmaları ve bireylerin "sorunları ortaya çıkaran bir etken" olarak değil, "sorunları çözen aktörler" olarak kentlerine sahip çıkmaları gerekmektedir. Bu konuda görev büyük ölçüde sivil toplum örgütlerine ve üniversiteye düşmekte ve kentteki sivil toplum örgütleriyle halkın, tarihî mirası koruyucu ve denetleyici bir katılımı şart olmalıdır. Bu noktada kentte, üniversiteden ve sivil toplum örgütlerinden bireylerin katılımıyla gerçekleştirilen çabalar, yine de umut vericidir. Antakya Belediyesi'nin yine bu şahısların çabalarıyla Yerel 21 Gündem'e kabul edilmesi de bu umudun en önemli kaynağıdır. Diğer taraftan, kentte tarihsel ve kültürel çevre değerlerinin sürdürülebilirliği bugün ancak alınacak acil önlem politikaları ve planlamalarıyla sağlanabilecek gözükmektedir. Antakya'da bugüne kadar yapılmış olan koruma imar planlarının yeniden gözden geçirilmesi değil, "yeniden yapılması" artık bir ön şart hâline

gelmiştir. Yapılacak yeni planlama çalışmalarında, Antakya'nın tarihî-kültürel değerlerini iyi bilen, bütüncü bir bakış açısına sahip ve geleceğin projeksiyonunu iyi yapacak bilimsel bir çalışma ekibine ihtiyacı olduğu kuşkusuzdur. Antakya'nın kentsel, arkeolojik ve doğal sit alanlarında yeni bir koruma planına ve hızla kaybolan değerlere kısa sürede müdahale edebilmek adına da "Özel Proje Planlama Alanları" yapılmasına ihtiyaç bulunmaktadır. Antakya kentsel ve arkeolojik sit alanlarının iç içe bulunmasından dolayı yapılacak planlamanın bütüncül olmasını gerektirmekte ve hazırlanacak koruma planlarında Antakya için sadece fizikî bir plan değil sosyo-ekonomik, örgütsel ve yasal çözümler getirmesi beklenen kapsamlı bir plan stratejisinin izlenmesi de gerekmektedir. Planlama sürecinde Antakya'nın, ülkesel ve bölgesel durumunun, niteliği ile gelecekteki durumunun belirlenmesi ve bu konuda ayrıntılı çalışmalar yapılması gerekmektedir. Hazırlanacak planlamada sosyal boyutu unutulmamalı, tarihî-kültürel çevrelerin korumasında yöre halkının tutum

ve davranışları analiz edilmeli ve halkın katılımı sağlanmalıdır. Ayrıca, tarihî-kültürel değerlerin kentte bir turizm potansiyeli yaratacağı ile bunların korunması gereken önemli birer "tarihî-ekonomik girdi" olarak, kentin ve dolayısıyla kentlilerin kalkınmasına fayda sağlayabileceği vurgulanmalıdır.

Diğer taraftan, tarihî-kültürel çevre değerlerinin sürdürülebilirliği için, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın, valiliğin, belediyenin, müzenin ve kentlilerin durumun önemini kavramış ve korumaya yönelik ortak politikaların geliştirebilecek donanımında olması gerekmektedir. Bu nedenle, tarihî-kültürel çevre değerlerinin önemi konusunda her kurumun ve kişinin bilgilendirilmesi ve eğitilmesi, önceliklerin farkına varılmasının sağlanması gerekmektedir. Adana Koruma Kurulu, belediye ve müze elamanları arasında da koordineli bir çalışma ve evrensel değerlerin ön planda tutulduğu ortak bir politika güdülmesi şart olmalıdır.

Antakya'daki tarihî ve kültürel değerlerin sürdürülebilirliği gerçekten bu değerleri

korumaya ve gelecek nesillere bırakmayı hedefleyen politikalar şeklinde geliştikçe, dünyada eşi benzeri bulunmayan birçok kültürel varlığımıza sahip çıkmış ve onları gelecekte yaşayabilir değerler hâline getirmemiz sağlanacaktır. Ancak şunu belirtmekte fayda vardır ki, ne kadar iyi bir planlama yapılırsa yapılsın, yerel yönetimler bilinçli bir koruma politikası izlenmedikçe ve kentliler konunun önemini kavramadıkça yani "kentliler kentlerine sahip çıkmadıkça" Antakya'da tarihsel ve kültürel çevreler yok olmaya mahkum görülmektedir. Son olarak, ancak toplumsal olarak bilinç ve duyarlılık düzeyimiz eğitim aracılığıyla arttıkça tarihle iç içe yaşamının keyfini anlayabileceğimiz ve "tarihe", "evrensel kültür mirasımıza" sahip çıkabileceğimiz söylenebilir.

SUMMARY

Nowadays we can easily observe that individuals and even as an upper group societies act in an insensitive attitude towards the historical environmental values depending on economical, social or some other reasons. The humans' alienation to his natural and cultural history, and also alienation to the values which they have inherited from the preceding generations are doubtlessly related with our changing life style and our converging to new values depending on this new style. The best example to the cited situation is seen in Antakya, the product of an important cultural composition. For this reason, in this study we discussed Antakya where the traces of the past is still being undertaken against nature, wars, time and the most important of all 'humans' with its historical-environmental values, the problems of protecting them, and the intrinsic role of the governors and inhabitants on loosing these values. In the study, first, the historical and cultural heritage of Antakya's inhabitants has taken into consideration, then the cited factors that play role on these values are considered, the role of governmental context in the past and today is observed.

NOTLAR

* Dr. Banu AYGÜN, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyal Çevre Bilimler, Anabilim Dalı, Ankara/TURKIYE

¹ Antakya bölgesinin yerleşim tarihî, M.Ö. 100.000'e yani Orta Paleolitik Döneme kadar uzanmaktadır (Tekin, 1993: 10). Bölgedeki ilk arkeolojik çalışmalar Amik Ovası'nda gerçekleştirilmiş; 1933'te C.W.Mc.Ewan başkanlığında Chicago Üniversitesi ekibi bölgeyi araştırmış ve çalışma sonuçları Robert J.Braidwood tarafından yayınlanmıştır (Braidwood,1937). 1932-38 yılları arasındaki yüzey araştırmalarında 178 höyük tespit edilmiş ve çalışmalar sonucunda bölgenin prehistorya ve önasya kronolojisi tamamlanmıştır (Yener, Wilkinson,1997:414). 1941 yılında da TTK adına Remzi Oğuz Arık bölgede incelemelerde bulunmuş; Arık (1944:372), 178'i aşan höyüklerin birbirlerini tamamlayan çalışmalarının sonucunda Hatay'daki kültür safhalarının Neolitik'ten Osmanlı'ya kadar tanıtıldığını, ancak bu çalışmaların hiçbirinin bu çağların mimari ya da toplumsal yaşamını gösterecek genişlikte yapılmamış olduğunu belirtmiştir.

² Kentte, M.Ö. 148 ve 130'da, M.S. 35, 37, 396, 526 ve 528'de yıkıcı depremler meydana gelmiştir. En çok yıkıma yol açan, 526 olmuş Antakya yerle bir olmuştur (Tekin,1993: 24). Haddad (1949:73), bu depremin Malalas'a göre 250.000, Procopius'a göre 300.000 kişinin ölümüne yol açtığını belirtmiştir. 528'deki büyük depremde 5000 kişi ölmüş, halk tanrının gazabının üzerlerinde olduğunu

inanarak, kenti terk edip dağlara kaçmıştır (Demir, 1996:51). Antakya'nın 6. yüzyıldaki tarihi, kendini depremlerle göstermiş; erken 7. yüzyılda gerçekleşen Pers saldırılarıyla 6. yüzyıldaki ikinci yarısında tekrarlanan depremlerle birlikte veba salgını da kentte ciddi zararlara yol açmıştır (Kennedy,1999: 177-182). 1406 depreminde de birçok ev yıkılmış, sayısız insan ölmüştür (Little ,2001: 155). 1872'deki depremde aşağı kentte ağır çatılı evler harap olmuş, yukarı kent daha az zarar görmüş ancak sağlam inşa edilmiş camilerin minareleri ayakta kalmıştır (Vogt,2001, 25-33). 1886-1890 yıllarında yaşanan kolera salgını da kentte çok sayıda insanın ölmesine, başka şehirlere göç edilmesine neden olmuştur.

³ St. Piyer Kilisesi güneyinde yer alan I. derece Sit alanı'nın tamamını gecekondularla kaplanmıştır(AKTVK,1994)

KAYNAKÇA

Akurgal, E., 1945, "Tarihte Şark- Garp Münasebetleri Bakımından Hatay Bölgesinin Önemi", *A.Ü. Hatay Haftası* 10. IX 1943-19. IX 1943, A.Ü.DTCF Yayınları, TTK Basımevi, Ankara.

Antakya Antik Kenti Sit Sınırları İrdeleme Raporu, 25.04.1994, Adana KTVK Kuruluna Sunulan Rapor, Prof. Dr. Ramazan Özgan, Prof. Dr. Vedat İdil, Doç. Dr. Numan Tuna, Doç. Dr. Tamer Gök.

Antakya Arkeolojik Sit Alanları Komisyon Raporu,1995, Adana KTVK Kuruluna Sunulan Rapor, Prof. Dr. Ramazan Özgan , Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu, Prof. Dr. Raci Bademli.

Arık, R. O., 1944, "Bitik Kazısı ve Hatay Tetkikleri Hakkında Kısa Rapor", *Bellekten VIII*.

Braidwood, R. J., 1937, *Mounds In The Plain Of Antioch on Arcgeological Survey*, The University of Chicago Press, İllionis.

Demir, A., 1996, *Çağlar İçinde Antakya*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları: 62, İstanbul.

Ferhad, H., 2001, "Uç Sınır Şehri: Antakya", *Sanat Dünyamız Bizans Özel Sayısı*, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık A.Ş., Promat Basım Yayın, 2.Baskı, İstanbul.

Haddad, G., 1949, *Aspects Of Social Life In Antioch In The Hellenistic-Roman Period*, The University of Chicago, Chicago, İllionis

Hatay Valiliği, 2000, *2000 Yılında Hatay*, Baskı: Gaye Dış Ticaret A.Ş.,Antakya.

Kennedy, H., 1999, "Antakya: Byzantium'dan İslama Dönüş", *Geç Antik Çağda Kent*, (Çev: Suna Güven, Ertuğrul Güven), Homer Kitabevi ve Yayınları, 1.Basım, İstanbul.

Little, D. P., 2001 "Memlüklü Tarihçiler Tarafından Kaydedilen Deprem Verileri", *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, (Editör: E. Zachariadou), Tarih Vakfı Yurt Yay.117, Numune Matbaası, İstanbul.

Mersinligil, Ö., Erişen, O., 1997, *Antakya (Hatay) İmar Planı Ön Araştırması-İlave ve Revizyon*, Adana.

Öztürk, K., 1989, "Tarihî ve Kültürel Çevrede Koruma Sorunları", *Çevre'89 Beşinci Bilimsel ve Teknik Çevre Kongresi*, T.C. Başbakanlık Çevre Genel Müdürlüğü-Çukurova Üniversitesi, Adana.

Tekin, M., 1993, *Hatay Tarihi, Hatay Kültürü ve Sanat Vakfı*, Antakya.

Tuncer, M., 1993, "İmar Planlarının Yapım Süreçleri", *Konutbirlik Dergisi*, Sayı:11-112. Temmuz-Ağustos, Yayına Hazırlayan: Koop-Ajans.

Tuncer, M., 1995, "Türkiye'de Toplumsal Kentleşme Sürecinde "Kentsel Koruma"", *Kent Kooperatifçiliği Dergisi*, sayı:62-63-64. Ağustos-Eylül.

Tuncer, M., 2001, "Antakya "Tarihî Kent Dokusu", *Koruma Planı ve Koruma/Geliştirme Amaçlı Kentsel Tasarım Projeleri İçin "Yöntem, Koruma Politikaları ve Program Önerisi*, UTТА Planlama, Projelendirme & Danışmalık.

Yener, A., Wilkinson T., 1997, "1995 Chicago Oriental Institute Hatay-Amik Ovası Bölge Projeleri, *XIV.AST*, Ankara, II.

FELAKET KURBANLARININ KİMLİKLENDİRİLMESİ ÇALIŞMALARINDA BİO-ARKEOLOJİNİN ÖNEMİ

Aysim TUĞ* - Ayla SEVİM**

Felaket Kavramı ve Felaket Kurbanlarının Kimliklendirme

Arkeoloji bilim dalı, genel olarak antik çağlara yönelik programlı ve organize çalışmalarını kapsamakla birlikte, günümüzde *felaket* olarak tanımlanan olayların bazılarının araştırılmasında bu bilim dalına ait yöntemlerin kullanımı gerekmektedir. Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde felâket kavramı, "büyük zarar, üzüntü ve sıkıntılara yol açan olay veya durum, yıkım, belâ" olarak tanımlanmaktadır.

Adli bilimlerden açısından tanımlandığında ise felaketler;

- * İnsan ve/veya teknolojik kaynaklı veya doğal nedenlere bağlı olan
- * Çok sayıda insanın aynı anda öldüğü
- * Ani gelişen
- * Yeri ve zamanı öngörülemeyen
- * Sosyal-ekonomik-çevresel hasar veren
- * Etkileri uzun süren
- * Başlangıcından itibaren yerel kaynakların çözümde yetersiz kaldığı
- * Çeşitli birimlerin desteğini ve organize çalışmasını gerektiren olaylardır.

Bu kapsamda doğal afetler, büyük patlamalar, isyan, ayaklanma gibi toplum düzeninin

bozulduğu durumlar, kara, hava, deniz taşıtlarının kazaları, terör olayları, toplu cinayet ve soykırım gibi eylemler felaket olarak tanımlanmaktadır. Bu tür olaylarda yaşamını yitirenlerin kimliklerinin tespiti; insanî, sosyal, kültürel, dinî yönden taşıdığı önemin yanı sıra, miras hukuku, velayet hakkı, tazminat hukuku, suçlunun tespiti, mağdurların tespiti, uluslararası ilişkiler gibi ulusal ve uluslararası düzeyde önem taşıyan bir konudur. Bu nedenle olabildiğince kısa sürede ve doğru olarak yapışması gerekmektedir. Kimlik tespiti ise, yaşayan veya ölü bir insanın tanınmasını, tanımlanmasını ve diğer insanlardan ayırt edilmesini sağlayan özelliklerin ortaya konulması olarak tanımlanmaktadır. Felaketlerde yaşamını yitirenlerin kimlik tespiti çalışmaları farklı alanlardan uzmanların araştırmalarını gerektirir. Parmakizi, diş kayıtları, ameliyat, protez vb. tıbbî kayıtlar, özel eşyalar/takılar, ameliyat izi, doğum lekesi, dövme gibi vücut izleri ve DNA analizleri kimlik tespitinde yararlanılan kriterlerdir. Dünya literatüründe Felaket Kurbanlarının Kimliklendirilmesi (Disaster Victim Identification-DVI) olarak tanımlanan bu incelemeleri, sayıları ve uzmanlık alanları olayın türüne ve büyüklüğüne göre değişen iki ekip yürütmektedir.

1. Ölüm öncesi (ante-mortem) ekip: Bu ekibi oluşturan polis ve/veya jandarma görevlilerinin; aile ve akrabalarla, olayın tanıklarıyla, sağ kurtulanlarla görüşülmesi, kişiyle ilgili her türlü bilgi ve kaydın aranması,

Resim 1: Toplu mezarların bir kısmı yüzeye çok yakın iken Srebrenica'da bulunan altı metre derinliğindeki bu mezar örneğinde olduğu gibi derin mezarlar kazıldığında tespit için özel incelemeler gerekmektedir. <http://adamjones.freesevers.com/photoii.htm>

medya ile ilişkilerin ve ekipler arası iletişimin düzenlenmesi gibi görevleri vardır.

2. Ölüm sonrası (post-mortem) ekip ise çevre ve ceset/iskelet incelemelerini yapacak bilim uzmanlarından oluşmaktadır. Olayın türüne göre farklı uzmanlık dallarından destek alınmaktadır.

Her iki ekibin çalışması da ayrıntıların tespitini gerektirdiğinden vücut ve giysilerdeki tüm özelliklerin eksiksiz kaydı için hazırlanmış standart formlar bulunmaktadır. Uluslararası polis teşkilatı Interpol'un bu amaçla hazırlanmış olduğu formlar kullanımı önerilen bir form örneğidir. Ante-mortem ekipler için sarı renkte, post-mortem ekipler için pembe renkte hazırlanan bu formlara ekiplerdeki uzmanlar kendi bulgularını kaydetmekte daha sonra biraraya gelerek bu verileri birleştirdiklerinde cesedin kimliği doğru olarak belirlenmektedir.

Adli Arkeoloji ve DVI

Adli arkeoloji, arkeoloji tekniklerinin adli araştırmalarda kullanıldığı bir çalışma alanıdır. Öldürülüp açık araziye gömülmüş cesetlerin aranmasında ve özellikle toplu mezarların yerinin belirlenmesinde ve bu mezarların incelenmesinde arkeoloji tekniklerinin uygulanmasındaki bilgi ve deneyimleri nedeniyle arkeologlardan yardım istenmektedir. Arkeologlar bu çalışmalara katılarak

savaş suçlarının, insan hakları ihlallerinin ve insanlık suçlarının ortaya çıkarılmasına önemli katkı sağlamaktadır. Bu nedenle adli arkeoloji literatürde adli bio-arkeoloji, insan hakları arkeolojisi olarak da tanımlanmaktadır.

Birleşmiş Milletler tarafından 1991 yılında yapılan bir tanımlamaya göre; bir savaşta veya çatışmada ölmeyen veya yasal bir yargılama olmaksızın veya keyfi kararlar ile infaz edilen en az üç kişinin bulunduğu mezar toplu mezar olarak tanımlanmaktadır. Ancak ceset sayısının yanı sıra cesetlerin pozisyonu, birbirinden ayrı olup olmaması da tanımlamada bir kriterdir (Resim: 1). Dünyanın çeşitli bölgelerinde farklı zamanlarda toplu adam öldürme olayları yaşanmıştır. Yakın tarihe baktığımızda II. Dünya Savaşı'nda, bazı Güney Amerika ülkelerinde, Ruanda'da, Doğu Timor'da, Yugoslavya'da, Endonezya'da, Afganistan'da, Kuzey Irak'ta gerçekleşen katliamlar ilk akla gelen örneklerdir (Resim: 2).

Toplu mezarlarla ilgili sistematik çalışmalar 1980'lerde başlamıştır. Ancak arkeologların ekiplere katılmasının gerekli olduğunun belirgin bir şekilde görüldüğü ilk olay Ruanda-Kibuye Katolik Kilisesi (1994) olayıdır. Altı ayda 500 000 kişinin öldürüldüğü Ruanda olaylarında cesetlerin bir kısmı sokaklarda bulunurken bir kısmı toplu mezarlara gömülmüştür. Birleşmiş Milletler Uluslararası

Resim 2: Kosova'da toplu mezarların yerlerinin tespitinde uydu fotoğraflarından da yararlanılmıştır. Fotoğraftaki mezar açılarak 150 sivil ait ceset kimliklendirilmiştir. http://www.pbs.org/wgbh/nova/spiesfly/images/phot_1999_kosovograves

Resim 3: Toplu mezarlar genellikle gomuden yıllar sonra araştırıldığından özellikle arama ve mezar açma aşamalarında arkeologların bulunması şarttır whyfiles.news.wisc.edu/192forensic_anthro/4.html

Suçlar Mahkemesi'nin isteği ile aralarında arkeoloji, antropoloji, patoloji, radyoloji, odontoloji, moleküler biyoloji uzmanlarının bulunduğu Physicians for Human Rights (PHR) ekipleri tarafından toplu mezar yerlerinin tespiti ve açılması çalışmaları yapılmıştır. Tüm yasal önlemlere ve etik uyarılara rağmen neredeyse her savaş sonrasında toplu mezarlar bulunduğundan adli arkeologlara duyulan gereksinim de artmaktadır (Resim: 3). Bu çalışmaları yapan ekiplerde yer alan arkeologlar; arazi tarama, araştırma, haritalandırma, olay yerinin sınırlarının belirlenerek çevrilmesi, ölçümlerin yapılması (mezar alanı, derinliği vb.), yazılı ve görüntülü düzenli kayıt tutma, kontrollü mezar açma, entomolojik, botanik, jeolojik örnek toplanması ve kalıntıların adli (recent) veya arkeolojik (ancient) olduğunun tespiti gibi klasik arkeoloji bilgi ve yöntemlerinin yanı sıra adli bilimlerin bazı temel kavramlarını da bilmek ve uygulamak durumundadırlar. Geniş ve açık arazide uzun süreli çalışma deneyimleri nedeniyle adli arkeologlar birinci faz olarak tanımlanan araştırmanın ilk bölümünde olay yerinin sorumlusudur ve önlemler konusunda yönlendiricidir. Dolayısıyla olay yeri incelemesinde uyulması zorunlu olan tüm genel kuralları bilmek ve uygulamak durumundadır. Bu kendi güvenlikleri için gerekli olduğu gibi kimliklendirmelerin yapılabilmesi, suç delille-

rinin saptanması, olayın aydınlatılabilmesi ve adaletin yerine gelebilmesi için son derece önemlidir (Resim: 4, 5).

Ekibin diğer üyeleri gibi adli arkeolog da ulusal ve uluslararası mahkemelere bilirkişi olarak çağrılmakta, çalışmaların eksiksiz, doğru ve önyargısız yapılıp yapılmadığı sorgulanabilmektedir. Dolayısıyla adli arkeoloji çalışmalarında olay yeri incelemesi, delil, delil arama-ışaretleme- toplama- koruma kavramları devreye girmektedir. Bilindiği gibi adli araştırmaların sonucunda kişilerin hatta bazen toplumların yaşamlarını ve dünya politikasını etkileyen gelişmeler olmaktadır. Bu sorumluluğun bilinciyle, bir kısmı arkeolojinin rutin çalışma yöntemleri arasında yer alan ancak bazıları ayrı uzmanlık gerektiren ilgili konularda da arkeologların temel düzeyde bilgi sahibi olmaları çalışmaların kalitesini arttıracaktır. Bu konuların başlıcaları şöyle sıralanabilir:

- GPR-Metal dedektör kullanımı
- Arazi incelemeleri
- Harita bilgisi
- Coğrafi konumlandırma
- Mezar açma teknikleri
- Dokümantasyon
- Delil toplama-koruma
- Cihaz kullanımı
- Sağlık ve güvenlik konuları
- İstatistik
- Fotoğraf ve video çekimi
- Donanım- ihtiyaç belirleme
- Temel düzeyde anatomi ve ilgili terimler bilgisi
- Böcek ve bitki örneği toplama bilgisi
- Kalıntıları taşıma, delilleri paketleme bilgisi
- Dış çizelgelerini okuma
- DNA analizleri

Arkeolojik kalıntıların araştırılmasından farklı olarak bu çalışmalarda bir suçun ortaya çıkarılması söz konusudur. Dolayısıyla suçun gizli kalmasını isteyenler güvenlik için risk oluşturmaktadırlar. Aynı şekilde mağdur yakınları, meraklılar, basın mensupları da karmaşa ortamı oluşturabilmektedirler. Örneğin Balkanlardaki toplu mezar çalışmalarında Birleşmiş Milletlere ait güvenlik güçlerinin önlem alması gerekmiştir. Adli arkeologlar bu tür ortamlarda soğukkanlı olmalı, kültürel-etnik duyarlılığa saygı duymalı, insan hakları ve uluslararası ilgili yasalar konusunda yeterli bilgiye sahip olmalıdır.

Türkiye'de Felaket Kurbanlarını Kimliklendirme Çalışmaları

Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO) açıklamasında, kayıtlar tutulmadan veya kimlik tespiti yapılmadan cesetlerin toplu mezarlara gömülmesinin geride kalanların üzüntüsünü ve yasını arttırdığı, yakınlarının ölümünden emin olamamanın bireyler ve toplum üzerinde sürekli olumsuz psikolojik etki yarattığı belirtilmektedir. Birçok ülke felaket olarak tanımlanan olaylarda kimliklendirme çalışmalarını yapan ekiplerini kurmuştur. Bu ekipler kendi ülkelerindeki olaylarda görev yaptıkları gibi uluslararası çalışmalara da katılmaktadırlar. Örneğin Balkanlar'daki savaş sonrasında yapılan toplu mezar ve kimliklendirme çalışmaları birçok ülkenin ekiplerinin katılı-

Resim 4: Toplu mezarlarda cesetlerin taşınmadan önce buldukları ilk pozisyonun yazılı ve görüntülü kaydı ve kalıntıların belirli kurallara uyularak toplanması daha sonra yapılacak çalışmaları doğrudan etkilemektedir. (bbc.co.uk/2/hi/middle_east/3014205.stm.news)

Resim 5: Toplu mezarlar bulunduğu zaman gerekli güvenlik önlemleri kısa sürede alınmaz ise çevrede toplananlar yakınlarını bulma umuduyla alana girmekte ve olay yeri incelemeleri yapılmadan kalıntıları taşımaktadırlar (bbc.co.uk/2/hi/middle_east/3014205.stm.news)...

mıyla yapılmıştır. Türkiye’de terör, patlama gibi olaylardan sonra başarılı kimliklendirme çalışmaları yapılmakla birlikte uluslararası polis teşkilatı Interpol’ün standartlarında resmen kurulmuş DVI ekibi bulunmamaktadır. Özellikle toplu mezar çalışmaları veya doğal afetlerde ölü sayısının çok fazla olması organize ekiplerin çalışmalarını zorunlu kılmaktadır. Ülkemizde bu ekiplerin kurulmasına yönelik ilk DVI eğitimi, Emniyet Genel Müdürlüğü Suç Araştırma ve Soruşturma Eğitim Merkezi (SASEM) ve Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Adli Tıp Anabilim Dalı işbirliği ile 2003 yılında düzenlenmiştir. Yine bu çalışmalara destek üzere ilk Adli Antropoloji Laboratuvarı Ankara Üniversite-

si Tıp Fakültesi Adli Tıp Anabilim Dalında kurulmuştur. İlgili birimleri bir araya getirmeyi ve konu hakkında bilgilendirmeyi amaçlayan Ulusal Felaket Kurbanlarının Kimliklendirilmesi Kongresi 3-5 Mayıs 2004 tarihinde Van’da düzenlenmiştir.

Başarılı arkeoloji ve kimliklendirme çalışmalarının yapılabildiği ülkemizde ilgili birimlerin ve uzmanların bir araya gelerek ulusal DVI ekiplerinin kurulmaları ve bu ekiplerin uluslararası olaylarda da çalışmalara katılmaları bilimsel açıdan olduğu kadar politik açıdan da önemli kazanımlar elde edilmesini sağlayacaktır.

SUMMARY

Whatever the cause of the disaster is, in every disaster case to identify each victim is a basic human right and is essential for humanitarian, religious, social and judicial reasons. One of the events accepted as a disaster is mass graves. Due to the large number of bodies that are often skeletonized and fragmented, identification activities are the roles that must be undertaken by trained multidisciplinary teams including bio-archeologists, named Disaster Victim Identification (DVI) teams. The systematic exhumation of mass graves needs to be done by the archeologists who also know forensic sciences and crime scene investigation rules. Throughout the examinations; determination of the place of grave, type of the grave and burial, digging up the skeleton, collecting the evidences around the corpse, photographing, video recording, sketching, protecting the remains belonging to the individual and transporting it to a convenient study environment have great importance. As known, finding of mass graves during or after a war is accepted as an international war crime and a crime against humanity. Forensic archeologists with the experience of large site research techniques have critical role in determining these crimes. That is why forensic archeology is also referred as forensic bio-archeology or human rights archeology.

Keywords: Forensic sciences, disaster victim identification, forensic archeology, bio-archeology.

NOTLAR

*Dr. Aysim TUĞ, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Adli Tıp Anabilim Dalı, Ankara/TÜRKİYE

*Prof.Dr. Ayla SEVİM, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Ankara/TÜRKİYE

KAYNAKÇA

Tuğ A., Alakoç Y., Çetin C.M., Hancı I.H. Afet Kurbanlarında Kimlik Tespiti/Disaster Victim Identification. *Adli Bilimler Dergisi*, 1(2): 2002,s.11-15

Skinner M., Alempijevic D., Djuric-Srejjic M. Guidelines for International Bio-archeology Monitors of Mass Grave Exhumations. *Forensic Sci. Int* 134 (2003), 81-92

Sevim A., Açikkol A., Adli Arkeoloji. *Adli Bilimler Dergisi* 2003, 2(4); s.23-29

Haglund W.D. "Recent Mass Graves, An Introduction". in *Advances in Forensic Taphonomy* Ed.Haglund W, Sorg M, (2001) 243-262

<http://www.phrusa.org>

<http://www.africaaction.org>

<http://www.sao.org/publications>

Conner M. *The Archaeology of Contemporary Mass Graves*

ANADOLU'NUN BAZI NEOLİTİK ve KALKOLİTİK TOPLULUKLARINDA BEBEK ÖLÜMLERİ ve OLASI NEDENLERİ

Metin ÖZBEK* - Ömür Dilek ERDAL**

Arkeolojik insan topluluklarının yeniden canlandırılmasında bebek ölümlerindeki yaşa bağlı olarak oluşturulan ölüm eğrileri oldukça önemli ip uçları sağlamaktadır. Topluluğun yaşam biçimindeki olumsuzluklardan daha fazla etkilenmeleri nedeniyle bebek ölümleri her çağda önemli bir demografik olgu olarak karşımıza çıkmaktadır (Clarke 1980). Ancak, eski insan toplulukları söz konusu olduğunda, doğumuna yakın düşmüş, doğum esnasında ya da doğumu izleyen ilk birkaç hafta içinde ölmüş bebeklerin¹ iskelet kalıntılarının bir kaç araştırmada ele alındığı görülmektedir (Johnston 1968; Hühne-Osterloh ve Grupe 1989; Alduc ve Blondiaux 2002). Bebekler üzerinde yürütülen araştırmaların az olmasında ise bebeklere ait kalıntıların oldukça az sayıda ele geçirilmesinin etkili olduğu düşünülmektedir.

Bebekler, gerek kemiklerinin kırılgan ve nazik özelliklerinden, gerekse gömüldükleri mezar çukurlarının yeterince derin olmasından dolayı çevresel koşulların olumsuz etkilerine erişkinlerden daha fazla maruz kalmaktadır. Kemikleşme sürecinin başlangıç aşamasında olmasından dolayı bebek kemikleri, ileri yaşlardaki çocukların ya da erişkinlerin kemiklerine göre organik yönden daha zengin, mineral açısından daha fakirdir. Bu nedenle bebek kemikleri toprak altında kolayca çürüyüp yok olmaktadır (Acotto ve ark. 2005). Ayrıca, kemiklerin toprak içerisindeki

renk değişimlerine duyarlı olması nedeniyle, bebeklere ait epifiz, diş, bilek ve parmak kemikleri gibi iskelet kalıntıları toprak parçaları ile karıştırılmakta ve dolayısıyla deneyimli olmayan araştırmacıların gözünden kaçabilmektedir. Kısacası, herhangi bir arkeolojik merkezde bebeklere ait kalıntıların az ele geçirilmiş olmasında, bebeklerin sağlıklı olup ileri yaşlara kadar yaşamış olmalarından çok, kemiklerin korunamamış ve kazı sırasında gözden kaçmış olabileceği düşünülmelidir. Buna ek olarak bebeklerin topluluk içerisindeki temsil edilebilirlik oranlarının doğru bir şekilde tespit edilebilmesi için ören yerindeki gömü alanlarının tamamının kazılması ve yerleşimin tüm mekânlarının kontrol edilmesi gerektiği belirtilmektedir (Duday ve ark. 1989; Dedet ve ark. 1991). Nitekim, eski çağlara ait çoğu yerleşmelerde duvar dipleri, kerpiç yığınları, kullanılmayan eski mutfak çömlekleri çoğu kez bebek ölülerinin konulduğu yerler olarak karşımıza çıkabilmektedir.

Bebeklerin gömü alanlarının arkeolojik merkezlere göre değişebilmesi topluluklardaki kültürel uygulamaların da bebek ölüm oranlarını etkileyen bir diğer unsur olarak dikkate alınması gerektiğini düşündürmektedir. Suriye'deki Abu Hureyra Neolitik köyünde yeni doğmuş bebeklerin diğer bireylerden ayrı bir mekâna gömülmesi (Molleson 2000) ve Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen Değirmen-tepe yerleşmesinde erişkinlerin ve erişkin

olmayanların mezarlarının ayrılmış olması (Esin 1983), kültürel uygulamaların önemini göstermektedir. Güney Afrika'da bazı geleneksel topluluklarda, tıpkı antik Roma'da olduğu gibi, yaygın olan inanışa göre bebek, doğumundan günler sonra var kabul edilmektedir. Bu nedenle bazen bir yıl, bazen de iki ya da üç yıl bekledikten sonra bebeğe isim verilmektedir. Güney Afrika'nın Kalahari Çölü çevresinde yaşayan Hotantolar'da, bebeğin gözle görülebilir herhangi bir anormalliği bulunuyorsa ve yaşamını sürdüremeyecek kadar zayıf olduğuna kanaat getirilirse, tereddüt edilmeksizin boğularak öldürüldüğü tespit edilmiştir (Pfeiffer ve Crowder 2004). Kalıtsal bozukluğu bulunan bebekler bir çok toplulukta kötülük ve uğursuzluğun işareti olarak görülmekte ve bunlar ölüme terk edilmektedir (Vincke 1969). Hotanto ve Boşiman kabilelerinde yapılan bir araştırmada ise kadınların, emzirme döneminde hamile kaldıklarında son bebeği istenmeyen olarak ilân ettikleri ve köy dışında bir çukura attıkları belirtilmektedir (Schapera 1930). Geleneksel topluluklar üzerinde yapılan araştırmalarda belirtildiği gibi istenmeyen ya da insan yerine konmayan bebeklerin ölümleri için törenler düzenlenmemesi ve onlar için mezar bile öngörülmemesi eski çağlarda da bu tür uygulamaların yapılmış olabileceğini düşündürmektedir. Kültürel uygulamalar herhangi bir topluluktaki bebek ölüm oranlarının az olmasında etkili olabileceği gibi yoğun bebek ölümüne de yol açabilmektedir. Nitekim bazı arkeolojik yerleşmelerde oldukça fazla sayıda bebek iskeletine rastlanılmaktadır. Kartaca'da M.Ö. VII. yüzyıl-M.S. II. yüzyıl arasına (Guerrero 1989) ve İngiltere'de Roma Dönemine tarihlendirilen (Mays 1993) topluluklarda çok sayıda bebek iskeleti ile karşılaşmış ve bu durum infantisid (bebek öldürme) ya da bebek kurban etme geleneğiyle açıklanmıştır.

Bir çok arkeolojik merkezde az sayıda ele geçirilse de, bebek iskeletleri, topluluğun belirli bir zaman diliminde doğal ve kültürel çevreye nasıl ve ne ölçüde bir biyokültürel uyum gerçekleştirdiğine dair son derece

değerli ipuçları vermektedir. Arkeolojik iskelet serilerindeki bebek ölümlerine ilişkin bilgiler, incelenen topluluğun nüfus ve sağlık profilini yansıtan bir tür barometre olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle, yok olmuş toplulukların yeniden canlandırılmasında, bebek ölümlerinin de dikkatli bir şekilde irdelenmesinde yarar bulunmaktadır.

Bu bakış açısından hareketle, bebek ölümlülüğünün biyokültürel nedenleri hakkında genel bir tartışma açmak ve bebek iskelet kalıntılarını biyoarkeolojik yaklaşımla değerlendirmek amacıyla Anadolu'da bazı önemli Neolitik ve Kalkolitik köy yerleşmelerinde gün ışığına çıkarılan bebek iskelet kalıntıları üzerinde çalışılmıştır.

MATERYAL ve METOD

Materyal

Bu çalışma Neolitik Döneme tarihlendirilen Çayönü, Aşıklı ve Musular ile Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen Değirmentepe iskelet kalıntıları üzerinde yürütülmüştür. Diyarbakır'ın Ergani İlçesi'nde Hilar Köyü'nün kuzeyinde bulunan Çayönü Tepesi, çalışma kapsamındaki en eski iskelet topluluğunu oluşturmaktadır. Çayönü yerleşmesi C¹⁴ metoduna göre G.Ö. 10200-7500 yılları arasına tarihlendirilmektedir (Özdoğan 1995; Özdoğan ve ark.1994). Çayönü kültürü dağlık, engebeli bir arazide dağlar arasında yer alan ova ortamına uyum sağlayarak geliştirilmiştir (Özdoğan ve ark. 1994). Çayönü insanlarını temsil eden iskelet kalıntıları Kafataslı Bina olarak tanımlanan anıtsal yapıdan ve yerleşim mekânlarından olmak üzere iki farklı alandan ele geçirilmiştir. Söz konusu iki alandan da 214 bebeğe ait iskelet kalıntısı bulunmuştur (Tablo: 1).

Buluntu Merkezi	N
Çayönü	214
Aşıklı-Musular	28
Değirmentepe	31
Toplam	273

Tablo 1: Toplam bebek ve çocuk sayısı

Orta Anadolu Bölgesi'nde Aksaray İli sınırları içerisinde yer alan Aşıklı Höyük iskelet buluntuları Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönemin diğer temsilci grubunu oluşturmaktadır. Höyük, güney-doğuda Hasan Dağı ve Melendiz yükseltilerinin çevrelediği volkanik arazi üzerinde, Melendiz Suyu'nun verimli vadisinde konumlanmıştır (Esin 1991). İlk köy yerleşmelerinden olan Aşıklı Höyük, C¹⁴ ile G.Ö. 10.000 yıl öncesine tarihlendirilmektedir. Aşıklı Höyük'tün 300-400 metre batısında yer alan Musular ören yeri de Neolitik Dönemin bir diğer temsilcisidir. G.Ö. 8420-7980 yılları arasına tarihlendirilen Musular'a, dönemin önemli dinî merkezlerinden biri olduğu düşünülmektedir (Özbaşaran 2005). Musular'ın Aşıklı Höyük'ün son evrelerinde, bu topluluk tarafından yerleşildiği (Özbaşaran 2000) dikkate alınarak Musular'dan ele geçirilen iskelet kalıntıları Aşıklı Höyük kalıntılarıyla birlikte ele alınmıştır. Buna göre bu iki ören yerinden toplam 28 birey incelenmiştir (Tablo: 1).

Malatya İli sınırları içerisinde yer alan Değirmentepe'de, 1978-1986 yılları arasında yapılan kurtarma kazı çalışmaları sonrasında, yerleşmenin M.Ö. 5000-1000-M.S. 1000 ve Ortaçağ'a tarihlendirildiği belirlenmiştir (Esin 1983; 2000). Kalkolitik Döneme tarihlendirilen toplam 31 birey bebek ve çocuk ölümleri açısından incelenmiştir (Tablo: 1).

Metod

İnsan iskelet topluluklarında ergenlikle birlikte kemiklerin anatomik yapısı ve boyutlarındaki değişimler makroskobik olarak gözlemlenebilmektedir. Söz konusu bu değişimler ise bireyin cinsiyetinin belirlenmesinde göz önünde bulundurulmaktadır. Cinsiyet kriterlerinin de oturmaya başladığı 15 yaş, ergin olan ve ergin olmayan bireylerin ayırım noktasını oluşturmaktadır. Bu çalışmada, 0-15 yaş arası bebek ve çocuk olarak değerlendirilirken, 15 yaş üzeri erişkin bireylerin başlangıç yaşı olarak dikkate alınmıştır (Angel 1971). Bebek ve çocukların yaşlandırılmasında öncelikle dişlerin kalsifikasyon sürecinden yararlanılmıştır (Ubelaker 1989: 65). Buna

ek olarak uzun kemiklerin gövde uzunlukları (Ubelaker 1989: 70-71; Kosa 1989), gövde kemiklerinin boyutları (Kosa 1989) ve epifizlerin gövdeye kaynaşma aşamaları (Brothwell 1981: 66, White 1991: 308-314, Buikstra ve Ubelaker 1994: 39-43) bireylerin yaşlarının belirlenmesinde kullanılmıştır.

Bulgular

Herhangi bir topluluğun çevre, biyokültürel ve sosyoekonomik yapısının en önemli göstergesi sayılması nedeniyle, araştırma kapsamında yer alan toplulukların bebek ve çocuk ölüm oranları belirlenmeye çalışılmıştır. Buna göre, 632 bireyden meydana gelen Çayönü topluluğunun % 33,86'sının bebek ve çocuklardan oluştuğu belirlenmiştir (Tablo: 2). Aşıklı-Musular'daki 15 yaşın altındaki bireylerin oranı ise % 37,84 olarak hesaplanmıştır. Değirmentepe'nin % 96,88 ile incelenen topluluklar arasındaki en yüksek bebek ve çocuk ölüm oranına sahip olduğu tespit edilmiştir (Tablo: 2). Tablo: 2'de verilen topluluklar içerisinde Neolitik Dönemde bebek ve çocukların % 25 ile % 56 arasındaki oransal değerle temsil edildikleri görülmektedir. Kalkolitik Döneme gelindiğinde bebek ve çocuk ölümleri oldukça yüksek bir orana çıkmaktadır. Yapılan kazılar sırasında Değirmentepe ören yerinde Kalkolitik Çağ'a tarihlendirilen bireyler arasında bir erişkin ait iskelet kalıntısı ele geçirilmiştir. Bulunan iskelet kalıntılarının neredeyse tamamının bebek ve çocuklardan oluşması, Değirmentepe Kalkolitik Çağ yerleşmesinde, çocukların erişkinlerden ayrı bir mekâna gömülmüş olabileceklerini düşündürmektedir.

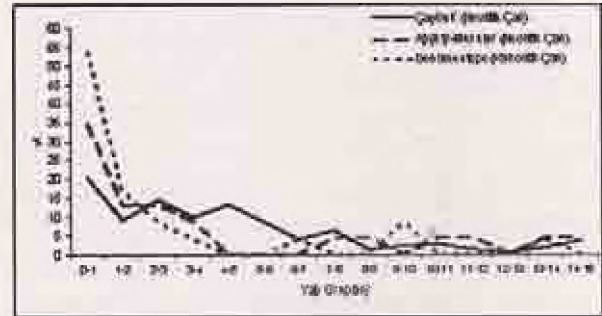
Yerleşim Alanı	N	Erişkin	Bebek ve Çocuk		
			N	%	Erişkin karşılık sayısı
Çayönü	632	418	214	33,86	5
Aşıklı-Musular	74	46	28	37,84	6
Çatalhöyük	288	216	72	25,00	3
Abu Hureyra	162	87	75	46,30	9
Ganj Dareh	43	23	20	46,51	9
Nevali Çori	10	5	5	50,00	10
Khirakitia	248	109	139	56,05	13
Değirmentepe	32	1	31	96,88	-

Tablo 2: Neolitik ve Kalkolitik Dönem yerleşmelerindeki iskeletlerin dağılımı

Yapılan araştırmalar sonucunda, prehisto-rik yerleşmelerde her 10 erişkine karşılık 5 ya da 8 çocuk ölümünün gerçekleştiği belirtilmektedir (Acsadi ve Nemeskeri 1970, Angel 1969). Araştırmada çalışılan arkeolojik merkezlerdeki çocukların erişkinlere oranı Anadolu, Mezopotamya ve Kıbrıs Neolitik köyleri ile karşılaştırıldığında her toplulukta 10 erişkine karşılık düşen çocuk ölüm sayısının farklılık gösterdiği belirlenmiştir (Tablo: 2). Aslında Çayönü ve Aşıklı-Musular'daki çocuk sayısı beklenen değerler içerisinde, Abu Hureyra (Mallison 2000) ve Ganj Dareh'de (Meiklejohn ve ark. 1980) beklenene yakın bir sayıda olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, Çatal Höyük'teki (Angel 1971) çocuk sayısı son derece az iken Nevalı Çori'de (Wittwer-Backofen 1988) her erişkine karşılık bir çocuk ölümü gerçekleşmiştir. Bu oranların tersine Değirmentepe ve Khirokitia'da (Le Mort 2000) ise çocuk ölümünün oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Erişkine düşen bebek ve çocuk sayısının değişkenlik göstermesinin arkeolojik merkezin tamamının kazılmamış olmasından ve kültürel uygulamaların farklılık göstermesinden kaynaklandığı tahmin edilmektedir.

Çayönü, Aşıklı-Musular ve Değirmentepe ören yerlerinden gün ışığına çıkarılmış toplam 273 bireye ait bebek ve çocuk demografik açıdan incelenmiştir. İskelet kalıntılarının korunma durumlarının iyi olmasından dolayı, Çayönü Tepesi'nden ele geçirilen bireylerin % 80 (n:172)'inin; Aşıklı-Musular'ın % 82 (n: 23)'ünün ve Değirmentepe bireylerinin ise % 77 (n:24)'ünün yaşı belirlenebilmiştir. Yaşı belirlenen bireylerden hareketle oluşturulan Grafik 1'de ölümlerin hangi yaş aralığında yoğunluk kazandığı saptanmaya çalışılmıştır. Buna göre, her üç toplulukta da en yoğun bebek ölümlerinin 0-1 yaş aralığında gerçekleştiği anlaşılmaktadır (Grafik: 1). Bebekler için en riskli dönem olarak kabul edilen 0-1 yaş arası ölüm oranı Çayönü'de % 20,35, Aşıklı-Musular'da % 34,77 ve Değirmentepe'de % 54,16 oranında olduğu tespit edilmiştir.

Neolitik toplulukların dışında farklı zamanlara tarihlendirilen eski insan topluluklarının hemen hemen hepsinde 0-1 yaş ölüm riskinin oldukça yüksek olduğu dikkati çekmektedir (Erdal, Y.S. 2000). Günümüz Anadolu verileri ise bebek ve çocuk ölümlerinin % 86'sının ilk bir yılda gerçekleştiğini göstermektedir (Hancıoğlu 1993: 84).

Grafik 1: Çayönü, Aşıklı-Musular ve Değirmentepe'deki çocuk ölümlerinin yaşa göre dağılımı

Neolitikten günümüze kadar dağılım gösteren Anadolu eski insan toplumları üzerinde yapılan bir araştırmada da bebek ve çocuk ölümlerinin çoğunlukla ilk 5 yaş içerisinde gerçekleştiği belirtilmektedir (Erdal, Y.S. 2000). Yaşamın ilk 5 yılı içerisindeki ölüm oranları incelenen topluluklarda olduğu gibi, diğer arkeolojik merkezlerde oldukça yüksek değerlere ulaşmaktadır. Çatal Höyük'te 0-1 yaş arasındaki ölümler görece düşük olmakla birlikte çocuk ölümleri arasındaki en yoğun ölümün (% 40,28) 0-5 yaş arasında gerçekleştiği anlaşılmaktadır (Angel 1971). Nevalı Çori'de ele geçirilen toplam 5 çocukta hiçbirisi 0-1 yaş arasında ölmez iken, 3'ünün (% 60) 1-5 yaş arasında yaşamını yitirdiği belirlenmiştir (Wittwer-Backofen 1988). Ganj Dareh'te bu yaş grubundaki ölüm oranı % 70 olarak hesaplanmıştır (Meiklejohn 1980). Khirokitia'da hesaplanan oran ise (% 90,65) Kıbrıs'ın Neolitik yerleşmesinde çocukların neredeyse tamamına yakının ilk 5 yaş içerisinde öldüğünü göstermektedir (Le Mort 2000). Günümüz Anadolu çocuk ölümlülüğü üzerine yapılan çalışmalarda da 15 yaşına kadar görülen ölümlerin içerisinde ilk 5 yaş ölümlerinin oldukça yüksek değerlere ulaştığı vurgulanmaktadır (Tezcan 1985, Cerit 1989, Hancıoğlu 1993).

Tartışma

Hastalık ve sonrasında meydana gelen ölüm, biyolojik ve davranışsal kökenli tepkilerin, sosyal ve fiziksel çevrenin her türlü streslerine karşı oluşmasının bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Her yaş grubundaki ölüm oranı topluluk hakkında önemli ipuçlarının sağlanmasına yardımcı olmakla birlikte; topluluğun çevre ve kültürle ilişkisinin biyokültürel açıdan ele alınmasında bebek ve çocuk ölümleri ön plana çıkmaktadır (Frisancho ve ark. 1977, Tezcan 1985:9; Hancıoğlu 1993:83). Gerek eski insan toplulukları gerekse günümüz toplulukları üzerinde yapılan çalışmalarda, özelde kadınların, genelde ise topluluğun yaşam standartlarını yansıtmaları açısından 0-15 yaş içerisinde 0-2.5 yaş arasındaki bebeklerin ve 5 yaşına kadarki çocukların daha hassas bir şekilde ele alındığı dikkati çekmektedir.

Yaşamın ilk 5 yılında gerçekleşen ölümlerde, kalp-damar sistemindeki rahatsızlıklar, böbrek yetmezliği, kromozomal anormallikler, solunum sistemi hastalıkları gibi bebeği doğrudan ilgilendiren, annenin hastalıkları, beslenme durumu, doğum yoğunluğu, yetersiz anne bakımı gibi anneye bağlı sorunlar ve topluluğun yaşamını sürdürdüğü çevreden dolayı kazanılan spesifik ya da spesifik olmayan enfeksiyonlar etkili olabilmektedir (Hassan 1973, Tezcan 1985, Hancıoğlu, Wen ve ark. 2000). Bebek, doğum sonrasında olduğu gibi doğum öncesinde de kalıtsal anormalliklere ya da rahim içi koşullarda oluşan belirli bir fizyolojik strese tepki vermekte ve maternal uyum sonrasında kendini dışarıya atmaya yardımcı olacak endokrin salgı faaliyetini yoğunlaştırmaktadır (Pike 2005). Prematüre doğumlar günümüzde olduğu gibi, ele geçirilen iskelet kalıntılarından anlaşılacağı üzere prehistorik dönemlerde de gerçekleşmektedir. Erken doğmuş bebeklerin yaşaması mümkün olabilse bile postnatal evredeki ölüm risklerinin oldukça yüksek olduğu belirtilmektedir (Dünya Sağlık Örgütü 1995).

Doğum sonrasındaki ilk bir yıl içerisinde bebeklerde görülen yoğun ölümlerdeki nedenler çoğunlukla iskelet üzerinden izlenmemektedir. Kemik üzerinde patolojik izle-

rin bulunmaması olası ölüm nedenlerinin akut aşamada olduğunu, diğer bir ifade ile bebeğin yakalandığı hastalığa hemen teslim olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, herhangi bir toplulukta yüksek orandaki perinatal ölümlülük spesifik bir hastalığın işareti olarak değerlendirilmektedir (Castex ve ark. 1996). Bebek, ister doğum öncesinde ister doğum sonrasında yaşadığı çevreye uyarlama mücadelesi vermektedir. Bu nedenle kemikler üzerinde izlenebilen herhangi bir değişim bebeğin sahip olduğu olumsuz koşullarla bir süre mücadele ettiğinin göstergesi olarak değerlendirilmektedir. Doğumdan sonraki 4-6 ay arası immüno globin seviyesinde düşüş olmasından dolayı bebeğin bağışıklık sisteminin zayıfladığı dolayısıyla çevresel stresler son derece duyarlı hâle geldiği bir dönemdir (Poplin ve ark. 1986). Bu nedenle, Çayönü, Aşıklı-Musular ve Değirmentepe topluluklarında olduğu gibi, yaşamın ilk zamanlarında ölmüş bebeklerde çoğunlukla akut hastalıkların etkili olduğu tahmin edilmektedir.

Beslenme, doğum öncesi ve doğum sonrası aşamada bebeğin yaşamını yitirmesinde önemli bir etkidir. Bebeğin ölümünde gerek bebeğin beslenme biçimi gerekse annenin sağlık ve beslenme durumunun önemli payı bulunmaktadır (Hassan 1973, Wing ve Brown 1979: 73, Tezcan 1985: 53, Clarke 1980). Altıncı aydan itibaren bebeğin artan besin ihtiyacının karşılanması için anne sütüne takviye olarak lapa ya da benzeri türden hazırlanmış yumuşak gıdalar verilmeye başlanmaktadır. Neolitik ve Kalkolitik Dönem koşulları göz önüne getirildiğinde, lapaların çoğu kez sağlıksız koşullarda hazırlandığı ve korunamadığı, dolayısıyla hazırlanan besinin bakteri üremesine uygun bir ortam oluşturduğu tahmin edilebilmektedir. Ayrıca, mamanın hazırlanmasında kullanılan su, kimi zaman hayvan ya da insan kaynaklı kirlenmeden ötürü mikrop içerebilmektedir. Tüm bu çevresel ve kültürel kaynaklı sağlıksız durumlar sonrasındaki patojen unsurlar bebeğin bağırsak enfeksiyonuna yakalanmasına ve diyarenin oluşmasına neden olmaktadır. Diyare arttıkça da bağırsak, protein emilimlerini (malabsorbsiyon) gerçekleştiremediği

için bebekte direnç kaybı ve demir eksikliği ortaya çıkmaktadır. Anne sütünün yanında ek gıdalara geçilmesi bebek için bir risk faktörü oluştursa da bebekler kendilerine özgü bağışıklık ve direnç kapasitesiyle patojenlere karşı mücadele vermektedir. Bu nedenle, bazı bebekler yaşamın ilk yıllarında mücadeleyi kazanarak hayatlarını sürdürebilmektedir. Ancak, anne sütünün tamamen kesilmesinden sonra öğütülen tahıllardan hazırlanan yumuşak mamalar ve evcilleştirilmeye başlanan hayvanların sütleri bebeklerin yeni besin kaynağı, aynı zamanda da yeni risk faktörlerini oluşturmaktadır (Molleson 1995; Dupras ve ark. 2001). Hazırlanan mamaların mikroorganizmaları barındırması bebeğin sağlığını tehdit ederken, mineraller, özellikle de demir açısından oldukça zayıf olan hayvan sütleri de bebekte demir eksikliğinden kaynaklanan aneminin oluşmasına yol açmaktadır. Anne sütünün kesilmesinden sonra karşılaşılan bu olumsuzluklar bebek ölüm oranlarının, 0-1 yaş aralığından sonra, ikinci kez yükselişe geçmesine neden olmaktadır. Grafik 1'de görüldüğü gibi bebek ölüm oranlarının 2-5 yaş arasında tekrar yükselişe geçtiği anlaşılmaktadır. Demografik olarak tespit edilen bu sonuçlar süt ve sürekli dişlerin mine tabakalarındaki hipoplazi çalışmalarıyla uyum içerisindedir. Dişin gelişimi esnasında, kötü beslenmeden ateşli hastalıklara, travmalardan ishale kadar pek çok nedenden dolayı ortaya çıkan fizyolojik streslere bağlı olarak diş büyümesinde aksaklıklar meydana gelmektedir. Hipoplazi olarak tanımlanan ve dişin yüzeyinde gözlemlenen bu patolojik lezyonların ortalama 2,5 yaşlarında en yüksek noktasına ulaştığı belirlenmiştir (Clarke 1980). Çayönü ve Aşıklı-Musular Anadolu Neolitik topluluklarında hipoplazinin 2,5-3 yaşında artmaya başlaması ve lezyonun 4-5 yaşlarında en yüksek seviyesine ulaşması süttan kesmenin bu yaş grubundaki önemine işaret etmektedir (Büyükkarakaya 2004). Ayrıca, Çayönü çocuklarının dişlerindeki aşınmaların 1,5-2 yaş arasında gözlemlenmeye başlaması da beslenme modelinde ek gıda varlığının bir diğer göstergesi olarak değerlendirilmektedir (Özbek 2004). Beslenme modelindeki değişimle birlikte karşılaşılan sağlık sorunları

bebeğin büyüme sürecini de olumsuz etkilemektedir. Nitekim, Anadolu topluluklarındaki kemik büyümesi üzerine yapılan çalışmalarda çocuklardaki büyümenin durgunluğunun ortalama 2 yaşlarında başladığı, büyüme hızının ise 2,5-3,5 yaşlarında durduğu belirlenmiştir (Erdal 2000). Büyümedeki bu durgunluk ise yaşam biçiminden kaynaklanan beslenme bozukluğu ve hijyen koşullarının kötü olması ile açıklanmaktadır (Erdal 2000, Büyükkarakaya 2004, Özbek 2004). Demografi, hipoplazi ve büyüme çalışmaları birlikte değerlendirildiğinde, 2-5 yaş arasında süttan kesmeyi takiben başlayan dönemde, beslenmenin bebekler için oldukça önemli bir risk faktörü olduğu anlaşılmaktadır. Anne sütünün kesilmiş olduğu yaş aralığı demografik verilerden hareketle tahmin edilebilse de, yeni geliştirilen analizler sayesinde daha güvenilir sonuçlara ulaşılmaktadır (Dupras ve ark. 2001, Richard ve ark. 2003). Çayönü iskelet serisinde yapılan bir araştırmada bebeklerin 2 yaş civarında anne sütünden kesildiği belirlenmiştir (Jessica Pearson, Liverpool University Arkeoloji Lab., ile kişisel görüşme). Pearson tarafından yapılan ve henüz yayımlanmayan bu çalışmanın sonuçları, Çayönü bebeklerinde 2-3 yaş arasındaki ölüm oranının yüksek olmasında süttan kesmenin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Richards ve arkadaşları (2003) tarafından gerçekleştirilen çalışmada ise Çatal Höyük bebeklerinin 1,5 yaşlarına doğru anne sütünden kesildiği belirlenmiştir. Bu, Angel (1971)'in yaptığı çalışmada bebeklerin 1-5 yaşları arasındaki yüksek ölümlüğüne ilişkin demografik verilerle benzerlik göstermektedir. Her ne kadar iskelet kalıntıları üzerinde sabit izotop analizi yapılmamış olsa da, yapılan araştırmaların sonuçlarından hareketle, Aşıklı-Musular ve Değirmentepe ören yerlerindeki ilk beş yaş içerisindeki ölümlerde beslenmenin oldukça önemli olduğu anlaşılmaktadır. Günümüz konar göçer topluluklarında, anne sütüne ek ya da süttan kestikten sonra verilecek gıdaların sağlanması mümkün olmadığında, emzirmenin 4 yaşlarına kadar uzadığı bilinmektedir. Buradan hareketle, her ne kadar yerleşik yaşama geçilmiş olsa da, Çayönü'deki bebek ölümlerinde gözlemlenen bir diğer artışın 4-

5 yaşları arasında olmasının da süttten kesmeyle ilişkilendirilebileceği düşünülmektedir. Gerek altı aydan sonra anne sütüne ek olarak verilen, gerekse 1,5-2 ile 5 yaşları arasında anne sütünden kesildikten hazırlanan gıdaların bebeğin sağlık sorunları ile karşı karşıya kalmasında ve ölmesinde ana nedenlerden olduğu anlaşılmaktadır (Wing ve Brown 1979, Tezcan 1985:53, Clarke 1980). Yaşamın ilk yıllarında gerçekleşen ölümlerde beslenmenin biyolojik nedenlerden daha etkili olduğu ve bu nedenle de yoğun bebek ölümlerinde öncelikle beslenme bozukluklarının aranması gerektiği vurgulanmaktadır (Tezcan 1985: 54).

Annenin doğum aralığının az olması bebek sağlığını etkileyen bir diğer faktör olarak karşımıza çıkmaktadır (Hancioğlu 1993). Kadının arka arkaya doğum yapması topluluğun nüfus yoğunluğunun artmasına katkıda bulunurken, süttün besin içeriğinin azalmasına, dolayısıyla anne sütünün bebeğin beslenmesinde yeterli olmamasına yol açmaktadır (Hassan 1973). Emzirme yumurtlamayı engellediği için kadının hamile kalma olasılığını ortadan kaldırmaktadır. Sonuçta, anne sütüne dayalı bir beslenme hem topluluğun demografik yapısının sabit kalmasına hem de bebeğin daha sağlıklı yaşamasına yardımcı olmaktadır. Ancak Neolitik'le birlikte, özellikle de ek gıdalara geçilemeyle, bebek süttten erken kesilmektedir. Bu da doğum aralıklarının kısalmasına ve nüfus yoğunluğunun artmasına neden olmaktadır (Tezcan 1985: 40). Bebek çevreye karşı geliştirdiği aktif bağışıklığını, anne sütü ile birlikte aldığı T ve B lenfositleri, makrofajlar, A, D, E, G, ve M immüoglobulinleri, interferon, demir bağlayıcı proteinler, lizozim ve antistafilokok gibi bir takım antimikrobiyal faktörlerle sağlamaktadır (Katzenberg ve ark. 1996). Bu nedenle annenin yeterli beslenmemesi, hem kendi hem de bebeğin sağlığını olumsuz yönde etkilemekte; doğum sonrasında çevreye uyum sağlamaya çalışan bebeğin başarısızlığına yol açabilmektedir (Hassan 1973). Kısacası, emziren annenin sağlığı ile bebeğin sağlıklı iç içe girmiş bir sarmal olarak değerlendirilmektedir.

Annenin sağlığı kadar, bebek bakımına zaman ayırmaması da bebek ölümlerine yol açan nedenler arasında yer almaktadır (Tezcan 1985: 65). Anadolu'nun kırsal kesimlerinde yaşayan topluluklar üzerinde yapılan araştırmalarda annenin bebeğe ayırdığı zamanın az olmasının ve bilgisizliğinin bebek ölümlerinde önemli bir faktör olduğu belirlenmiştir (Tezcan 1985: 65). Neolitik insanının avcı-toplayıcı bir yaşam biçimine sahip olduğu, erkeklerin avcılıkla kadınların ise toplayıcılıkla ve besin hazırlamaya yönelik gündelik işlerle meşgul oldukları (Erdal O.D. 2004) göz önünde bulundurulduğunda, kadınların yoğun iş yüküne ek olarak bebek bakımına ayıracakları zamanın azalmış olabileceği tahmin edilmektedir (Hassan 1973).

Bebek ölümlerine neden olan bir diğer etken ise spesifik ya da spesifik olmayan enfeksiyonlardır. Günümüzde bile 2,2 milyon bebeğin enfeksiyonlardan dolayı yaşamını yitirdiği belirtilmektedir (Mascie-Taylor 1993). Güney Afrika'da Namibia ve Botswana sınırları içerisinde bulunan önceleri avcı-toplayıcı göçebe olarak yaşamlarını sürdüren, daha sonra yerleşik hayata geçen Kung Kabilesi'ndeki değişimler üzerine kapsamlı bir araştırma yapılmıştır (Kent ve Lee 1992). Sonuçta, avcı-toplayıcı geçim ekonomisini yavaş yavaş terk eden Kung topluluğunun yerleşik yaşamla birlikte nüfuslarında belirgin bir artışın olduğu ve nüfustaki artmayla birlikte özellikle paraziter enfeksiyonların çok sayıda insanı etkilemeye başladığı, sağlık sorunlarının ciddi boyutlara ulaşmasıyla birlikte de yoğun bebek ve çocuk ölümlerinin gerçekleştiği belirlenmiştir (Kent ve Lee 1992). Günümüz insanı üzerinde yapılan bu tür araştırmalar yok olmuş toplulukların yaşam biçimleri hakkında çıkarsamalarda bulunulmasında yardımcı olabilmektedir. Çayönü, Aşıklı-Musular ve Değirmetepe ören yerlerinin konumlandığı çevreye dikkat edildiğinde, dönem insanların su kaynağına yakın alanları yerleşim için seçtikleri görülmektedir. Yerleşik yaşam sonrasında evcilleştirmenin ve tarımsal faaliyetlerin aktif bir hâle gelmesiyle birlikte parazitler, yoğun nüfusun avantajlarını kullanarak kendilerine üreme

ve yaşamlarını sürdürebilme alanları oluşturmuşlardır. İnsanlar ve hayvanların bir arada yaşamasını fırsat bilen patojenler su ve toprakla sıkı temas içerisinde olmanın sonucunda ağız ya da deri yoluyla vücuda girmiş ve toplulukların sağlığını olumsuz yönde etkilemeye başlamıştır. Geçim ekonomisindeki değişimle birlikte kalabalık insan topluluğunun da bir arada tutulabilmesi için çevreye müdahale başlamıştır. Sonuçta kültürel değişmeye paralel olarak ekolojik denge insan aleyhine bozulmaya başlamış ve bu olumsuzluğun etkileri öncelikle bebek ve çocukların yüksek ölümlülüğü ile gözlemlenmiştir (Mahieu 1985, Özbek 2004). İskelet kalıntıları üzerinde yapılan incelemeler, brüseloz ve tüberküloz gibi ilk köy topluluklarıyla birlikte gündeme gelen enfeksiyonel hastalıkların bebek ve çocuk ölümlerine yol açmış hastalıklar olduğunu işaret etmektedir.

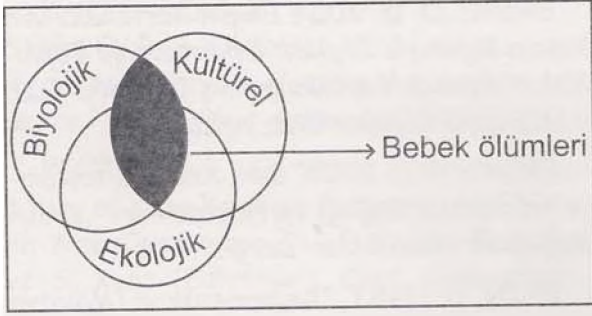
Neolitik toplumlarında görülmeye başlanan ve sonraki dönemlerde de önemli bir sağlık sorunu olarak karşımıza çıkan bir diğer faktörün anemi olduğu belirtilmektedir (Erdal Y.S. 2000). Farklı toplumlar üzerinde yapılan araştırmalarda aneminin çoğunlukla sıtmadan ve demir eksikliğinden kaynaklanmış olabileceği ifade edilmektedir (Uysal 1995, Özbek 1990, 2004, Erdal Y.S. 2000, Angel 1971, Molleson 2000, Le Mort 2000). Durgun su alanlarının yakınlarına kurulan yerleşim birimleri ve yoğun nüfus, diğer enfeksiyonel rahatsızlıklarda olduğu gibi sıtmanın da aktif hâle gelmesine ve çocuk ölümlerine yol açmasına katkıda bulunmuştur (Angel 1971). Beslenme bozukluğunun sonucu ortaya çıkan demir eksikliği ise tarım toplumlarının sağlık sorunlarından birini oluşturmaktadır. Besinlerle birlikte vücuda alınan patojenler bağırsak mukazası yoluyla özellikle demir emilimini engellemekte; bu da besin emilimini gerçekleştiremeyen bebeğin direncinin düşmesine neden olmaktadır. Demir eksikliğinden kaynaklanan aneminin tarım toplumlarında yoğun olarak görülmesinden hareketle hastalığın, demir içeriği açısından fakir olduğu bilinen, tahıl ağırlıklı bir beslenme modeline dayalı olarak ortaya çıktığı ifade edilmektedir (Le Mort 2000, Molleson 2000, Özbek

1990, 2004). Çayönü ve Aşıklı-Musular yoğun tarım toplumu olmamakla birlikte, arkeolojik kazılar sırasında ele geçirilen öğütme taşları, toplanan yabani tahılların öğütüldüğünü gösterirken, diğer bulgular da bitkisel besinlerin beslenmede önemli olmaya başladığını işaret etmektedir (Esin 2000, Özdoğan 1999).

SONUÇ

Hangi biyo-kültürel örüntüye sahip olursa olsun, tarihöncesi çağlarda yaşamış olan insanlar da tıpkı günümüzde olduğu gibi değişen çevre koşullarına biyolojik ve kültürel temelde uyum gerçekleştirmiştir. Aslında, doğal ve kültürel seçim tüm toplumlar ve tüm zamanlar için geçerlidir. Biyo-kültürel adaptasyon, insanoğlunun tarihte hastalık yapıcı her tür mikroorganizmalar karşısında verdiği mücadelenin bir tür özgeçmişi sayılabilir. Vücuda giren mikroplara karşı fizyolojik temelde uyumsal tepki gerçekleştiremeyen bebeğin hayatta kalma şansı azalmaktadır (Mascie-Taylor 1993). Yapılan çalışmalara bakıldığında bebek ölümlerinde genelde bugün hangi etmenler sorumlu ise geçmişte de benzer nedenlerin sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Beslenme ve beslenme alışkanlıklarından kaynaklanan rahatsızlıklar, yetersiz anne bakımı, her tür çevresel stres, spesifik ya da spesifik olmayan enfeksiyonel hastalıklar eski çağlarda da bebeklerin yaşamını ciddi ölçüde tehdit eden unsurlar arasında yer almaktadır.

Arkeolojik kazılarda bulunan bebek iskelet kalıntılarının incelenmesinden anlaşılacağı üzere, tarihöncesi çağlarda özellikle yerleşik yaşama geçiş sürecine paralel olarak gelişen yeni sosyo-ekonomik düzen, bebek ölümlerinde de önemli bir artışa yol açmıştır (Mahieu 1985; Özbek 2004). Hangi bölge ve iklimde olursa olsun, ilk köy topluluklarıyla kendini yansıtan yoğun ve sabit nüfus, bunun yol açtığı sağlıksız çevre özellikle Neolitik Çağ'dan itibaren yüksek bebek ölümlülüğünü, Paleolitik Çağ'da tanık olmadığımız yeni bir demografik olgu olarak karşımıza çıkarmaktadır.

Şekil 1: Bebek ve çocuk ölümlerine neden olan ana etkenler

Çayönü, Aşıklı-Musular ve Değirmentepe ören yerlerinde ele geçirilen iskelet kalıntılarının demografik analizi bebek ölümlülüğünün bir çok faktörün dikkate alınmasıyla yorumlanabileceğini göstermektedir. Buradan hareketle oluşturulan Şekil 1'den de anlaşılacağı üzere bebek ölümlerinin kültürel (dinsel, sosyal, ekonomik), ekolojik ve biyolojik olmak üzere üç ana nedenden kaynaklandığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Nedenlerinin altında hangi faktörler yatarsa yatsın, kurulan ilk köylerle beraber yerleşik yaşama geçiş, zamanla çiftçilik ve hayvancılığın başlamasına bağlı olarak karşımıza çıkan yeni yaşam tarzı ile simgeleyen Neolitik Çağ'dan bu yana bebeklerin kaderinde, özellikle günümüzün geleneksel toplulukları söz konusu edildiğinde, ne yazık ki pek fazla bir değişiklik olmadığı ortaya çıkmaktadır.

SUMMARY

The archaeological skeletal remains of infants give important clues about how and to what degree a society adapts the natural and cultural environment within which it lived. We can consider infant mortality in a context basically formed by cultural, ecological and biological factors. Among the first agricultural communities who developed on a subsistence economy based on domesticated cereal and animal in Neolithic a.g.e., factors like the gradual increase in popu-

lation density, environmental pollution, non hygienic living conditions as well as health problems due to a diet largely depended on cereal have caused a high rate of infant mortality as in today's traditional societies of agriculture. Some Neolithic villagers of Anatolia and Near East like Çayönü, Aşıklı-Musular, Khirokitia, Çatal Höyük, Ganj Dareh, Nevali Çori and Abu Hureyra provide us good examples of this cultural change in subsistence economy in relation to infant mortality.

NOTLAR

* Prof. Dr. Metin ÖZBEK, Öğretim Üyesi, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü 06800 Beytepe-Ankara/TÜRKİYE, mozbek@hacettepe.edu.tr.

Dr. Ömür Dilek ERDAL, Öğretim Görevlisi, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü 06800 Beytepe-Ankara/TÜRKİYE, oderdal@hacettepe.edu.tr.

¹Geç fotal, yeni doğmuş ve doğumu izleyen ilk birkaç hafta içinde ölmüş bebekler perinatal gruba dahil edilirler.

KAYNAKÇA

ACOTTO J., S. BELLO, C. BOUTTEVIN, D. CASTEX, H. DUDAY, O. DUTOUR, N. MOREA, M. PANUEL, P. REYNAUD ve M. SIGNOLI 2005 "Des donnees archeologiques et anthropologiques aux interpretations." *In La saison d'une peste*. B. Bizot, D. Castex, P. Reynaud, M. Signoli (Editörler). CNRS Editions. Paris 37-62.

ACSADI, G. Y. ve J. NEMESKERI 1970 *History of Human Life Span and Mortality*. Academia Kiado, Budapest.

ALDUC, A. LE BAGOUSE ve J. BLONDI-AUX 2002 "Mortalite maternelle et perinatalite au premier millenaire a Lisieux (Calvados, France)." *Bull Mem Soc. D'Anthropol de Paris* 295-309.

ANGEL, J. L. 1969 "The bases of paleodemography." *Am. J. Physical. Antropol.* 30: 427-438.

1971 "Early Neolithic Skeletons from Çatal Hüyük: Demography and Pathology." *Anatolians Studies.* 21:77-99.

BROTHWELL D. 1981 *Digging Up Bones*, Oxford: Oxford University Press, 1981.

BUIKSTRA, J. E. and D. H. UBELAKER 1994 *Standards: for Data Collection from Human Skeletal Remains*. Arkansas, Arkansas Archeological Surveys Research Series No:44.

BÜYÜKKARAKAYA A. M. 2004 *Anadolu Erken Neolitik Toplumlarında Mine Hipoplazilerinin Epidemiyolojik Açısından İncelenmesi*, H.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

CASTEX, D., DUDAY, H. ve M. GUILLION 1996 Mortalite perinatale/mortalite infantile: Validite du rapport demographiques et interet en paleoethnologie funeraire a propos de trois sites medievales. In: L. Buchet (Ed.). *L'identite des populations archaologiques.* 427-441. Editions APDCA, Sophia Antipolis.

CERİT, S. 1989 *Türkiye'de Nüfus, Doğurganlık, Ölümlülük*. Yeniçağ Yay., Ankara.

CLARKE S. K. 1980 "Early Childhood Morbidity Trends in Prehistoric Populations". *Human Biol.* 52:79-85.

DEDET, B., H. DUDAY ve A. M. TILLIER 1991 *Les inhumations de foetus, nouveau-nés et nourrissons dans les habitats prehistoriques du Languedoc: l'exemple de Gailhan, Gallia*, 48: 59-108.

DUDAY, H., V. FABRE ve A. M. TILLIER 1989 La sepulture de nouveau-ne. In: Stratigraphie du Marduel (Saint-Bonnet-du-Gard). *Documents d'Archeologie Meridionale*. (Editör: M.PyD. Lebeaupin. 12:187-190.

DUPRAS, T. L., H. P. SCHWARCZ ve S. I. FAIRGRIEVE 2001 "Infant feeding and weaning practices in Roman Egypt." *Am J Phys. Anthropol.* 115:204-212.

ERDAL, Ö. D. 2004 *Eklem hastalıklarının Yaşam Biçimiyle İlişkisi: Eski Anadolu Topulukları Örneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. H.Ü. Sosyal Bilimler Ens., Ankara.

ERDAL, Y. S. 2000 "Eski Anadolu toplumlarında Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları." *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi* 43:5-19.

ESİN, U. 1983 "Değirmentepe (Malatya) Kazısı 1981 Yılı Sonuçları." *IV. Kazı Sonuçları Toplantısı*. Ankara. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler Genel Müdürlüğü. 39-48.

ESİN, U. 1991 "Aşıklı Höyük (Kızılkaya, Aksaray) Kurtarma Kazısı 1989." *Türk Arkeoloji Dergisi.* 39:1-34.

2000 "Aşıklı Höyük Kurtarma Kazıları." O. Belli (Ed.), *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999)*. I.Ü. Rek. Yay. İstanbul.

FRISANCHO, A. R., J. E. KLAYMAN ve J. MATOS 1977 "Influence of maternal nutritional status on prenatal growth in a Peruvian urban population." *American Journal of Physical Anthropol.* 46:265-274.

GUERRERO V. M. 1989 *Possibles sacrificios infantiles en la cultura talayotica de Mallorca, Cuedernos de Prehistoria Arqueologia Castellonenses*, 14: 191-209.

HANCIOĞLU A. 1993 *Nüfus ve Sağlık Araştırmaları*. H.Ü. Nüfus Etütleri Ens. Yay. Ankara

HASSAN F. A. 1973 "Discussion and Criticism on Mechanisms of Population Growth During the Neolithic." *Current Anthropology*, 14: 535-542.

HÜHNE-OSTERLOH, G. ve GRUPE G. 1989 "Causes of infant mortality in the middle ages revealed by chemical and paleopathological analyses of skeletal remains." *Zeitschrift für Morphologie und Anthropologie.* 77 (3): 247-258.

JOHNSTON F. E. 1968 Growth of the skeleton in earlier peoples. In Brothwell DR (ed) *The skeletal biology of earlier human populations*. Oxford: Pergamon Press. 57-66.

KATZENBERG M. A., D. A. HERRING ve SHELLEY R. SAUNDERS 1996 "Weaning and infant mortality: Evaluating the skeletal evidence." *Am. J Phys Anthropol.* 39:177-199.

KENT S. ve R. LEE 1992 A hematological Study of Kung Kalahari Foragers: An Eighteen-Year Comparison. In : P. Stuart-Macadam ve S. Kent (Editörler). *Diet, Demography, and Disease.* 173-200.

KOSA F. 1989 "Age estimation from the Fetal Skeleton." In M. Yaşar İşcan (Ed.). *Age Markers in the Human Skeleton.* 21-54. Springfield, Charles C Thomas Publisher.

LE MORT F. 2000 "The Neolithic subadult skeletons from Khirakitia (Cyprus). Taphonomy and infant mortality." *Anthropologie.* 63-70. France.

MAHIEU E 1985 "Foetus et nouveau-nés préhistoriques. Etudes et problèmes d'interprétation." *Bulletin du Musée d'Anthropologie Préhistorique de Monaco.* 2:137-154.

MASCIE-TAYLOR C. G. N. 1993 "The biological anthropology of disease." Section 3. In C.G.N. Mascie-Taylor (ed.) *Anthropology of Disease.* Oxford University Press. 35-65.

MAYS S. 1993 Infanticide in Roman Britain. *Antiquity.* 67: 883-888.

MEIKLEJOHN, C., P. LAMBERT ve C. BYRNE 1980 "Demography and pathology of the Gonj Dareh population: Early Neolithic of Iran." *Am. J. Physical. Anthropol.* 52:1-11.

MOLLESON T. 1995 "The importance of porridge." In: *Nature et Culture.* M. Otte (Ed.). 68:479-486.

2000 "The People of Abu Hureyra. In *Village on the Euphrates.*" A.M.T. Moore; G.C. Hillman ve A.J. Legge (Editörler). Oxford University Press. 301-324.

ÖZBAŞARAN M. 2000 "Melendiz Boyu Yerleşmelerinden: Musular." O. Belli (Ed.). *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi.* 44-50.

2005 "Musular Kazısı 2004," 27. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu. Antalya.

ÖZBEK M. 1990 "Son Buluntular Işığında Çayönü Neolitik İnsanları." *Arkeometri Sonuçları Toplantısı.* 5:161-172.

2004 *Çayönü'nde İnsan.* Arkeoloji ve Sanat Yayınları. İstanbul.

ÖZDOĞAN A. 1999 "Çayönü" M. Özdoğan (Ed.), *Neolithic in Turkey.* Arkeoloji ve Sanat Yay. İstanbul.

ÖZDOĞAN M. 1995 "Yakın Doğu Neolitiği ve Güneydoğu Anadolu Eleştirisel Bir Değerlendirme." A. Erkanal ve diğerleri (Ed.), *I. Metin Akyurt Bahattin Devam Anı Kitabı.* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, ss: 267-280.

ÖZDOĞAN M. ve A. ÖZDOĞAN 1990 "Çayönü: A conspectus of recent work." In O. Aurenche, C. Cauvin (Editörler) *Prehistoire du Levant II,* 387-396. Lyon.

ÖZDOĞAN, M., A. ÖZDOĞAN, D. BARYOSEF VE W. VANZEIST 1994 "Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme." *Kazı Sonuçları Toplantısı,* 15. 1:103-122.

PIKE I. L. 2005 "Maternal Stress and Fetal Responses: Evolutionary Perspectives on Preterm Delivery." *American Journal of Human Biology.* 17:55-65.

PFEIFFER S. ve C. CROWDER 2004 "An ill child among mid-holocene foragers of Southern Africa." *Am. J. Phy. Anthropol.*123: 23-29.

POPKIN B. M., T. LASKY, J. LITVIN, D. SPICER ve M. E. YAMAMOTO 1986 The infant-feeding triad: Infant, Mother and Household. *Food and nutrition in History and Anthropology,* vol. 5. New York: Gordon and Breach.

RICHARDS M. P., J. A. PEARSON, T. I. MOLLESON, N. RUSSEL ve L. MARTIN 2003 "Stable isotope evidence of diet at Neolithic Çatal Höyük, Turkey." *Journal of Archaeological Science.* 30:67-76.

SCHAPER I 1930 *The Khoisan peoples of South Africa.* London:Routledge&Kegan Press.

TEZCAN, S. 1985 *Türkiye'de Bebek ve Çocuk Ölümleri*. H.Ü. Tıp Fak. Halk Sağlığı Anabilim Dalı Yayınları No:85/26, Ankara.

UBELAKER D. H. 1989 *Human Skeletal Remains. Manuals on Archaeology*. 2. Taraxacum. Washington.

UYSAL, G. 1995 "Oylum Höyük Çocuklarının Paleopatolojik Açısından İncelenmesi." *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 1-2:187-206.

VINCKE E. 1969 *Pratique d'eugenique chez les Luba du Katanga (Kongo)*. *Bulletins et Memoire de la Societe d'Anthropologie de Paris*. t.4, 259-269.

WEN S. W., SHILLING L., K.S. JOSEPH ve J. ROULEAU 2000 "Pattern of infant mortality caused major congenital anomalies." *Teratology*. 61: 342-346.

WHITE T. D. 1991 *Human Osteology*, San Diego:Academic Press.

WING, E.S. ve A.B. BROWN 1979 *Paleo-nutrition*. Academic Press., New York.

WITTWER-BACKOFEN, U. 1988 "Anthropological Study of the Skeleton Material from Lidar." *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*: 191-201.

DÜNYA SAĞLIK ÖRGÜTÜ 1995 *Maternal Antropometry and Pregnancy outcomes. WHO Collaborative Study*. *Bulletin WHO* 73: 1-68.

DEMİRKÖY FATİH DEMİR DÖKÜMHANESİ 2003 YILI ARAŞTIRMA ve KAZI ÇALIŞMALARI

"Zülküf YILMAZ-A. Osman UYSAL

Araştırma-Kazi ve Restorasyon Projesi Hazırlık Çalışmaları

Demirköy Fatih Dökümhanesi'nde daha kapsamlı bir projenin tanzimi ve bunun hayata geçirilmesi amacıyla çeşitli bilimsel kurum ve kuruluşlar nezdinde girişimlerde bulunulmuş, böylece dökümhanenin tanıtılması ve gereken ilginin uyandırılması hedeflenmiştir. Nitekim 2002 yılı içerisinde çeşitli üniversitelerden çok sayıda bilimadamı dökümhane kompleksini ziyaret etmiş ve çeşitli ortamlarda konuya ilişkin bilgilendirme çalışmalarını gerçekleştirmiştir. Diğer yandan TBTK Başkanı Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu, Fatih Dökümhanesi'nden haberdar olur olmaz, bu alanda mutlak surette bilimsel çalışmaların başlatılması yönünde arayış içerisine girmiştir. Prof. Dr. Mehmet Özdoğan'ın önemli gayretleriyle alan incelemesinde bulunan ve konuya ilgi duyan bilimadamlarından bir grup, büyük bir duyarlılığın eseri olarak, Türk Bilim Tarihi Kurumu himayesinde ve müdürlüğümüz önerileri doğrultusunda kapsamlı bir projenin hazırlanması için çalışmalara başlamıştır. Bu kapsamda, Türk Bilim Tarihi Kurumu ile Kırklareli Müzesi Müdürlüğü arasında "Demirköy Osmanlı Dönemi Demir Dökümhanesi Araştırma-Kazi ve Restorasyon Projesi" adı altında bir işbirliğinin oluşturulması hususunda mutabakat sağlanmıştır. Yapılan görüşmeler sonrasında TBTK'na mensup bilim adamlarından oluşan bir "Araştırma, Kazi ve

Restorasyon Heyeti" oluşturulmuştur. Farklı bilim dallarından gelen ve her biri alanında uzman olan bu heyet, projenin öngörülen safhalarına uygun olarak şu şekilde bir işbölümü yapmıştır:

- 1- Proje Başkanı: Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu (TBTK Başkanı),
- 2- Koordinasyon ve Proje Merkezi: Doç. Dr. Mustafa Kaçar (TBTK Gn. Skrt.) - Türk Bilim Tarihi Kurumu (Yıldız Sarayı, Musahip Ağalar Dairesi, Beşiktaş/İstanbul),
- 3- Kazi Başkanı ve Proje Yönetmeni: Zülküf Yılmaz (Kırklareli Müze Md.)
- 4- Kazi Çalışmaları: Prof. Dr. A. Osman Uysal (Çanakkale 18 Mart Üniv.), Arkeolog M.A. Zülküf Yılmaz, Uzm. Öğr. Gör. Ahmet Sipahioğlu (Ç.18 Mart Üniv.), Yard. Doç. Dr. Mustafa Özer (Trakya Üniv.)
- 5- Mimari Belgeleme ve Restorasyon Çalışmaları: Yard. Doç. Dr. Gülsün Tanyeli (İTÜ Mimarlık F.)
- 6- Arkeometri Çalışmaları: Prof. Dr. Hadi Özbal (BÜ. Kimya Bl.) - Prof. Dr. Emre Dölen (Marmara Üniv. Eczacılık Fak.)
- 7- Teknoloji Tarihi Araştırmaları: Prof. Dr. Atilla Bir (İTÜ Kontrol Müh. Bl.) - Doç. Dr. Günhan Danışman (B.Ü. Tarih Bl.)
- 8- Osmanlı Tarihi Araştırmaları: Prof. Dr. Emre Dölen (M.Ü.), Doç. Dr. Mustafa Kaçar (İÜ. Bilim Tar. Bl.) - Yard. Doç. Dr. Gülsün Tanyeli (İTÜ.)

Amaç

2003 Yılı içerisinde faaliyete geçirilen projenin belli başlı amaçları şu şekilde özetlenebilir:

1) Kırklareli Müzesi Müdürlüğü ve Çanakale 18 Mart Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü birlikteliğinde başlatılan kazı çalışmalarıyla yüzeydeki moloz dolgunun kaldırılması ve mevcut yapılar ile ihata sistemi kalıntılarının ortaya çıkarılması; ayrıca döküm atölyelerindeki yüksek fırınlar, izabe çukurları ile su çarklarını işleten su kanallarının temizlenip açığa çıkarılması; bu arada, yüksek fırınların cidarlarından ve etrafta bol miktarda mevcut olan demir cürufundan alınacak örnekler ile arkeometri laboratuvarında metal analizlerinin yapılması; son olarak da, dökümhanenin tarihçesinin arşiv ve dokümantasyon araştırmaları ile Fatih Dönemi'ne kadar geri gidip gitmediğinin ortaya çıkarılması,

2) Kazı çalışmaları devam ederken, kazı alanı rölöve projelerinin hazırlanması ve benzer dökümhaneler ile karşılaştırmasının yapılması,

3) Kazı çalışmalarında elde edilecek sonuçları destekleyecek arşiv, eski fotoğraf ve belge araştırmaları ile kesin verilere ulaşılması,

4) Elde edilecek sonuçların araştırma ekibinin teknik üyelerince ayrı ayrı hazırlanacak bilimsel raporlar marifetiyle tespit edilmesi ve bir bütün içerisinde yayınlanması; bu şekilde akademik kurumlar, üniversiteler, destek veren kuruluşlar ve kamu oyunun bilgilendirilmesi.

5) Kazı sonuçları ve belgelerin araştırılması ile elde edilecek verilere göre dökümhanenin restorasyon projelerinin hazırlanması ve proje alanının bir açık hava teknoloji müzesi olarak yeniden yapılandırılması, nihai hedef olarak düşünülmüştür.

Kazı Finansmanı

Projenin finans kaynakları, başlangıçta Proje Başkanı Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu'nun müşterek hazırlanan bir yayını dolayısıyla, kendilerine ait olan telif hakkı bedelini karşılıksız olarak bağışlamaları ile

şekillenmeye başlamıştır. Kesintisiz, uzun soluklu bir çalışma olarak planlanan proje için Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kırklareli Valiliği, iştirak eden üniversiteler (imkânları dahilinde), Demirköy Kaymakamlığı, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Türk Bilim Tarihi Kurumu, TÜBİTAK ve gönüllü kuruluşlardan destek sağlanması öngörülerek gerekli girişimler yapılmıştır.

Proje finansmanına zamanla gönüllü katılımların olacağı düşünülmeyle birlikte, 2003 yılı çalışmaları için TBTK (Türk Bilim Tarihi Kurumu) ve TÜBİTAK'tan maddî destek sağlanmış, Kırklareli Valiliği ile Demirköy Kaymakamlığı ise imkânları oranında muhtelif katkıda bulunmuşlardır. Buna karşılık, 2003 yılı kazı ve araştırma giderlerinin büyük bölümü Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın sağladığı ödenekle karşılanmıştır. Ayrıca Demirköy Doğayı ve Kültürel Değerleri Koruma ve Tanıtma Derneği (DEKAT)'nin sağladığı gönüllü iş gücü ve manevî desteğini de takdirle vurgulamak gerekir.

Kazı ve Araştırma Çalışmaları

2003 yılı çalışmalarını esas olarak iki başlık altında toplamak gerekmektedir:

1) Saha Araştırması

Fatih Dökümhanesi'nde hafriyat çalışmalarına başlamadan önce ve kazının devam ettiği süreçte, yapının ve yörenin tarihine ilişkin ipuçları elde etmek amacıyla çevrede araştırmalar yapılmıştır. Bu sezon için sınırlı olarak gerçekleştirilen saha araştırmasında hafriyatı yapılacak olan ve ana unsur olduğu sanılan büyük dökümhane ile bağlantılı veya müstakil daha başka demir eritme fırınlarının bulunup bulunmadığını anlamaya yönelik ön çalışma yapma gereği hissedilmiştir. Bunun yanı sıra, böylesine büyük çapta tesis edilen bir dökümhaneye nerelerden hammadde getirildiği hususu, ayrıca cevaplanması gereken bir soruydu. Bu amaçla Müze Müdürü Zülküf Yılmaz beraberinde Prof. Dr. Hadi Özbal, Prof. Dr. Emre Dölen, Prof. Dr. Atilla Bir, Doç. Dr. Günhan Danışman, Yard. Doç. Dr. Gülsün Tanyeli, Öğrt. Gör. Kani Kuyucular,

Arş. Gör. Nurdan Kuban ve Arş. Gör. Betül Yorulmaz ile misafir olarak Dr. Ünsal Yalçın'dan oluşan bir ekip, iki gün süreyle çevre gezisi gerçekleştirmişlerdir. Bu çalışma ile iki ayrı noktada fırın bakiyesi, büyük dökümhaneye batı istikametinde yaklaşık 350 m. mesafede küçük boyutta bir dökümhane kalıntısı, aynı istikamette ve yaklaşık 650-700 m. mesafede kısmen korunagelmüş bir su bendi (dökümhane ile bağlantılı olarak) ve Demirköy'ün kuzey - kuzeybatı istikametinde ise orman içerisinde muhtelif çoklukta bakır ve demir cürufu tepelikleri ile karşılaşmıştır. Gerçekleştirilen bu çalışma sırasında ileri dönemlerde yapılacak olan yüzey çalışmalarına altyapı oluşturmak üzere, tespit edilen bulgular harita üzerinde koordinatları ile birlikte belgelendirilmiştir.

Hafriyat grubu tarafından ise ayrıca yüzey taramasına yönelik bazı çalışmalar

Resim: 1

gerçekleştirilmiştir. Bu çalışma sırasında Demirköy Belediyesi'nde muhafaza edilmekte olan tuğralı mermer parça, Avcılar (eski adıyla Korfu Kulübeler) Köyü mezarlıklarında ve askerî gazinoda korunan mezar taşları ile Demirköy Camii avlusundaki mezar taşları incelenmiştir.

Demirköy Belediyesi'nde muhafaza edilen mermer levhanın üzerinde, barok karakterde kartuş içine işlenmiş durumda Sultan II. Mahmud (saltanatı: 1808-1839)'un tuğrası kabartılmıştır. Tuğranın sağ üst tarafında Sultan II. Mahmud'un "Adlî" mahlası yer almaktadır (Resim: 1). Bu boyutta mermer malzemeli ve tuğralı kartuş, ancak anıtsal bir yapının taç kapısına ait olabilir. Demirköy ve civarında, dökümhanenin dışında böyle tuğra kullanmayı gerektirecek anıtsallık ve önemde

başka yapı bulunmamaktadır. Dökümhanenin özellikle taçkapı kalıntısının tarzı da II. Mahmud Dönemi mimarlık anlayışına uygun düşmektedir.

Demirköy'e yaklaşık 15 km. uzaklıktaki Avcılar Köyü, yörenin en eski Türk yerleşmesi olarak dikkati çekmektedir. Burada, biri şimdiki köyün merkezinde, diğeri ise köyün doğu tarafında ve yaklaşık 500 m. mesafede olmak üzere iki tarihî mezarlık bulunmaktadır. Kö-

Resim: 2

yün merkezindeki mezarlık 1940'lı yıllarda okul yapmak amacıyla ortadan kaldırılmıştır. Bu alanda hâlâ tek tük mezar taşı kırıkları göze çarpmaktadır. Bunlardan bir tanesinin üzerinde H. 1270/M. 1853-54 tarihi okunabilmektedir. Mezarlık yakınında, köyün hemen batı çıkışında bulunan ve yeni inşa edildiği anlaşılan türbenin içindeki şahidenin tarih kısmı ise mezar taşının beton zemine gömülmüş olması nedeniyle okunamamıştır.

Buna mukabil köyün kuzeyinde ve yaklaşık 500 m. mesafede bulunan ikinci mezarlıktaki kitabeli şahidelerden on beş tanesi okunmuştur. Buradaki mezar taşı kitabeleri 18. ve 19. yüzyıllara işaret etmektedir

Resim: 3

Söz konusu mezar taşları arasında, bir kadına ait olduğu anlaşılan ve tarih kısmı kırılmış olan bir şahide üzerindeki "Dökümhane'de Yazıcı Molla" ibaresi, son derece önemsenmektedir. Çünkü buna dayanılarak, dökümhanede çalışanlardan bazılarının civar köylerde ve özellikle Avcılar'da ikâmet ettikleri ileri sürülebilir. Avcılar gibi küçük bir köyde, zaman içinde iki mezarlığın oluşması, hem buradaki yerleşimin, hem de dökümhanedeki faaliyetlerin sürekliliğine ve canlılığına dayanak teşkil etmektedir.

Bunlardan başka, Demirköy Askerî Gazinosu'nda bulunan iki mezar taşı da Avcılar'dan getirilmiştir. Demirköy Camii'nin avlusunda yer alan ve 18. yüzyıldan kaldıkları anlaşılan iki şahide ise dökümhanenin yakınındaki küçük mezarlıktan buraya taşınmıştır.

2) Kazı Çalışmaları

Demirköy Fatih Demir Dökümhanesi 2003 yılı kazı çalışmalarına Prof. Dr. A. Osman Uysal, Arkeolog (M.A.) Zülküf Yılmaz, Uzman Ahmet Sipahioğlu, Araş. Gör. Zekiye Uysal,

Araş. Gör. Erkan Sönmez, Araş. Gör. Yusuf Acioglu ve Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümünden 17 öğrenci iştirak etmiştir.

Kazı öncesinde gridleme çalışmalarını başlatan Yard. Doç. Dr. Gülsün Tanyeli, Öğr. Gör. Kani Kuyucular, Araş. Gör. Nurdan Kuban ve Araş. Gör. Betül Yorulmaz, röleve için de zaman zaman kazı sahasında bulunmuşlardır. Kazı boyunca başta Proje Başkanı Prof. Dr. Ekmeleddin İhsanoğlu olmak üzere, projedeki diğer bilim adamlarının muhtelif ziyaret ve incelemelerini ise burada ayrıca belirtmek gerekiyor.

Resim: 4

Resim: 5

Demirköy Fatih Demir Dökümhanesi merkezî işletme alanında yapılan 2001 yılı çalışmaları neticesinde, tarihi kompleksin yüzeyi tamamen temizlenmiş ve yüzeyi bilimsel çalışmaların yapılmasına hazır hâle getirilmiştir. Buna rağmen kazı yapılacak alanda kapsamlı bir yüzey temizliği gerçekleştirilmiştir. Çalışma öncesi durum tespiti, fotoğraflama ve rölöve belgelenmelerinin ardından, planlandığı üzere dökümhanenin kuzey kanadında kazıya başlanmıştır. 2003 yılı kazı programında,

Resim: 6

öncelikli olarak yapının kuzey duvarı boyunca uzanan mekân kalıntılarını kapsayan II-E, II-F, II-G ve II-H plankarelerinde çalışılmıştır. E ve F plankareleri, daha önceki kazı sezonunda konumu belirlenen ana girişin batısına, G ve H plankareleri ise doğusuna isabet etmektedir. Bu kısım, hem kot açısından diğer kısımlara göre daha yüksekte kalmakta, hem de anıtsal girişin hemen gerisinde (güneyinde) yer almaktadır. Kazı öncesi görünümüyle bu kısım, dökümhanenin kuzey duvarı kalıntısından güneye doğru alçalan hafif bir eğim göstermektedir. Kuzey duvarı boyunca devam eden bu eğimin, zeminden mevcut duvar sevi-

Resim: 7

yesine kadar yükselen yoğun bir moloz tabakasından teşekkül ettiği dikkat çekmekteydi. Bu dolgunun en üstünde, kuzey sur duvarının yıkılmasıyla çoğunlukla kuzeye paralel, ancak düzensiz bir biçimde yıkılmış olan tuğladan harpuşa kalıntıları bulunmaktaydı. Öncelikle bu blokların ortadan kaldırılması ve daha sonra belirlenen plan doğrultusunda açmaların belirgin hâle getirilmesi için çalışmalar yoğunlaştırılmıştır.

Resim: 8

Başlangıçta, II E, II F ve II G açmalarında seviye inme çalışmalarına öncelik verildi ve kaldırılan moloz dolgunun hemen altında, bir yangın tabakasının üzerine oturtulmuş son kullanım safhasına ait yapı katı ile karşılaşıldı. Bu bölümde, dökümhanenin kapsamlı bir onarım süreci yaşadığı, hatta iç mekânlarda bazı işlevsel değişikliklerin yapıldığına dair düzenlemeler dikkat çekmektedir. Nitekim kuzey duvarı boyunca ve iç cephede belli aralıklarla düzenlenmiş olan nişlerin bir kısmının duvar sathında aynı seviyede, yine taşla örülmek suretiyle kapatılması ve ana girişin doğusundaki nişlerin ise ocak şeklinde düzenlenmesi hayli dikkat çekicidir. Ocak-

Resim: 9

ların birbirine yakınlığı, bu düzenlemenin yalnızca ısınmaya yönelik değil, daha farklı işlevinin olduğunu da düşündürmektedir. Ocakların zeminini oluşturan ateş tuğlalarının ise iki ayrı firmaya mensup olduğu, bunlardan birinin yerli üretim, diğerinin ise ithal (İngiliz) olduğu görülmüştür.

Zeminde az da olsa ithal ve yerli seramik kırıntıları ile çeşitli metal objeler de elde edilmiştir. Metal buluntuların çoğunluğu kullanılmış çeşitli boyutlardaki demir çivi ve saplamalardan oluşmaktadır. İç mekân, tek sıra tuğla veya çamur harçlı kerpiç duvarlar vasıtasıyla çeşitli ara bölmelere ve koridorlara ayrılmıştır. Genel bir kanaatle bu alanın idarî birimler veya daha basit düzeyde işlikler (atölyeler) olabileceği düşünülmektedir.

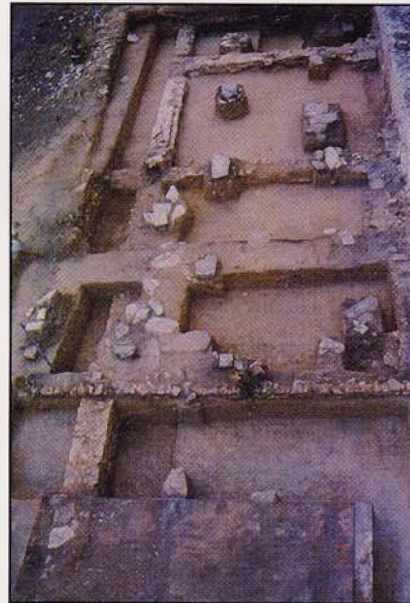
Resim: 10

Resim: 11

Ana girişin batısında kalan bölüm ise daha sade bir görünüm arz etmektedir. E plankaresinin tamamı ile F plankaresinin bir bölümünde, dar ve uzun bir salon görünümü veren tek mekân yer almaktadır. Muhtemelen bu yapıda zeminin yassı plaka taşlarla döşeli olduğu ve çatının ise taş kaideler üzerindeki ahşap direklere oturtulduğu anlaşılmaktadır. F plankaresinin diğer yarısının ise yine idarî bir yapı olma ihtimali bulunmaktadır.

Seviye inme çalışmaları kontrollü bir biçimde devam ederken, zeminin, kuvvetli bir yangın sonucu oluşan enkazın kısmen tesviye edilmesiyle elde edildiği belirlenmiştir. I. yapı katının (en üst tabakanın) zemininde hafriyata devam edilmesi neticesinde, ikinci bir yangın tabakası ile tekrar karşılaşmıştır. Bu alanda, kömürleşmiş hâlde çok sayıda tavan, bazen de zemin döşemesine ait olduğu anlaşılan ahşap kalıntıları açığa çıkarılmıştır.

Resim: 12

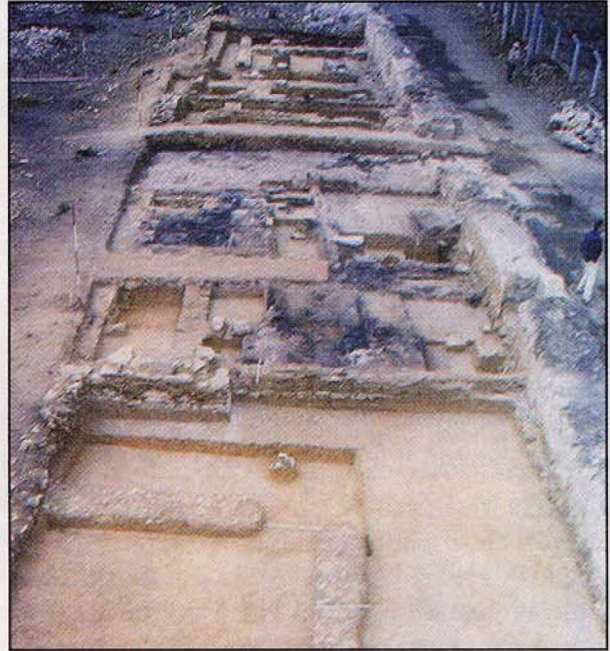
Hayli şiddetli geçtiği anlaşılan yangın neticesinde, tavanı oluşturan ahşap kirişlerin yanarak farklı istikametlerde zemine düştüğü kolayca izlenebilmektedir. Ancak F ve G plankare-

Resim: 13

lerinde açığa çıkarılan bazı kömürleşmiş ahşap kalıntılarının düzenli diziler teşkil etmesi, ayrıca bunların büyük ve orta boy çivilerle buldukları yere sabitlenmiş olmaları, buradaki bazı odalara ahşap döşeme uygulandığını düşündürmektedir. Gerçekleştirilen çalışma neticesinde, II. yapı katı olarak tanımlanan bu safhanın, mimari plan açısından bir üstteki tabaka ile herhangi bir farklılık göstermediği belirlenmiştir. Bundan da anlaşılmaktadır ki şu ana kadar hafriyat yapılan alanda açığa çıkarılan sur içi mekânların, esasen II. mimari kat olarak tanımlanan evrede yapılmış olmalıdır. Buradaki yapıların kuvvetli bir yangınla tahrip olması üzerine, zeminin tesviye edildiği, ancak çeşitli oranlarda korunabilen duvarların onarılması ve bazı eklentilerin ilâve edilmesiyle, aynı bölümlerin bir kez daha kullanıldığı sanılmaktadır. Ancak I. yapı katı olarak tanımlanan mekânların da bir süre sonra yangınla tahrip olduğu dikkat çekmektedir. Daha sonra bu alanda yeniden bir takım düzenlemenin başlatıldığı, fakat herhangi bir nedenle yapılmakta olan çalışmalar sonuçlanmadan, alanın tahliye edildiği anlaşılmaktadır.

Hafriyatın 17. gününde kazı alanının genişletilmesi ve mevcut plankarelerde seviye tespit sondajlarının açılmasına karar verilmiştir. Bu amaçla II H plankaresi de hafriyata dahil edilmiştir. Aynı zamanda II E plankaresinin güneybatı sınırına yakın bir alanda 2x3m. boyutlarında bir sondaj için çalışmalar baş-

Resim: 14

Resim: 15

latılmıştır. Bu alandaki hafriyatta, zeminden yaklaşık 15 cm. derinliğe ulaşıldığında yoğun kireç harçlı (horasan harcı) bir duvar kalıntısı ile karşılaşmıştır. Bu safhadan itibaren kazı duvar istikametinde ve aynı zamanda derinleştirilerek sürdürülmüştür. Yapılan hafriyat neticesinde, sonradan tespit edilen bu mimari öğenin hayli sağlam bir yapıya sahip olduğu, üst seviyelerde karşılaşılan mimari dokudan farklı bir üslupta ve daha erken dönemde inşa edilmiş olduğu belirlenmiştir. Kuzey sur duvarına paralel olarak gelişen bu duvarın F ve G açmalarında da düzenli bir biçimde seyrini devam ettirdiği, ancak II H plankaresine kesinlikle sarkmadığı tespit edilmiştir. Seviye tespit sondajı olarak başlatılan, fakat ihtiyaç hissedildiği üzerine genel hafriyata dönüştürülen bu çalışma neticesinde, henüz müdahale edilmeyen II D plankaresinden devamla E, F ve G plankareleri istikametinde gelişen duvarın, dökümhanenin fiziki olarak genişletilmeden önceki koruma-savunma (ihata) sisteminin bir parçası olduğu kanaatine ulaşılmıştır. Bu

mimari kalıntı, eski dökümhanenin sınırlarını belirlerken, aynı zamanda işletmenin yaklaşık büyüklüğü hakkında da bir fikir vermektedir.

Diğer açmalarla eş zamanlı olarak sürdürülen II H plankaresi çalışmalarında ise yüzey molozu kaldırıldıktan sonra, düzensiz bir biçimde yıkılmış olan harpuşta kalıntıları bloklar hâlinde alan dışına nakledilmiştir. Zeminde seviye düşürme biçiminde sürdürülen hafriyatta E, F ve G açmaları ile aynı düzeyin elde edilmesi neticesinde, bu bölümde de seviye tespit sondajı çalışmaları başlatılmıştır. Gerçekleştirilen bu çalışma sonrasında, bir yapının temel altı dolgu tabakasına ait iki blokaj kalıntısı (kuzey ve batı duvarlarının bir bölümü) dışında, ayrıca bir bulgu elde edilememiştir.

Çalışmanın ilerleyen aşamalarında, dökümhanenin taçkapı kalıntısının gerisinde eyvan biçiminde avluya açılan, zemini arnavut kaldırımı döşeli ana koridor ve bunun iki yanında sur duvarına paralel uzanan duvarlarıyla müştemilat mekânlarının kalıntıları daha belirgin olarak görülmeye başlamıştır.

Resim: 16

Değerlendirme ve Sonuç

Demirköy Fatih Demir Dökümhanesi 2003 yılı kazı ve araştırma çalışmaları sırasında elde edilen buluntulardan en çok dikkat çeken eser grubu, sikkelerdir. Bunlar arasında H. 1187/M. 1773 tarihli yanmış harap akçe, stratigrafik bakımdan büyük önem taşımaktadır. Diğer Osmanlı sikkeleri Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerinin tarihlerini taşırlar. Ayrıca 1816 tarihli iki Avusturya İmparatorluğu parası ve 1926 tarihli Türkiye Cumhuriyeti parası da elde edilen buluntular arasındadır. Yine kazı sırasında çok sayıda sırsız seramik parçası açığa çıkarılmıştır. Nadiren 19. yüzyıl işi sırlı seramik parçalarına rastlanmıştır. Başta çivi olmak üzere, gülle kalıbı, değişik çapta top gülleri (Resim: 16) ve çeşitli metal parçalar, binanın işlevine uygun buluntulardır.

Hafriyatla elde edilen verilerin arşiv kayıtları ile paralel gelişimi, Demirköy Fatih Demir Dökümhanesi'nin geçirmiş olduğu evreleri daha kolay anlamamıza imkân ta-

nırmaktadır. Buna göre, daha önce kapsamlı bir işletme hâlinde mevcut olduğu anlaşılan dökümhanenin, II. Mahmud (1808-1839) Döneminde esaslı bir biçimde ihya edildiği anlaşılmaktadır. Taçkapı kalıntısının mimari tarzı, harpuşa ve batı taraftaki kalıntıların ince tuğlaları ile Demirköy Belediyesi'ndeki mermer tuğra dikkate alındığında, dökümhane kompleksinin XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde genişletilerek yeniden düzenlendiğini görmekteyiz. Bundan sonra dökümhanede şiddetli bir yangının cereyan ettiği, fakat akabinde tekrar bir onarım ve düzenleme ile işletmenin faaliyetini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Bu onarım sürecinde, kuzey duvarı boyunca uzanan mekânlar yeniden düzenlenmiş, çamur harç ve kerpiç kullanılarak bir takım iç bölmeler oluşturulmuş; girişin batısında ise bir oda ve bitişğinde, muhtemelen ahşap direk ve tavanlı geniş bir bölüm meydana getirilmiştir. Sözü edilen konut ve odaların bir bölümünün ahşap döşemeli ve ahşap tavanlı

olduğu anlaşılmaktadır. Konut duvarları bir tür himiş uygulamasıyla oluşturulmuştur. Ortaya çıkarılan duvar ve sıva kalıntıları, yanmış zemin döşemesi ve tavan kirişi kalıntıları bunu doğrulamaktadır.

Dökümhane'nin bir süre sonra, muhtemelen ateşli bir saldırıya (savaş vb. nedenle) uğradığı düşünülmektedir. II-H açmasında, yüzeyden 103 cm. derinde (0,67 m. kotunda) rastlanan H. 1274/ M. 1857-58 tarihli sikke, yanmış zemin döşemesi içinde ele geçirilmiştir. Sikke, Sultan Abdülmecid'in saltanatının on dokuzuncu senesinde darp edilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla yangın, bu sikkenin tedavülde olduğu yıllarda meydana gelmiştir. Dolayısıyla, söz konusu yangın en erken 1858 yılı civarında vuku bulmuş olmalıdır. Ancak hafriyatla elde edilen patlamış hâldeki iki adet top güllesi ve yüksek derecede bir hararetle kömürleşen doku içerisinde toplu halde ele geçirilen altı adet gülle, söz konusu yangının bir saldırı sonrasında gerçekleştiğini göstermektedir. Tarihimizde bu döneme isabet eden kargaşa ortamının 93 harbi olarak bilinen 1877-78 Osmanlı - Rus Savaşı nedeniyle yaşandığı bilinmektedir. Nitekim gerek savaş esnasında, gerekse yaklaşık 1 yıl süren Rus işgali döneminde dökümhanenin ciddi bir tahribata uğradığı bilgisi arşiv kayıtlarında yer almaktadır. Yapının bundan bir süre sonra yine kullanılmak üzere onarım gördüğü, ancak 1905 yılından itibaren başlayan Bulgar saldırıları ve sonrasında sıkıntılı bir dönem olan Balkan Savaşları sürecinde, istikrarlı bir biçimde işletilemediği anlaşılmaktadır. Buna rağmen, daha önce değinildiği üzere II G ve özellikle II F açmalarında ocağa dönüştürülmüş nişlerde ateş tuğlalarının yoğun olarak kullanıldığı belirlenmişti. Bu tuğlalardan, eski yazıyla "Ma'den Ereğli" markalı alanların Türk üretimi, "Cowen" markası taşıyanların ise İngiliz menşeli olduğu kolaylıkla anlaşılmaktadır. Nitekim yazılı kaynaklardan da bilinmektedir ki, dökümhane 1913 yılında bir İngiliz şirketi tarafından 99 yıllığına kiralanmış, ancak I. Dünya Savaşı sürecinde (1916) sözleşmenin feshedilmesi üzerine, burada bir daha üretim yapılmamıştır.

28.07.2003 tarihinde fiili olarak başlatılan Demirköy Fatih Demir Dökümhanesi

2003 yılı kazı ve araştırma çalışmalarına 20.10.2003 tarihinde son verilmiştir. Bu süre zarfında, toplam 10000 m² kapalı alan ihtiva ettiği bilinen tarihî kompleksin yaklaşık olarak 330 m²lik kısmında hafriyat gerçekleştirilmiştir. Kazı sonrasında röle ve görüntüleme çalışmaları tamamlanarak, mimari kalıntılar geçici olarak koruma altına alınmıştır. Diğer buluntuların temizlik ve kısmen onarımları yapılmış, etütlük ve envanterlik alanlar tasnif edilerek depoya kaldırılmıştır. Burada yapılan nihai tasnif ile gerekli görülenler bakım, onarım ve envanter çalışması için müzeye nakledilmiştir.

2003 Yılı Mimari Belgeleme Çalışmaları

Gülsün TANYELİ

2001 yılında Kırklareli Müzesi Müdürü Arkeolog Zülküf Yılmaz, M.A., yönetiminde gerçekleştirilmiş olan kurtarma kazısı sırasında ortaya çıkarılan kalıntılar Çanakkale 18 Mart Üniversitesi'nden Sanat Tarihçi Ahmet Sipahioğlu tarafından belgelenmiştir. 2003 yılı kazı çalışması öncesinde mevcut kalıntıların bellekli bir 'total station' teodolit ile ölçme ve belgeleme çalışmaları dijital olarak tekrarlanmış ve çizilmiştir. Ayrıca, kazı çalışmalarında esas alınacak grid sisteminin araziye uygulaması ve röper alınacak 0.00 kotu hazırlanmıştır.

30 Temmuz ile 8 Ağustos 2003 ve 28-30 Ağustos 2003 tarihleri arasında yapılan arazi çalışmaları İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü Restorasyon Anabilim Dalı öğretim üyeleri Yrd. Doç. Dr. Gülsün Tanyeli ve Dr. Kani Kuzucular ile doktora öğrencileri Y. Mimar Betül Yanılmaz Ekimci ve Y. Mimar Nurdan Kuban'in katılımıyla gerçekleştirilmiştir.

2003 Yılı Yüzey Araştırmaları

Günhan DANIŞMAN

Dökümhane civarındaki ormanlık alanda daha başka demir üretim sahalarının olduğu, Demirköy Orman Bölge Müdürlüğü mühendisleri ile yapılan görüşmelerde ortaya konmuştu, 31 Temmuz 2003 günü İ.T.Ü. mimari

belgeleme ekibine katılan Kırklareli Müzesi Müdürü Arkeolog Zülküf Yılmaz ile Boğaziçi Üniversitesi Teknoloji Tarihi Doçenti Dr. Günhan Danışman, bir yüzey araştırması gerçekleştirerek dökümhane çevresinde daha önce Yrd. Doç. Dr. Gülsün Tanyeli'nin bilgisi dahilinde olan bazı üretim alanlarına gidilerek buluntuların koordinatlarını GPS (coğrafik yer-belirleme sistemi) ile kaydetmiştir. Özellikle "Kabakçının Tarlası" olarak bilinen ve dökümhanenin kuzeybatı yönünde ormanlık arazi içindeki alanda su kanallarının izleri, su çarkının taş temelleri, üç adet iyi korunmuş vaziyette yüksek fırın ile geniş bir alana yayılmış çüruf ve odun-kömürü yığınları belirlenmiştir. Ancak, yüzey araştırmalarının önümüzdeki sezonda daha ayrıntılı bir şekilde yapılması ve 1/25000 ölçekli haritalara işlenerek sit alanı tanımlaması için Edirne Kültür ve Tabiat Varlıkları Koruma Kurulu'na başvurulması gerektiğine karar verilmiştir.

Gerek yüzey araştırmaları sırasında belirlenen üretim alanlarının haritalara işlenmesi, gerekse dökümhanede kazı çalışmaları sırasında çıkan katmanları belgeleyen kazı ekibinin ön çizimlerinin dijital ortama aktarılarak 1/50 ölçekli planların fotogrametrik çekimler yöntemiyle hazırlanmasının önümüzdeki yıl yapılması planlanmaktadır.

2003 Yılı Osmanlı Arşivleri Araştırması

Emre DÖLEN
Mustafa KAÇAR

Marmara Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Emre Dölen ile İstanbul Üniversitesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Mustafa Kaçar tarafından ortaklaşa yönetilen "Osmanlı Arşivleri Araştırması", öncelikle Demirköy-Samakocuk Dökümhanesinin çeşitli yayınlarında iddia edildiği gibi Sultan II. Murat zamanında mı ilk kez çalışmaya başladığını ve Fatih Sultan Mehmet döneminde İstanbul'un fethinde kullanılan "Şahi" toplanının dökümü ile ilişkisi olup olmadığını ortaya çıkarmak hedefini taşımaktadır.

1990 yılında İstanbul Teknik Üniversitesine sunulmuş olan bir doktora tezinin alan çalışmaları sırasında bölgedeki araştırmaları

desteklemek amacı ile Osmanlı arşivlerinde yapılan incelemelerde bulunan en eski belgelerden biri 29 Recep 1170 H. (4 Mart 1696) tarihli olup bu dökümhanenin Osmanlı ordusu için top güllesi veya yuvalak ve humbara ihtiyacını karşıladığı belirtilmektedir. Çevredeki Avcılar Köyü yakınında 2003 yaz döneminde belirlenen Müslüman mezarlıklarındaki mezar taşlarının incelenmesi sonucu dökümhanede bundan daha eski tarihlerde çalıştığı anlaşılan işçi ve ustaların izine rastlanılmış olması, bu dökümhanenin kuruluşunun daha erken tarihlere uzandığını açıkça ortaya koymaktadır. 18. ve 19. yüzyıllara ait belirlenen çok sayıda arşiv belgesinde dökümhanede üretilen yarı mamul demir ürünlerinin İğneada Limanı'ndan kosterler ile İstanbul Karakoy'deki Tophane-yi Amire ile Haliç'teki Tersane-yi Amire'ye gönderildiği anlaşılmakta, kosterlerin ve Rum asıllı kapitanların isimleri dahi verilmektedir.

2003 Yılı Metalurji Teknolojisi İçin Arkeometri Analizleri

Hadi ÖZBAL

2003 yılı yaz dönemi kazı çalışmaları sırasında alınan, ahşap ve odun kömürü, sıva ve harç ile tuğla örnekleri yanında çekme çati çivisi, yuvalak gibi metal örnekleri ile cevher ve çüruf örnekleri üzerinde yapılması planlanan arkeo-metalurji analizleri, Boğaziçi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Kimya Bölümü'ne bağlı Arkeometri Merkezi Laboratuvarlarında Prof. Dr. Hadi Özbal tarafından yürütülmektedir. Bu araştırmaların ana hedefi demir üretimindeki hammadde girdilerinin belirlenmesi, top güllesi gibi mamul ürünlerin kalitesinin tayin edilmesi ve üretim aşamasında uygulanan tekniklerin ortaya çıkartılmasıdır. Bu amaçla kazı sırasında elde edilen laboratuvar örneklerinin kimyasal ve fiziki özellikleri aşağıda belirtilen yöntemlerle analiz edilmektedir:

1. Cevher, çüruf ve metal örneklerinin ihtiva ettikleri elementlerin milyonda bir oranında izlenmesi için kimyasal analizlerinin "Atomik Absorpsiyon Spektrometresi" kullanılarak gerçekleştirilmesi;

2. Cevher ve cüruf örneklerinin içindeki bileşimlerin "X-ışını Saçılımı Analizi" yoluyla yapılması;

3. Cüruf ve metal örneklerinin yapısını anlamak için "Taramalı Elektron Mikroskopi" kullanılarak nokta analizlerinin yapılması;

4. "Endüksiyon Plazma Emisyon Spektrometre" ile cüruf ve metal örneklerinin ince kesit incelemesi, kimyasal analiz için ise "Polarize Optik Mikroskop" kullanılarak gerçekleştirilmesi.

Tüm bu laboratuvar analizleri için TÜBİTAK Bilimsel Araştırmalar Destek Fonu'ndan ve Boğaziçi Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Merkezi Fonu'ndan malî destek sağlanmıştır.

2003 Yılı Teknoloji Tarihi Çalışması- Endüstri Müzesi Ön Hazırlığı

**Atilla BİR
Günhan DANIŞMAN**

İstanbul Teknik Üniversitesi, Elektrik ve Elektronik Kontrol Mühendisliği Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Atilla Bir ile Boğaziçi Üniversitesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Günhan Danışman tarafından 2003 yılı yaz döneminde yapılan teknoloji tarihi araştırmasında Demirköy Dökümhanesi'nin teknik özelliklerinin belirlenmesine çalışılmıştır.

Demirköy'ün 4 km. doğusunda orman içindeki bir dere yatağı kenarında yer alan dökümhane ve bitişiğindeki muhkem yerleşme alanı, aralarında 7 metrelik bir kot farkı bulunan iki ayrı terasta oluşmaktadır. Üst teras bir kenarı 100 metreyi bulan dikdörtgen bir alandır ve etrafı taştan kalın bir sur duvarı ile çevrilmiştir. Orman içinde kurulu bu işletmenin güvenliğini sağlamak ve özellikle 19. yüzyılda sayıları giderek artan Bulgar çetelerinin saldırılarına karşı üretim alanlarının korunmasını sağlamak amacıyla bu üst terasta askerî bir birliğin yerleştirildiği, ayrıca dökümhane işçilerinin barındığı kışla ve yatakhane gibi binaların sur duvarlarına yaslanmış olarak inşa edildiği ilk kazı sonuçlarından anlaşılmaktadır. Tuğla minaresi kısmen ayakta kalmış bir mescit kalıntısı da bu savı desteklemektedir.

Dökümhanenin kuzeybatı yönünde, yaklaşık 5-6 km. uzaklıkta yer alan dere yatağının yüksek bir kotundan yönlendirme ağızı inşa edilerek alınan suyun bir açık kanal vasıtasıyla işletme alanına getirildiği, arazide yapılan inceleme sonucu anlaşılmıştır. Bu su, dikdörtgen yerleşim alanına batı kenardaki sur duvarı altında izleri bulunmuş olan taş tonozlu bir su kanalından girmekte, daha sonra biri mescit yönüne, biri güney kenarın ortasına ve diğeri de güneydoğu köşeye olmak üzere birkaç kola ayrılmaktadır. Dökümhanenin inşa edildiği düşük seviyeli teras alanında iyi korunmuş durumda iki adet eritme ocağı (veya yüksek fırın) ile bu fırınlarla ilişkili yaklaşık 2x1 metrelik bir taş izabe çukuru da açıkça gözlenmektedir. Güney duvarı ortasında ana kanalın sona erdiği noktada yaklaşık 9 metre çapında üstten çevirmeli metal bir çarkın bulunduğu, çarkın yatakladığı noktalardan açıkça görülmektedir. Ayrıca eritme fırınlarında gerekli yüksek ısıyı elde etmek için su çarkı ile tahrik edilen körüklerden yararlandığı belirlenmektedir. Ana kanaldan ayrılan tonozlu diğer kanalların ne amaçla inşa edildikleri ancak kazılardan sonra belirlenebilecektir. Çarkın çevirme gücü yatay bir milden yararlanılarak körüklere ve belki de bir dövme demir çekicine aktarıldığı tahmin edilmektedir. Suyun debisi ancak kanallar ve çark yuvası kazıldıktan sonra belirlenebilecektir. Dökümhanenin 1950'li yıllardan önceki durumunu hatırlayan yöre sakinlerinin sözlü aktarımlarından, çarkın demirden imal edildiği, dökümhanede bulunan tüm demir üretimler ile birlikte hurda olarak satıldığı, ancak öküz arabaları ile taşınırken orman içinde saplandığı dere yatağından çıkarılabileceği öğrenilmiştir. Yaşı ileri Demirköylüler ile sürmekte olan sözlü-tarih görüşmelerinde alınan bilgilerden, sur duvarlarının en az 4 metre yükseklikte olduğu, ancak duvarların kesme taşlarının askerî tesislerin ihtiyacını karşılamak üzere ve tonlarca cüruf malzemesinin ise Orman İdaresi tarafından orman içi yolların yapımı sırasında götürüldüğü anlaşılmıştır.

Demirköy Dökümhanesi'nin, bilinen benzer üretim tesislerindeki örnekler göz önünde bulundurularak, nasıl işletildiği tahmin edi-

lebilir ve bir rekonstrüksiyonu yapılabilir. Tesis ile ilgili özellikler ancak söz konusu kanallar, çark yuvası, yüksek fırınlar ile izabe çukuru ve körüklerin yer aldığı alanlar kazıldıktan ve mevcut buluntuların ayrıntıları ortaya çıkarıldıktan sonra açıklık kazanacaktır.

Ekmeleddin İHSANOĞLU

Türkiye'de her yıl gerçekleştirilen 250 dolaylarındaki kazı projesi arasında çok az sayıda Türk-İslâm ve Osmanlı Dönemi kazı çalışması yapılması ve bugüne kadar sistematik bir endüstri arkeolojisi araştırmasının yer almamış olması gerçeğinden hareketle, Türk Bilim Tarihi Kurumu, Kırklareli İl'inin Demirköy İlçesi yakınlarında bulunan ve Fatih Demir Dökümhanesi olarak tanımlanan bir metalurji tesisinde kapsamlı bir araştırma, kazı ve restorasyon projesi başlatma gereğini hissetmiştir. Bu amaçla uygulamaya geçirilen projenin başlangıcı ve ilk sezon serüveni hakkında yukarıda yeteri kadar malumat verildiği görülmektedir. Bununla beraber birinci ve ikinci safhaları (araştırma ve kazı) birlikte başlatılan çalışmaların perde gerisinde kalan, ancak kanaatimce en az yapılan işin kendisi kadar destek unsurlarına ve bunun doğal sonuçlarına da değinmek gerekmektedir. Nitekim 2003 yılı araştırma ve kazı çalışmaları kapsamlı, aynı zamanda uzun vadeli bir projenin birinci uygulama sezonu olması dolayısıyla, ekip üyelerinin proje grupları şeklinde ilk alan deneyimini yaşadığı bir süreç olmuştur. Esasen her biri daha önce müstakil proje lideri konumunda hizmet vermiş olan projemiz üyeleri, engin bilgi birikimi, yüksek seviyedeki mesleki tecrübelerinin yanı sıra, samimi ve sıcak bir atmosferde sürdürülen çalışmalara her seviyede verdikleri destekle, bu tarz kolektif organizasyonların ülkemizde de uygulanabildiğini gösteren başarılı bir örnek sergilemişlerdir. Bu başarıda pay sahibi olan önemli unsurlardan biri ise hiç kuşkusuz Demirköy halkının proje içerisinde yer almasını sağlayan, Demirköy Doğayı ve Kültürel Değerlerini Koruma, Tanıtma Derneği (DEKAT)'dir. Belki de 2003 yılı çalışma sezonunun en güzel yanı

Demirköy halkı adına DEKAT yönetimi ve tüm üyelerinin kazı ve araştırma ekiplerini bir gün dahi yalnız bırakmayan yakın dostlukları ile samimi beraberlikleri olmuştur. Yine Demirköy Kaymakamlığı (Yazı işleri, Vakıf, Mal Md.lüğü, Mobilya Fb. vd.), Belediye Başkanlığı, Orman İşletme Müdürlüğü, Hudut Tabur Komutanlığı, Sağlık Ocağı ile emeği geçen diğer tüm kamu çalışanı dostlarımızın yardım ve hizmetlerini de unutmamak gerekmektedir. Diğer yandan, yapılan çalışmaları sürekli olarak gündemde tutun *Önadım Gazetesi* Demirköy Temsilciliği adeta projemizin basın müşavirliği hizmetlerini başarıyla yürütmüştür. Demirköy Eczanesi'nin samimi dostluğu ve yardımsever yaklaşımı ise Demirköy esnafı adına son derece iyi bir örnektir.

Demirköy dışında da yapılan çalışmalara destek sağlayan kişi ve kurumlar mevcuttur. Bunların başında, sınırlı maddî imkânları yanında kazı çalışmaları ile yakından ilgilenen Kırklareli eski Valisi Ali Serindağ (Bolu Valisi), kurum hizmet aracını kazı süresince tahsis eden mülga İl Kültür Müdürü Bülent Dizdaroğlu (Keşan Kütüphane Md.) ve personeli, müze müdürlüğü uzman ve diğer personeli, Pınarhisar Belediye Başkanı Mehmet Kapılı, Pınarhisar Kaymakamlığı, Pınarhisar Kireç Fabrikası ile kazı çalışmalarımızı daima destekleyen ve yakın dostluğunu esirgemeyen Köy Koop (Kırklareli) Başkanı Erdoğan Kantürer ve daha ismini zikredemediğim pek çok değerli dost kendilerinden beklenenin üzerinde bir hassasiyetle dar zamanlı çalışmamıza önemli destek sağlamışlardır.

Bilinmektedir ki, Demirköy metalurji tarihi araştırmalarının her zamanki en önemli destekçisi, adı Trakya tarihi araştırmaları ile özdeşleşen Prof. Dr. Mehmet Özdoğan olmuştur. Boğaziçi Üniversitesi ise aramıza iki değerli bilim adamını hediye etmenin yanı sıra lojistik destek sağlayacağını da ilk sinyallerini şimdiden vermeye başlamıştır. İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi'nden Öğr. Gör. Kani Kuyucular, Arş. Gör. Nurdan Kuban ve Arş. Gör. Betül Yorulmaz üstün bir gayretle arazide belgeleme hizmetine katkı sağlamışlardır. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sanat

NOTLAR

*Zülküf YILMAZ, Müze Müdürü, Kırklareli/TÜRKİYE

Prof. Dr. Ali Osman UYSAL, 18 Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Çanakkale/TÜRKİYE

¹ Tanyeli, G., *Osmanlı Mimarisinde Demirin Strüktürel Kullanımı (15.-18. Yüzyıllar)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul 1990.

²Uçan, L., *19. Yüzyılda Osmanlı Kırklareli'si ve Hinterlandı*, Basılmamış M.A. Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 2002.

Tarihi Bölümü'nden Öğr. Gör. Ahmet Sipahi-oğlu olağanüstü verimliliği beraberinde hizmette sınırsız olmanın örneğini göstermiştir. Yine aynı bölümden Araş. Gör. Zekiye Uysal, Araş. Gör. Erkan Sönmez, Araş. Gör. Yusuf Acioğlu ile fiilen hafriyat işlerinde görev alan sevgili öğrencilerimiz gösterdikleri üstün gayretle 2003 yılı kazı sezonunun ana unsuru olmuşlardır. Bu sebeple hizmette bulunan her seviyedeki personelinin göstermiş olduğu performans Onsekiz Mart Üniversitesi Rektörlüğü ile Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanlığı'nın başarısı olarak görülmektedir.

Pek tabii olarak yapılan her hizmetin bir malî boyutu bulunmaktadır. Bu bağlamda TÜBİTAK, Demirköy Fatih Demir Dökümhanesi araştırma ve kazı projesini önemli bir katkıyla desteklemiştir. Bununla beraber 2003 yılı kazı giderlerinin büyük bölümü Kültür ve Turizm Bakanı Sayın Erkan Mumcu'nun takdirleri, Bakanlık Müsteşarı Prof. Dr. Sayın Mustafa İsen ile Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürü Sayın Nadir Avcı'nın uygun görüşleri neticesinde sağlanan ödenekle karşılanmıştır.

Demirköy araştırma ve kazı çalışmalarını büyük bir heyecanla başlatan ve ayakta tutan muazzam güç yalnızca yukarıda kurum veya isimleri zikredilen zevatla sınırlı değildir. Bu nedenle Türk Bilim Tarihi Kurumu ve Demirköy Fatih Demir Dökümhanesi Araştırma, Kazı ve Restorasyon Projesi Başkanı sıfatıyla, direkt veya dolaylı olarak projemize destek sağlayan her seviyedeki tüm dostlarımızı en derin hislerimle kutluyor, proje heyeti adına teşekkürlerimi sunuyorum.

ESKİ ÖNASYA'DAN GÜNÜMÜZE BAHAR BAYRAMLARI VE BEREKET TÖRENLERİ

*A. Tuba ÖKSE

İnsan hayatındaki en önemli mücadele besin elde etmeye yöneliktir. Beslenme zincirinin ilk halkasını oluşturan toprak ve su bitkilerin büyümesini, bitkiler de hayvanların büyümesini sağladığından, insanlık tarihinin başlangıcından beri bu maddeler dinsel kavramlar hâline getirilmiş, mevsimlere göre değişen yaşam döngüsü de mitolojik öykülere konu edilmiş, doğanın canlandığı ilkbahar bayramları kutlanmış, bereketin sağlanması için çeşitli ritüel törenler düzenlenmiştir.

Toprak, yaşamı içerisinde barındıran ve besleyen, yaşam mekânı sağlayan koruyucu olan, su ise yaşam iksiridir. Bu nedenle toprak "Ana Tanrıça", bitkilerin büyümesini sağlayan yağmuru getiren "Hava Tanrısı" da onun eşi olarak ana tanrı çiftini oluşturmuştur. Hititler'in "Arinna Kenti Güneş Tanrıçası" ile "Hava Tanrısı" eştir ve Toprak Tanrıçası Wurun-senu ile eşdeğer olan Kubaba, yaşamın ve hayvanların bereketinden sorumlu olan tanrı LAMMA'nın eşidir (Klengel 1989: 243, 465; Haas 1994: 406). Eski Assur kaynaklarında Kubabat olarak geçen bu tanrıça Friglerde Kybele, Lidya'da Kybebe, Likya'da Kuvava olarak adlandırılmış (Gusmani 1979). Eski Yunan'da Artemis adını almıştır.

Pınar tanrıçalarının da çoğu kez hava ve bereket tanrıalarının sevgilileri olduğuna inanılmıştır (Haas 1994: 446). Suriye Pınar Tanrıçası Sala ile hava tanrısı Dağan, Hitit Pınar Tanrıçası Hatepuna/Hatepinu ile Bereket Tanrısı Telipinu ve Hatti Tanrıçası Tassuwassi ile "Nerik Hava Tanrısı" birer tanrı çiftiydi. Bitki tanrıçaları genellikle

yeraltı su kaynakları ile ilişkilendirilmiştir. Emar'da Bitki Tanrıçası Ishara'nın ırmaklar ve pınarlara da hükmettiğine inanılmış ve Irmak Tanrıçası Balıha (Balih) ve Haburıtum (Habur) ile birlikte anılmıştır (Haas 1994: 393-397). Ugarit Bitki Tanrıçası Astarte de su kaynaklarından sorumlu yeraltı tanrısı Ashtar ile bağlantılıdır (Klengel 1989: 279).

Eski Önasya'da yeraltı su kaynakları, kuyular ve içlerinden su çıkan mağaraların tanrıların ve ruhların dünyaya çıktıkları geçitler olduğuna inanılmış, diriliş ritüellerinde tanrıların buralardan gelmesi beklenmiştir. Boğazköy "Südburg" yazıtında geçen *KASKAL.KUR, "yeraltına yapay giriş" olarak tercüme edilmiş (Hawkins 1995: 44-45). Troia'daki kaynak mağara (Korfmann 1998: 57) ve Boğazköy-Yazılıkaya B odası ile ilişkilendirilmiştir. Hitit (Bittel 1976: 185-197) ve Frig (Barriett 1953: 80-82) kaya tapınakları bir nehir, pınar ya da havuz yakınlarında yer alır. Fenike'deki Astarte tapınakları, arasında kutsal olduğuna inanılan Afqa (Nahr el-İbrahim) Irmağı'nın kaynağının da yer aldığı su kaynakları yakınına kurulmuştur (Groenewald 2001: 141-151). Palmyra'daki Bel Tapınağı kutsal sayılan bir pınar yakınına kurulmuş ve su kültü kapsamında yapılan sunular Selevkaslar Dönemi sonuna kadar bu pınara akıtılmıştır (Segal 1970: 48-54). Sâbîler ünlü Ortaçağ kenti Harran'da bulunan Ay Tanrısı Tapınağı yakınındaki "Su İdolü'nün bulunduğu kutsal mekâna her 20 Nisan'da sunular yapmışlar. Hierapolis'teki kutsal havuzlar Hi-

ristiyan Döneminde ve sonrasında da önemini korumuştur.

Mevsimsel Yaşam Döngüsü

Sonbaharda tohumların toprağa ekilmesi ve ilkbaharda havaların ısınmasıyla birlikte eriyen karların su kaynaklarını güçlendirmesi, topraktan tohumların filizlenmesi ile doğanın yeni bir yaşama başlaması, Eski Önasya'da bereket tanrı(ça)sının ölmesi ve dirilmesine bağlanmıştır. Bu inanç doğrultusunda ortaya çıkan mitolojik öykülerde bereket tanrı(ça)sının ölümü ve dirilmesi mevsim döngülerini, dirilmede hava tanrısının yardım etmesi de ilkbahar yağmurlarını simgelemektedir. Mezopotamya Bereket Tanrısı DUMUZI/Tammuz'un öyküsünde doğa (Moortgat 1949; Kramer 1973: 83-85), tanrının yılın yarısında dünyaya dönerek tanrıça INANNA/Istar ile birleşmesi sonucu canlanır. Bu birleşme tarlaların tohumlanmasını simgelediğinden, "kutsal evlilik" ritüelleriyle kutlanmıştır. Antik dönemde bu öykü yeraltı tanrısının Demeter/Cerere'in kızı Core/Persephone'yi kaçırması ve baştanrı Zeus'un arabuluculuğu ile kızını yılın üçte birinde alması şeklinde karşımıza çıkar (Showerman 1969: 21, 73). Demeter'in "tahılı büyüten toprak" (Robertson 1996: 302), oğlu Pluton'un "toprağın içinde saklı olan tohum" anlamına gelmesi, tanrıçanın tarımla ilişkisini gösterir.

Bereket tanrısının kardeşi, yeraltı tanrısı tarafından öldürülmesi sonucu doğanın ölümü ve tanrının kızkardeşi/eşi tarafından kurtarılması ile doğanın canlanışını konu alan öykülerde tanrının parçalanarak toprağa serpilmesi, tarlaların tohumlanması simgelenmektedir. Mısır Bitki Tanrısı Osiris (Erman 1934: 40 v.d, 68-75) Seth tarafından öldürülür, Isis tarafından yaşama döndürülür, Seth onu tekrar öldürüp parçalayarak dağıtır, Isis parçaları toplayarak onu tekrar diriltir. Suriye'de ise Bereket Tanrısı Ba'al (Dussaud 1934: 302; Aistleitner 1964: 11-23; Driver 1956: 10-20, 72-120) Môt tarafından öldürülünce Tanrıça Anat, Môt'u parçalar ve tarlalara serper. Ugarit'te bulunan Ba'al stellerinde tanrının hava tanrısı kimliğinde gösterilmesi (Dussaud 1935; Pope ve Tigay 1971: 119, 124; Koch 1979: 465-468; Wiggins 2000: 578, 597-598), tohumların yağmur sayesinde filizlenmesini simgeler.

Bu öykülerin M.Ö. 1. binyıldaki örnekleri su seviyesinin ilkbaharda yükselmesi ve sonbaharda düşmesi ile ilişkilidir. Fenike mitolojisinde Adon/Eshmun ile Astarte (Groenewoud 2001: 151), İbrani mitolojisinde Yahweh (Hermann 1979: 374) ile Frig mitolojisinde Attis ve Kybele öyküsü benzeri motifler içerir. Pessinus'ta Ana Tanrıça Kybele'nin Sakarya Nehri'nin torunu Attis ile birleşmesi (Çapar 1979: 178-180), topraktaki tohumların su ile birleşerek filizlenmesini simgeler. Bu öykü Antik Dönemde Adonis/Bacchus ve Aphrodite/Venus için geçerlidir (Groenewoud 2001: 139-159).

Hitit mitolojisinde yaşam döngüsünü konu alan öykülerden bazıları hiddetli bir tanrının ortadan kaybolmasını konu almıştır. Bereket Tanrısı Telipinu'nun ortadan kaybolması sonucunda tohumlar büyümemiş, hayvanlar yavruklarını beslememiştir (Götze 1973: 87 v.d). "Nerik Hava Tanrısı"nın insanlara kızarak yeraltı dünyasına inmesi de kurak bir dönemi başlatmıştır (Haas 1994: 603-605).

Hitit ve Hurri mitolojisinde yaşam döngüsünü konu alan diğer öyküler iki tanrının veya kıtlık ile bolluğun mücadelesi ile simgelenir (Haas 1994: 82-85, 99-105). Hurrilerin Hazzi Dağı olarak adlandırdıkları, Asi Irmağının güneyindeki Cebel al-'Aqra'da geçen mücadelede Tahıl Tanrısı Kumarbi'nin, Hava Tanrısı Tessop'u yeraltı dünyasına götürmesi, tarlaların tohumlanmasını simgeler. Hava tanrısı ile yılan ejderi Illuyanka arasındaki mücadeleyi konu alan öyküde hava tanrısının dünyayı yılın bir yarısında, yılan ejderinin diğer yarısında yönetmesi, mevsim döngüsünü simgeler ve Hesiod'un Theogoni'sindeki Tahıl Tanrısı Kronos'un babası Zeus ile mücadele öyküsüyle benzerir.

Yeni Yıl Bayramları

Doğanın canlanması Eski Önasya'da ilkbaharda düzenlenen bayramlarla kutlanmış, tanrılara su ve çeşitli besinler sunulmuştur (Pallis 1926: 167-168; Zimmer 1926; Köhne 1993: 265-271). Bu bayramlarda göğe doğru yükselen dumanın tanrılarla iletişimi sağladığı inancı doğrultusunda tütsü yakılmıştır (Haas 1994: 152, 297; Erman 1934: 177). Bitkilerin tekrar canlanması ve büyümesi, ritüel uygulamalarda tahıl ile sembolize edilmiş, kutlamalar sonunda toplu yemek yenmiştir

(Frankena 1953: 67; Postgate 1974: 56-61). Geçen yüzyıla kadar Bursa'daki Sultan I. Murat Türbesi'ne ilk hasat edilen buğdayın kavrulması ve ziyaretçilerce yenmesi (Hasluck 1929: 106) ile hâlen Şanlıurfa'da bazı toplulukların baharın başlangıcını kavrulmuş buğday yiyerek kutlamaları, Eski Orasya geleneğinin günümüze yansımalarıdır. Eski Mısır'da haziran ayında Nil Nehri'nin kabarmasıyla başlayan tarım mevsimi, Hoiach ayında kutlanmıştır (Erman 1934: 377-378). Çamur ve tohumlarla biçimlendirilen Osiris figürinleri (Raven 1982: 30-33) filizlendirilerek tanrının, dolayısıyla doğanın dirilişi simgelenmiştir. Bu uygulama, Eski Yunan ve Roma'da da devam etmiştir.

Tarım mevsiminin başlangıcı, Mezopotamya yılının ilk ayı olan Nisan/Nisannu ayının dördüncü gününde Akitu Bayramı'nda kutlanırdı (Pallis 1926; Falkenstein 1959; Sallaberger 1999: 291-294). Tanrı heykelleri şehir dışına çıkartılıp bir nehir/kanal yakınına getirilir,

Tammuz ile Istar için "kutsal birleşme" töreni yapılır, kurbanlar sunulur, tütsü yakılır ve toplu yemek yenirdi (Postgate 1974: 59). M.Ö. 1. binyılda görkemli yapılara dönüşen Akitu tapınakları yerleşim dışına bir pınar, ırmak ya da kanal yanına kurulmuş ve Selevkolar Dönemi sonuna kadar kullanılmıştır (Heinrich 1982: 249-277).

Hititler, ilkbahardaki AN.TAH.SUM Bayramı'nı, bu bayrama adını veren çiğdem (crocus) ilk çiçek açtığı zaman tanrılara hayvan, tahıl ve içecek sunarak kutlamışlardır (Güterbock 1960: 90-92; Houwrik Ten Cate 1986: 95-100; Nakamura 2002: 10-14). Törenlerin Boğazköy'deki Büyük Tapınak (Haas 1994: 775, 789) ile Yazılıkaya A odasında (Bittel 1976: 210), Kuşaklı yakınındaki Suppitasu Tapınağı'nda (Müller-Karpe 1996: 307, 312) yapıldığı düşünülmektedir. Antik Dönemde bahar bayramları Cybele ve Demeter tapınımı ile bağlantılıdır. Pessinus'ta Cybele bayramları 4-10 Nisanda müzik eşliğinde kut-

Mevsim Düğülerini Simgeleyen Tanrılar

Öykü	Uygurluk	Bereket Tanrısı	Savaş Tanrıçası	Yeraltı Tanrısı	Hükem Tanrı
Parçulanan	Mısır	Osiris	Isis	Seth	Thot
Tanrı	Suriye	Ba'al	Anat	Mot	El
Yeraltına inen	Sumer	DUMUZI	INANNA	EREŞ.KI.GAL	EN.AN.KI
	Assur-Arami	Tammuz	Istar	Ereškigal	Ea
	Fenike	Adon/Eshmun	Astarte		
	Frig	Attis	Kybele		
	Yunan	Adonis/Kore	Aphrodite	Hades	Zeus
	Roma	Bacchus	Venus	Orkus	Zeus
Kaçınlan		Bilgi Tanrıçası	Kurtarıcı Tanrı(ça)		
	Suriye	Astarte	Ba'al	Jann	
	Yunan	Cure	Demeter	Hades/Pluton	Zeus
	Roma	Persephone	Ceres/Cerere	Orkus	Zeus
Kayıbolan		Bereket Tanrısı Telipinu			
Tanrı	Hirit	Nerik Hava Tanrısı			
Tanrı		Tahıl Tanrısı/Ejder	Hava Tanrısı		
	Hitit-Hurri	Kurruhi	Teshup		
		Illuyanka			
Mücadelesi	Roma	Kronos	Zeus		

lanmış, süt ve arpa sunulmuş, kurban kesilmiştir (Çapar 1979: 178-180). Roma'da 21-22 Mart'ta Lavatio Bayramı'nda tütsü yakılmıştır (Showerman 1969: 57; Robertson 1996: 243, 281). İlkbaharın başlangıcı hâlen 22 Mart'ta Nevruz Bayramı'yla kutlanmaktadır.

Edessa'da M.S. 5. yüzyıl sonuna kadar İlkbahar Bayramı mayıs ayında bir su kaynağı yanında tütsü ve lambalar yakılıp sunular yapılarak ve müzik eşliğinde dans edilip şarkılar söylenerek kutlanmıştır (Segal 1970: 105-106). Mayıs ayının altıncı günü Hıristiyanlar Hagia Yorgi (St. Georges) Gününü, Anadolu halkı Hidrellezi kutlar. Bu bayrama adını veren Hızır (Hıdır) ve İlyas Peygamber (Hasluck 1929: 319-322; Oğuz 1980: 117; Yörükân 1998: 120, 282) Yunanca Eliyas, İbranice Eliyah, İlyas ve Elisha, Süryanice İliya ile özdeşir. Kutlamalarda ateşler yakılır, toplu yemekler yenir, yöresel olarak kutsal sayılan mezarlar ziyaret edilir, kesilen kurbanlar dağıtılır (Oğuz 1980: 1161; Türk 2002: 43-47). Hıristiyanlar'ın ilkbahardaki ilk dolunaydan sonraki pazar günü kutlanan Paskalya Bayramı ile Yezidilerin İda İsa Bayramı (Showerman 1969: 110) da baharın başlangıcını simgelemektedir.

Kıtlık-Bolluk Döngüsü

Dünyada küresel iklim değişikliklerinin dışında, bölgesel olarak yıllarca süren sulak ve kurak dönemler, zaman zaman canlıların besin bulmada zorlanarak bölgeyi terk etmeleriyle sonuçlanmıştır. Eski Önasya'nın yağmura dayalı tarımla geçinen toplumları, bu döngüyü de tanrılarla ilişkilendirerek mitolojik öyküler üretmişlerdir. Suriye'de yedi, Anadolu'da dokuz yıla yayılan bazı bayramlar, bölgede yaşayanların inançlarında önemli yer tutan kıtlık ve bolluk ya da yaşam ve ölüm arasındaki mücadeleye dayanır ve bereketi sağlamak için bazı büyü ritüelleri içerir.

Suriye'nin Savaş Tanrıçası Astart'ın bitkiler tanrıçası kimliğinde gösterildiği bir öyküde yedi yıl boyunca tutsak tutulması ve kardeşi, bereket tanrısı Ba'al'in Jam ile mücadelesinden sonra özgürlüğüne kavuşması (Klengel 1989: 279-281), yedi yıllık bir kıtlık döneminin sonunda bereketin tekrar dönmesini simgelemektedir. Hava Tanrısı Dagān, adının "bulutlu ve yağmurlu" anlamına gelmesi (Fleming 1992: 240-245) nedeniyle yağmur-

dan, "tahıl" anlamına gelmesi nedeniyle de tahıl ve tarımdan sorumludur (Schmöckel 1938: 99-100). Dagān için her yılın ilk ayında yedi gün süreyle kutlanan Zukru Bayramı'na ilişkin ritüeller, yedi yıla yayılmıştır (Fleming 1992: 231-255). Emar'ın zukru takvimine göre M.Ö. 13. yüzyılda yılın ilk ayının 14.-15. günlerinde Istar ile Dagān için nehir kenarlarında kurban kesilmiş, çeşitli gıdalar sunulmuş ve "kutsal birleşme" ritüelleri uygulanmıştır. Hititler'in dokuz yılda bir kutladıkları EZEN-purulliyas (Haas 1994: 465-467, 698-699), Suriye'nin Zukru Bayramı ile aynı niteliktedir. Hititlerin Istar'la özdeşleştirilen Tanrıça Pirinkir için uyguladıkları Babilili ritüeli sırasında yedi/dokuz pınara şarap, bira ve çeşitli ekmekler sunulmuş, tütsüler yakılmış ve koyunlar kurban edilmiş, törenler Eski Önasya bereket ritüellerinde olduğu gibi, bir kayık modelinin nehre bırakılmasıyla son bulmuştur (Beckman 2002: 37, 39). Mısır firavununun gördüğü, yedi cılız devenin yedi tombul deveyi yuttuğu rüyayı, Hz. Musa'nın, yedi bolluk yılından sonra gelecek olan yedi kıtlık yılı olarak yorumlaması, bu inancın MÖ. 1. binyılda sürdüğünü göstermektedir.

Hititler'in KI.LAM Bayramı bir sunağın üzerine ekmek bırakılarak uygulanan bir yağmur yağdırma töreni içermektedir (Wegner 1978: 404-406). Bu tören sırasında iki çıplak insan bir teknenin içerisine çömelir, bir rahip ya da rahibe, bu teknenin etrafında dönerek tekne içerisindeki insanların üzerine bira ve çeşitli içecekler döküp bir boynuzla üfleyerek gök gürültüsü sesini taklit etmiştir. Törenler sırasında bir hayvan ya da bir kukla üzerine pınar suyu dökme ya da onları nehre, göle, pınara ya da içinde su bulunan bir tekneye batırma da uygulanmıştır. III. Hattusili Döneminde Nerik kentinde, içinde bir pınar bulunan mağaralarda, pınara kan, çeşitli içecekler ve hayvanlar kurban edilerek "Nerik Hava Tanrısı"nın geri dönmesi, dolayısıyla yağmur dilenmiştir (Haas 1994: 603-605).

Hitit başkenti Boğazköy'de su deposu olarak inşa edilen havuzların mille dolmasından sonra buraya çok sayıda adak kabı bırakılması (Seeher 2001: 353, 360; Neve 1971: 13-19, 31 v.d.) ve Hitit kaynaklarında pınar tanrılarına ait kutsal havuzlardan söz edilmesi (Haas 1994: 627), bunları yağmur yağdırma törenleri ile ilişkilendirmiştir. Hititler hava tanrısının pınarlarla ilişkili bazı

dağ ve kaya tapınaklarında benzeri törenler düzenlenmişlerdir. Frigya'da Diğar Asar Kale yakınındaki kayaya oyulmuş havuzun bir su kaynağı yakınındaki dağ üzerinde bulunması, yağmur yağdırma törenleri sırasında kullanılmış olabileceğini göstermektedir (Börker-Klöhn 2000: 38-41).

Eski Roma'da 27 Mart'ta yağmur yağdırma için (Başgöz 1967: 305), Palmyra, Hierapolis ve Dura Europos'ta 20 Nisan'da su ve bereketin sağlanması için festivaller düzenlenmiştir (Segal 1970: 47-49). Hirsabad yakınlarında yağmur yağdırma ritüeli sırasında yakın zamana kadar kılık değiştirmiş iki erkeğin dansına izleyicilerin sopalar ve çanlarla birlikte el çırpıp şarkı söylemekle eşlik etmeleri, birisinin ölü taklidi yapması ve üzerine su atılarak diriltilmesi ve topluca yemek yenip yağmur için dua edilmesi (Frankfort 1934), bu geleneklerin sürdüğünü göstermektedir. Anadolu'da bazı pınarlar ve üzerinde bir mezar ya da büyük bir ağaç bulunan dağ tepelerinde hâlen topluca yağmur duası edildikten sonra yakındaki pınardan su içilip yenmesi ve kadınların dere içerisine girip "Allah"ın adını zikrederek yağmuru kutlamaları, ya da bir bez bebek üzerine su dökülüp dereye atılması sırasında yağmuru getirmeleri için melekleri uyandırmak amacıyla çanlar çalınması, kurban kesilip toplu yemek yenmesi gibi uygulamalar (Başgöz 1967; Neve 1971: 37) yaşatılmaktadır.

Sonuç

Doğanın canlanması, bitki ve hayvanların büyüyip çoğalarak yeni bir yaşama başlaması, Eski Önasya'da her yıl sonbaharda ölüp ilkbaharda yaşama dönen bereket tanrılarıyla ilişkiliydi. Tohumlar toprağa düşerek her ilkbaharda yeniden canlanmak üzere kış mevsimini ölümler ülkesinde geçirirlerdi. Doğaya bağımlı yaşayan insanlar için doğanın canlanması, suların çoğalması, tohumların köklenmesi yeni yaşamın başlangıcıydı ve karların erimeye, bitkilerin yeşermeye başladığı ilkbahar kutlanmalıydı. Bereketi sağlayan yağmur gecikirse, hiddetlenerek kaybolan tanrı ya da kaçırılan tanrıçanın yeryüzüne geri dönmesi için sunular yapılmalı, hava tanrısına yakarılmalıydı. Bu uygulamalar, eski inançlardaki kökenleri bilinmeden hâlen sürdürülmektedir.

SUMMARY

The seasonal cycle of the nature and vegetation depending on water sources developed a religious conception in the Ancient Near East. Mythological stories and several ritual practices on this concept can be followed by archaeological evidence. The rebirth of nature in Spring was celebrated in sanctuaries placed close to rivers, springs or wells. During ceremonies grain and water had been used as ritual substances symbolising the rebirth of nature and the seeding of fields. Incense was used to invite gods to take part in ritual meals. Pools and basins were used for rain-making ceremonies and offerings were put into pits or poured into springs, since these were believed to be entrances to the netherworld. Some of these traditions reached the modern times.

NOTLAR

* Prof. Dr. Tuba ÖKSE, Hacettepe Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Ankara/TURKIYE

KAYNAKÇA

- Aistleitner, J. 1964, *Die mythologischen und kultischen Texte aus Ras Schamra*, Budapest.
- Barnett, R. D. 1953, "The Phrygian Rock Façades and the Hittite Monuments", *Bibliotheca Orientalis*, 10: 78-82.
- Başgöz, İ. 1967, "Rain Making Ceremonies in Turkey and Seasonal Festivals", *Journal of American Oriental Society*, 87: 304-306.
- Beckmann, G. 2002, "Babyloniaca Hethitica. The 'babili-Ritual' from Boğazköy (CTH 718)", *Recent Developments in Hittite Archaeology and History*, (Ed.) K. A. Yener ve H. A. Hoffner Jr., Wionna Lake, 35-41.
- Bittel, K. 1976, *Die Hethiter*, München.
- Börker-Klöhn, J. 2000, "Nachlese an phrygischen Fundplätzen", *Reallexikon der Assyriologie*, 24: 35-69.
- Çapar, Ö. 1979, "Roma Tarihinde Magna Mater (Kybele) Tapınımı", *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 29: 167-190.
- Driver, G. R. 1956, *Canaanite Myths and Legends*, Edinburgh.

- Dussaud, R. 1934, "Ba'al et Ben-Dagon des textes de Ras-Shamra", *Syria*, 15: 301-304.
- Dussaud, R. 1935, "Deux Stèles de Ras Shamra. Portant une dédicace au dieu Dagon", *Syria*, 16: 177-180.
- Erman, A. 1934, *Die Religion der Ägypter*. Berlin.
- Falkenstein, A. 1959, "Akiti-Fest und Akiti-Haus", *Festschrift Johannes Friedrich*. (Ed.) R. von Kienle v.d., Heidelberg, 147-182.
- Fleming, D. E. 1992, *The Installation of Baal's High Priestess at Emar*. Atlanta.
- Frankena, R. 1953, *Takultu*. Leiden.
- Frankfort, H. 1934, "A Tammuz Ritual in Kurdistan (?)", *Iraq*, 1: 137-145.
- Götze, A. 1973, "A Hittite Myth", *The Ancient Near East I* (Ed.) J. B. Pritchard, Princeton, 82-91.
- Groenewoud, E. M. C. 2001, "Use of Water in Phoenician Sanctuaries" *Ancient Near Eastern Studies*, 38: 139-159.
- Gusmani, M. R. 1969, "Der Lydische Name der Kybele", *Kadmos*, 8: 158-161.
- Güterbock, H. G. 1960, "An Outline of the Hittite AN.TAH.SUM Festival" *Journal of Near Eastern Studies*, 19: 80-89.
- Haas, V. 1994, *Geschichte der Hethitischen Religion*. Köln.
- Hasluck, F. W. 1929, *Christianity and Islam under the Sultans*. Oxford.
- Hawkins, J. D. 1995, *The Hieroglyphic Inscription of the Sacred Pool Complex of Hattusa (Südburg)*. Wiesbaden.
- Heinrich, E. 1982, *Die Tempel und Heiligtümer im alten Mesopotamien*. Berlin.
- Hermann, W. 1979, "Jahwes Triumph über Mot", *Ugarit Forschungen*, 11: 371-377.
- Houwnik Ten Cate, P. H. J. 1986, "Brief Comments on the Hittite Calendar: The Outline of the AN.TAH.SUM Festival", *Kanissuwar*. (Ed.) H. A. Hoffner Jr. et al, Chicago, 95-110.
- Klengel, H. 1989, *Kulturgeschichte des alten Vorderasien*. Berlin.
- Koch, K. 1979, "Zur Entstehung der Ba'al-Verehrung", *Ugarit Forschungen*, 11: 465-475.
- Korfmann, M. 1998, "Troia-Ausgrabungen 1997", *Studia Troica*, 8: 1-70.
- Kramer, S. N. 1973, "Myths and Epics From Mesopotamia", *The Ancient Near East I* (Ed.) J. B. Pritchard, Princeton, 28-86.
- Kühne, C. 1993, "Vorpfer im alten Anatolien", *Religionsgeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem Alten Testament*. (Ed.) B. Janowski et al, Göttingen, 225-283.
- Moortgat, A. 1949, *Tammuz*. Berlin.
- Müller-Karpe, A. 1996, "Kuşaklı: Ausgrabungen in einer Hethitischen Stadt", *Antike Welt*, 1996/4: 305-312.
- Nakamura, M. 2002, *Das hethitische nuntarriyasha-Fest*. Leiden.
- Neve, P. 1971, *Regenkult-Anlagen in Boğazköy-Hattusa*. Tübingen.
- Oğuz, B. 1980, *Türkiye Halkının Kültür Kökenleri II*. İstanbul.
- Pallis, S. A. 1926, *The Babylonian Akitu Festival*. Kopenhagen.
- Pope, M. H. ve J. H. Tigay 1971, "A Description of Baal" *Ugarit Forschungen*, 3: 117-130.
- Postgate, J. N. 1974, "The bit akiti in Assyrian Nabu Temples", *Sumer*, 30: 51-74.
- Raven, M. J. 1982, "Corn Mummies", *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, 63: 7-36.
- Robertson, N. 1996, "The Ancient Mother of the Gods. A Missing Chapter in the History of Greek Religion", *Cybele, Attis and Related Cults*. (Ed.) E. N. Lane, Leiden, 239-304.
- Sallaberger, W. 1999, "Neujahr(sfest) nach sumerischen Quellen", *Reallexikon der Assyriologie*, 9: 291-294.
- Schmäckel, H. 1938, "Dagan", *Reallexikon der Assyriologie*, 2: 99-101.
- Seeher, J. 2001, "Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattusa 2000", *Archäologischer Anzeiger*, 2001: 334-362.
- Segal, J. B. 1970, *Edessa*. Oxford.
- Showerman, G. 1969, *The Great Mother of the Gods*. Chicago.
- Türk, H. 2002, *Nusayrılık (Arap Alevliği) ve Nusayrilerde Hızır İnanç*. Ankara.
- Wegner, I. 1978, "Regenzauber im Hattiland", *Ugarit Forschungen*, 10: 403-409.
- Wiggins, S. A. 2000, "The Weather under Baal: Meteorology in KTU 1.1-6", *Ugarit Forschungen*, 33: 577-598.
- Yörükân, Y. Z. 1998, *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*. Ankara.
- Zimmer, D. H. 1926, "Babylonische Neujahrsfest", *Der Alte Orient*, 25/3: 3-28.

SMYRNA DEVLET AGORASI BULUNTUSU TERRA SIGILLATALAR

*Derya EROL

I.A-Smyrna Tarihçesi

Smyrna modern İzmir kenti sınırları içindedir. M.Ö. 3000'de kentte yerleşimin olduğu bilinmektedir. Kent, bu tarihten M.Ö. 5.-4. yüzyıla kadar Eski Smyrna olarak da bilinen Bayraklı-Tepekule mevkiinde yer almaktaydı. M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren kent, eski önemini ve gelişmişliğini kaybetmiştir.

Lysimakhos Döneminde M.Ö. 4. yüzyıl sonlarında Smyrna, hem gelişen nüfusu, hem de denizi kontrol edebilme ve korunaklı bir iç limana sahip olabilme özelliği olan Pagos Dağının eteklerine taşınmıştır. Bu tarihten itibaren önemli bir liman kenti olmuştur.

Helenistik Dönem içerisinde yavaş yavaş büyüyen kent, M.Ö. 197 yılında Pergamon Krallığına bağlanmıştır. Pergamon Kralı III. Attalos'un vasiyetiyle Roma İmparatorluğu'na bağlanması ile Smyrna kenti de imparatorluğun egemenliğine girmiştir.

Roma Döneminde Smyrna Batı Anadolu'nun en önemli kentlerinden biri konumuna yükselmiştir. Roma Döneminde Smyrna, Küçük Asya'nın en önemli kentlerinden biri olmuştur. Bu kenti Strabon, İon kentlerinin en güzeli olarak tanımlamıştır.

Smyrna, M.S. 178 yılında büyük bir deprem yaşamıştır. Bu deprem sonrasında kent büyük ölçüde yıkılmıştır. Kentin onarımında İmparator Marcus Aurelius'un büyük katkıları olmuştur. İzmirli hatip Aelius Aristedes'e göre Smyrna Agorası Marcus Aurelius ve eşi Faustina'nın maddî katkıları ile yeniden inşa edilmiştir.

I.B-Smyrna Devlet Agorası

Antik kaynaklar ve geçen yüzyıllarda bölgeyi tanımlamış olan gezginlerden öğrenildiğine göre Smyrna'nın biri ticaret, diğeri devlet agorası olmak üzere iki agorası bulunmaktaydı. Ticaret agorasının yeri konusunda bugüne kadar yeterli bilgi bulunamamıştır. Şu an kazı çalışmalarının devam ettiği devlet agorası, Pagos Dağının eteklerinde, günümüzde "Namazgâh" olarak bilinen semtte yer almaktadır.

Devlet agorası, kareye yakın yakın dörtgen bir plandan oluşmaktadır. Avlunun dört tarafı sütunlu galerilerle çevrilmiştir. Agoranın Lysimakhos Döneminde yapıldığı düşünülmektedir. Ancak M.S. 178 depreminden sonra tüm şehirde olduğu gibi agora da Roma Döneminde tekrar inşa edilmiştir.

Kuzeyinde bazilika yer almaktadır. Bazilika, 165x28 m. ölçülerinde dikdörtgen bir plana sahiptir. Geniş bir orta nef ve iki dar yan neften oluşmaktadır. Dar yan nefler iki katlıdır. Kemerlerin taşıdığı geniş bodrum katı orta nefin altında yer almaktadır. Bodrum katının duvarları üzerinde, günlük yaşamın anlatıldığı grafitiler bulunmuştur. Bu grafitiler, bodrum katının güneyinde yer alan tüm duvarlar üzerinde sıralanmıştır. Yine bodrum katının kuzeyinde olasılıkla agoraya girişi sağlayan iki anıtsal kapı bulunmuştur. Olasılıkla bu kapıların önünden bazilikaya paralel geçen caddeler bulunmaktaydı.

II-Smyrna Agorası Terra Sigillata Buluntuları

Smyrna Agorası'nda 2002-2004 yılları arasında, batı portik ve bazilikada yapılan çalışmalar sırasında bulunmuş olan terra sigillata bu çalışma içerisinde değerlendirilmiştir.

Değerlendirilen sigillataların tümü, ağız profili ve kaide parçalarından oluşmaktadır. Tüm parçaların ilk önce hamur ve astar özelliklerine göre hangi sigillata grubu dahilinde oldukları belirlenmiştir. Form tiplerinin belirlenmesi, ağız ve gövde profillerine göre yapılmıştır. Her bir grubun kendi içindeki farklı formlarının belirlenmesinde ve tarihlendirmelerinde, konteks buluntu olmamalarından dolayı diğer yerleşimlerde bulunan örneklerden ve sınıflandırmalardan yararlanılmıştır. Sigillataların gruplandırmasında, 1957 yılında Kenyon'un hazırladığı terminoloji kullanılmıştır¹.

Smyrna Agorası'nın sigillata buluntuları içerisinde tüm sigillata grupları bulunmaktadır. Eastern sigillata batı sigillatalarına oranla daha yoğun olarak bulunmuştur.

II-Eastern Sigillata

II.1-Eastern Sigillata A

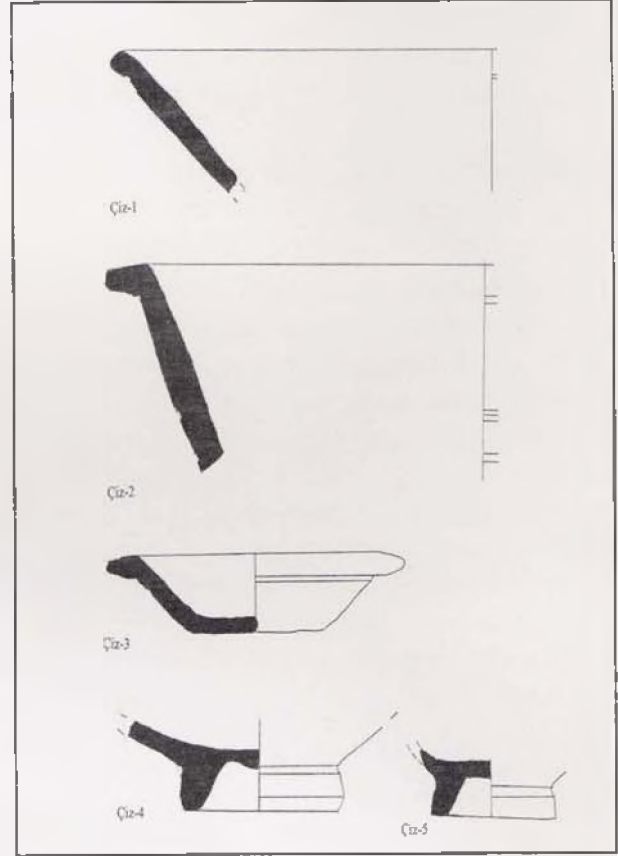
A grubu dahilindeki sigillata ilk olarak Kuzey Suriye'de M.Ö. 2. yüzyılın ortalarından itibaren üretilmeye başlanmıştır. Kuzey Suriye'de; Samaria ve Hama başlıca üretim merkezleri arasındadır. Hemen hemen Kuzey Suriye ile aynı tarihlerde Anadolu'da da bu seramikler üretilmeye başlamıştır. Bergama, Tarsus ve Antiochia, A türündeki sigillataların Anadolu'daki en önemli üretim merkezleri arasında yer almaktadır.

ES-A türündeki seramiklerin hamurları, ince elenmiş, az mikalı ya da mikasız, açık sarımsı, gri sarımsı, kum renkli ya da açık pembe renklidir. Astar rengi mat kırmızı, kırmızımsı kahverengi ya da koyu kırmızı renkleri arasında değişir. Astar boya genellikle "double dipping" adı verilen teknikle boyanmıştır ve çok kalitelidir².

Bu grup dahilinde Smyrna Agorası'nda bulunan sigillataların çoğunlukla Bergama üretimi olduğu görülmüştür. Tarsus ve Kuzey Suriye üretimi olabilecek parçalar da bulun-

muştur. Kâse ve fincanlar yoğun olarak bulunan formlar arasındadır. Bunun yanında kaide parçaları da çok miktarda bulunmuştur.

Kâse: Bu tipte Smyrna Agorası'nda sadece bir parça ele geçirilmiştir. Dışa çekik ağızla, gövdenin birleşme yerinde derin bir oluk vardır. Gövde yayvan ve konik biçimlidir (Çizim 1: 1).

Çizim 1: 1

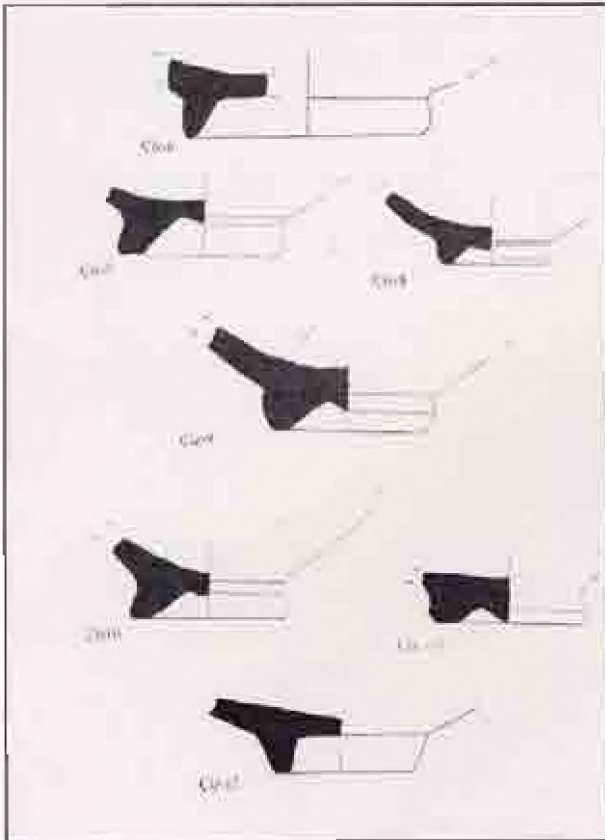
Bu tipte ele geçirilen parçalar olasılıkla Bergama üretimidir. Bergama'da yapılan çalışmalarda bulunmuş bu formun benzer örnekleri M.S. 1. yüzyılın 2. yarısına tarihlendirilmiştir³. Samaria, Antiochia'da Tip 143 olarak değerlendirilmiş, Berenice'de bulunan örnekler ise Hayes'in Form 12 grubu dahilinde kabul edilerek M.S. 1. yüzyılın başlarına tarihlendirilmiştir⁴. Smyrna Agorası'nda bulunan örnekler ise, hamur ve astar özellikleri bakımından daha çok Bergama üretimlerine yakındır. Dolayısı ile M.S. 1. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmelidir.

Tabak: Tabak olarak tanımlanabilecek iki parça ele geçirilmiştir (Çizim 1: 2, 3). Bu

parçalardan birisi dışa çekik ağızlı, sıg ve konik gövdelidir. Kaideleri düz biçimlidir. Samaria'da bu tipte bulunmuş örnekler, Form 10.2, Antiochia'da Type 640 olarak değerlendirilmiştir. Samaria'da M.Ö. 1. yüzyıla tarihlenen bir konteksten bulunmuştur⁸. Tarsus ve Antiochia'da bu tipte bulunan örnekler ise M.S. 1. yüzyılın başlarına tarihlendirilmiştir⁹. Smyrna Agorası'nda bulunan örnekler hamur ve astar özellikleri olarak Tarsus ve Antiochia örneklerine daha yakın oldukları için bu yerleşimlerle aynı dönem içine tarihlendirilmelidir.

Kaideler: Yapılan çalışmalar sırasında kaide parçaları da yoğun olarak bulunmuştur. Buluntular kendi içlerinde gösterdikleri farklı tiplere göre gruplandırılmıştır.

Smyrna Agorası'nda en yoğun bulunan kaide tipidir. Dış kenarlar düz, iç kenarlar konik ve daha yüksek biçimlidir. Alt kenarları ise orta genişlikte yapılmıştır (Çizim 1: 4, 5; 2: 6-9).

Çizim 2

Bu tipte ele geçirilen kaidelerin büyük çoğunluğunun hamur ve astar özellikleri ile Tarsus üretimi oldukları görülmüştür. Tarsus'ta bu tipte ele geçirilmiş örnekler, yerel üretim olarak kabul edilmiş ve M.Ö. 1. yüzyılın sonları M.S. 1. yüzyılın başlarına tarihlendirilmiştir⁷.

Bir diğer değişik formda olan kaidelerin hem iç kenarları hem de dış kenarları konik biçimlidir. Sadece iki parça ele geçirilmiştir (Çizim 2: 10, 11).

Bu parçalardan biri Tarsus, diğeri de Bergama üretimidir. Atina Agorası'nda bu tipte bulunmuş örnekler F grubu dahilinde değerlendirilmiş ve Bergama üretimi olarak kabul edilmiştir. Atina Agorası'ndaki örnekler M.S. 1. yüzyılın başlarına tarihlendirilmiştir⁸. Bu grup dahilinde kabul edilebilecek dış kenarı yuvarlak, iç kenarı konik biçimli olan tek örnek Smyrna Agorası'nda bulunmuştur. Bu parça hamur ve astar özellikleri ile Tarsus özellikleri gösterir. Tarsus'ta bu tipte bulunmuş parçalar yerel Tarsus üretimi olarak kabul edilmiş ve M.Ö. 2. yüzyıl sonu-M.S. 1. yüzyıl başı olarak tarihlendirilmiştir⁹.

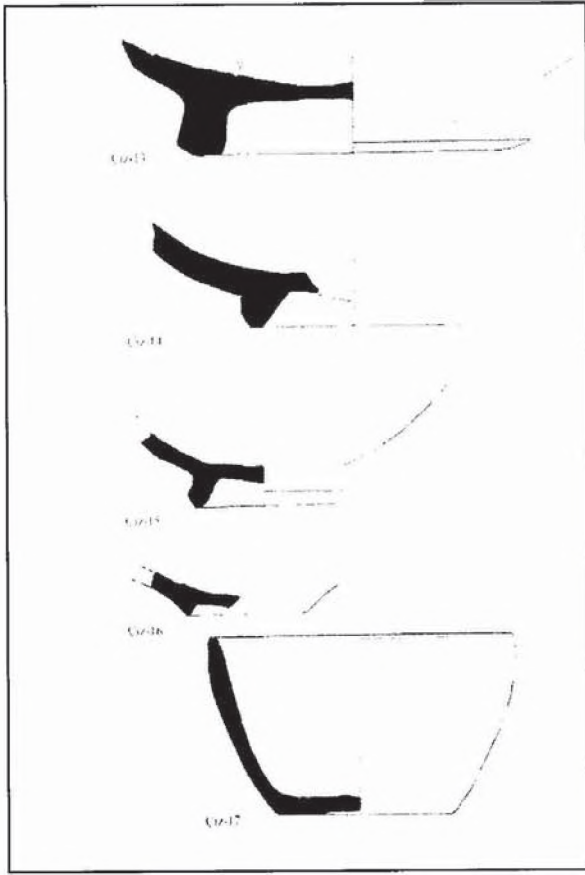
Üçüncü grup olarak değerlendirebilecek bu tip sadece bir parça ile temsil edilmektedir. Bu kaide tipinde hem dış kenarlar hem de iç kenarları düz olarak ve eşit yükseklikte yapılmıştır (Çizim 2: 12).

Ele geçirilen parça Bergama üretimidir. Bergama'da bu tipte bulunan örnekler, M.S. 1. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmiştir¹⁰.

Üç parça ile temsil edilen bir başka grup dahilindeki kaidelerin dış kenarları köşeli, iç kenarları konik olarak yapılmıştır (Çizim 3: 13-15).

Benzer örnekler, Tarsus ve Athenian Agorası'nda bulunmuştur. Athenian Agorası'nda bulunan örnekler Bergama üretimi olarak kabul edilmiş ve M.Ö. 1. yüzyılın sonlarına tarihlendirilmiştir¹¹. Tarsus'ta bulunan örnekler ise daha erken bir tarihe M.Ö. 1. yüzyılın başlarına tarihlendirilmiştir¹². Smyrna Agorası'nda bulunan parçalar Tarsus üretimidir. Dolayısı ile Tarsus buluntularıyla aynı dönem içine tarihlendirilmelidir.

Son farklı tipte, kaidenin dış kenarları gövde ile bir bütün olarak yapılmıştır. İç kenarları ise konik biçimlidir (Çizim 3: 16).

Çizim: 3

Bu tipte sadece bir parça ele geçirilmiştir. Bu tipte yapılmış kaideler Samaria'da M.Ö. 1. yüzyıla tarihlendirilmiştir¹³.

II.2-Eastern Sigillata B

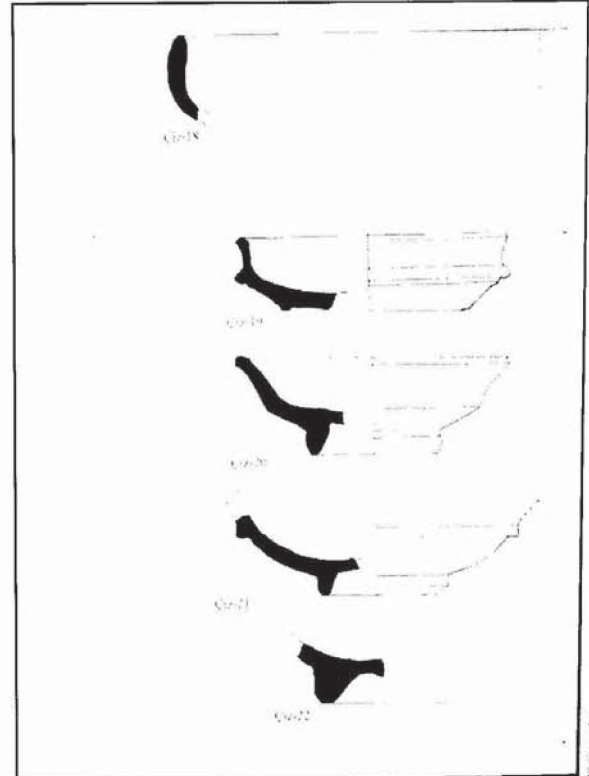
Bu sigillataların üretim merkezleri uzun süre bilim adamlarınca tartışma konusu olmuştur. Antik yazar, Plinius'un 'Naturalis Historie' adlı kitabındaki 'Tralleis'te üretilen parlak astarlı masa kapları¹⁴ tanımlaması, bu grup sigillataların üretim merkezinin Batı Anadolu'da Tralleis kenti olabileceği konusundaki görüşlerin gelişmesine sebep olmuştur. ES-B grubu seramiklerin üretim merkezinin Tralleis olduğu pek çok bilim adamı tarafından kabul edilmektedir. Bu bilim adamlarının başında J. Hayes gelmektedir. Hayes, Notion adlı yerleşimde bulunduğu, Tralleis'in M.S. 1. yüzyılın başlarından itibaren değiştirilen ismi olan Kaiseria baskılı ES-B türündeki kap parçasını ve Plinius'un söylediklerini temel alarak bu görüşünü desteklemiştir¹⁵.

Kenyon'un yaptığı gruplandırma dahilinde bu ismi alan sigillatalar, hamur ve astar yapılarındaki farklılıklara göre ESB-1 ve ESB-2 diye iki alt gruba ayrılmıştır¹⁶.

II.2.A-Eastern Sigillata B-1

ESB-1 türü dahilinde üretilen sigillataların hamurları ince elenmiş, mikalı, iyi fırınlanmış ve pembemsi kahverengi renktedir. Astar boya genellikle çift daldırma boya tekniği ile yapılmıştır. Sabunumsu bir kayganlıkta ve parlaklıkta çok kaliteli yapılan astar, koyu turuncumsu kahverengidir. ESB-1 grubu sigillatalarda, tabaklar ve kâseler sevilerek kullanılan kap formlarıdır. ESB-1 kaplarının yapımında kalıp yapım tekniği de kullanılmıştır¹⁷. ESB-1 türünde üretilen sigillatalar, M.Ö. 1. yüzyılın sonlarından M.S. 1. yüzyılın ortalarına dek yoğun olarak üretilmiştir¹⁸.

Smyrna Agorası'nda yapılan çalışmalarda, bu tipte bulunan parçaların hepsi ithaldir. Parçalar ince elenmiş, mikalı, pembemsi kahverengi tonlarındaki hamurları, "double dipping" tekniğinde yapılmış parlak, kaliteli turuncumsu kahverengi astarları ile Tralleis

Çizim: 4

üretimi B-1 grubunun tüm özelliklerini taşımaktadır. Bu grup dahilindeki parçalar tabak, kâse ve fincan formlarındadır. Ayrıca çok sayıda kaide ele geçirilmiştir.

Kâse: Düz ağızlı, küresel gövdeli ve düz dipli tek örnek bu grubu temsil etmektedir (Çizim 3: 17).

Bu kâse tipi ESB-1 grubunda çok sık kullanılan formlardan birisidir. Efes Agora, Laub-randa, Tralleis ve Atina Agorası'nda bu tipte parçalar bulunmuştur. Bu tipte Efes'te bulunan örnekler, M.S. 1. yüzyılın ilk yarısına¹⁹, Laubrand'a da M.S. 1. yüzyıla²⁰, Atina Agorası'nda ise M.S. 1. yüzyılın başlarına tarihlendirilmiştir²¹. Tralleis'te bulunan örnek ise M.S. 1. yüzyılın başlarına tarihlendirilmiştir²². Smyrna Agorası'nda bulunan örnek de M.S. 1. yüzyılın başlarına tarihlendirilmelidir.

Tabak: Bu grup dahilinde olabilecek sadece bir parça ele geçirilmiştir. Bu örnek içe çekik ağızlı küresel gövdelidir (Çizim 4: 18).

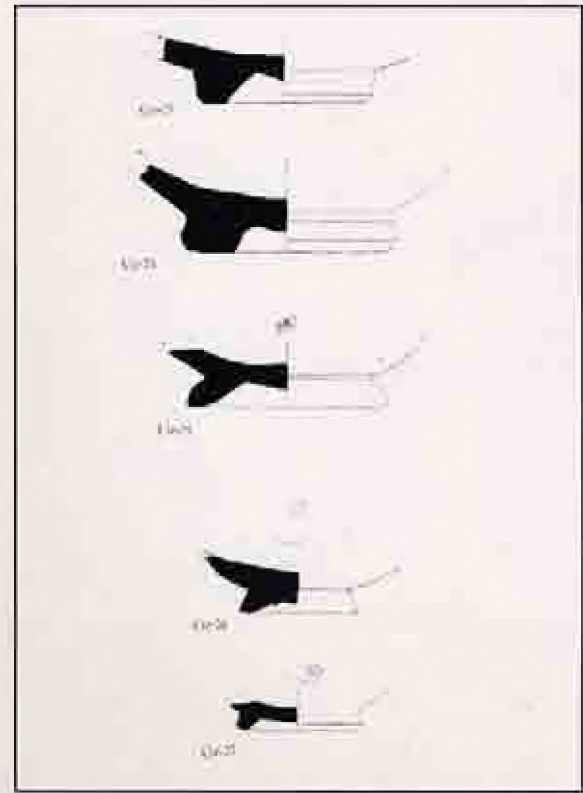
Bu tabak formu A grubu sigillatolarından B-1 grubuna geçen bir formdur. Bu formun A grubu dahilindeki örnekleri, Samaria'da, Antiochia, Tarsus ve Bergama yerleşimlerinde bulunmuştur²³. Bu yerleşimlerin tümünde A grubunun erken örnekleri olarak kabul edilmiştir. Efes'te yapılan çalışmalarda ise, bu tipte ESB-1 grubu örnekleri bulunmuştur ve M.S. 1. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilmiştir²⁴. Tralleis'te B-1 grubu dahilinde bu formda örnekler bulunmuştur ve Efes'le aynı döneme tarihlendirilmiştir²⁵.

Fincanlar; Yapılan çalışmalarda üç farklı tipte fincan bulunmuştur. Her tipte birer örnek ele geçirilmiştir.

İlk tip dışa çekik ağızlı, düz ağız bantlıdır. Gövde ile dışa taşkın yuvarlak formlu bir profille birleşir. Gövde konik ve şiş olarak yapılmıştır. Kaide alçak ve halka biçimlidir (Çizim 4: 19).

Bu tipte yapılmış örnekler, Tralleis ve Efes'te bulunmuştur ve her iki yerleşimde de M.S. 1. yüzyılın başlarına tarihlenmiştir²⁶.

İkinci tip: hafif dışa çekik ağızlı, gövde omurgalıdır ve alçak halka biçimli bir kaidesi vardır (Çizim 4:20). Bu tipte, ancak kâse olarak yapılmış örnekler Tralleis'te ele geçirilmiştir ve M.S. 1. yüzyılın ilk yarısı içine tarihlendirilmiştir.

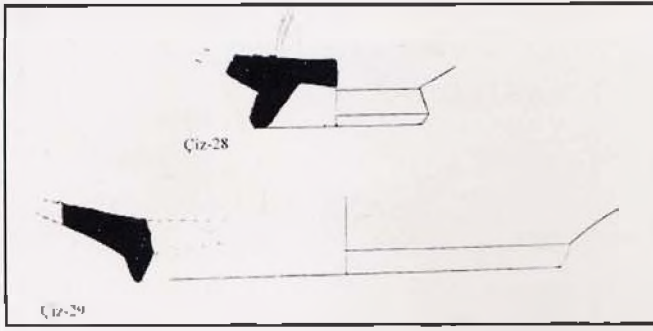
Çizim 5

Üçüncü tipin ağız olmaksızın gövde ve kaidesi ele geçirilmiştir (Çizim 4: 21).

Ancak Efes'te bulunan benzer örnekler hafif dışa çekik olarak yapılmıştır. Smyrna Agorası'nda bulunan örneğin ağız bandı gövde ile dışa taşkın ve keskin bir profille birleşmektedir. Gövde hafif küresel formudur. Kaide ise halka biçimlidir. Bu tipte yapılmış fincan örneğine Tralleis'te rastlanmamıştır. Bunun yanı sıra Efes'te yapılan çalışmalarda bu tipte fincan formu B-1 grubu dahilinde bulunmuş ve M.S. 1. yüzyılın sonlarına tarihlendirilmiştir²⁷. Smyrna Agorası'nda bulunan örneğin hamur ve astar özellikleri, Tralleis üretimi olan B-1 grubu örnekleri ile aynıdır. Efes'te bu formun benzerlerinin bulunması ve Hayes'in yaptığı gruplandırma da Tip 6-7 olarak değerlendirilen bu nadir formun bir örneğinin de Smyrna Agorası'nda bulunması dikkat çekicidir.

Tabak, Kâse ve Fincan Kaideleri: B-1 grubu dahilinde Smyrna Agorası'nda en yoğun bulunan örnekler kaide parçalarıdır. Bulunan örnekler içinde üç farklı tip bulunmaktadır.

İlk tip dahilindeki kaidelerin dış kenarları köşeli, iç kenarları ise konik olarak yapılmıştır (Çizim 4: 22; 5: 23).

Çizim: 6

Bu tipteki kaideler genellikle kâse ve fincan tiplerine aittir. Bu tipte benzer örnekler, Efes ve Tralleis kentlerinde yapılan çalışmalarda bulunmuş ve M.S. 1. yüzyılın başlarına tarihlendirilmiştir²⁸.

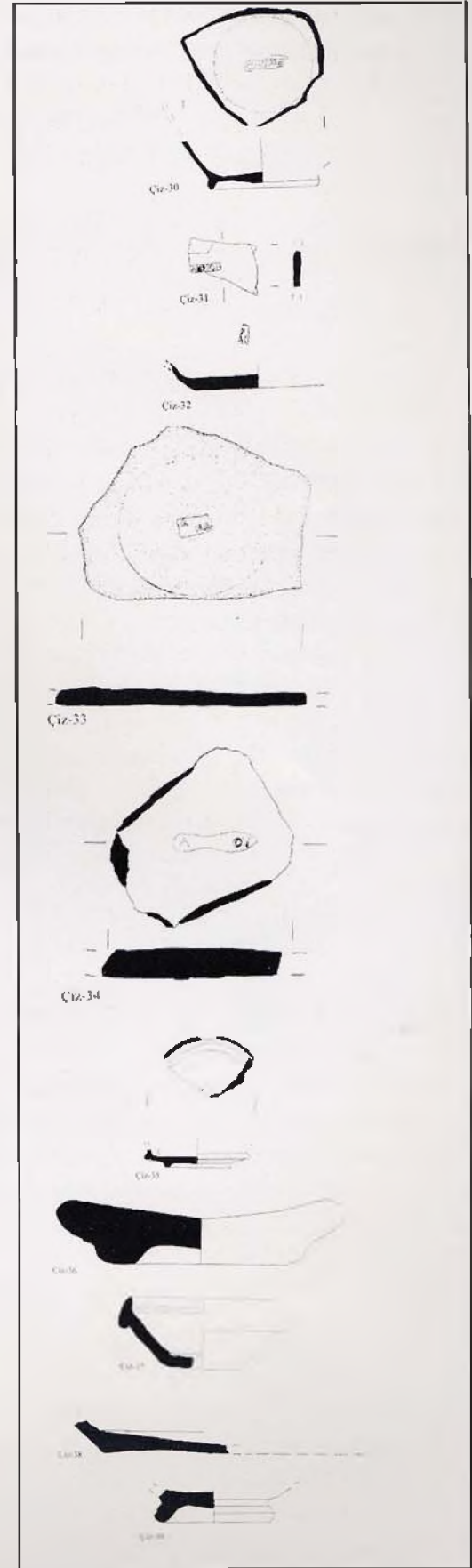
İkinci tip dahilindeki kaidelerin dış kenarları ve iç kenarları konik olarak yapılmıştır (Çizim 5: 24-27; 6: 28).

Efes'te bulunan benzer örnekler M.S. 1. yüzyıla tarihlendirilirken Tralleis'te bulunan örnekler M.S. 1. yüzyılın başlarına tarihlendirilmiştir²⁹. Samos'ta bulunan örnekler daha geniş bir zaman dilimi içinde M.S. 1.-2. yüzyıl arasına tarihlendirilmiştir³⁰. Çizim 5: 26 No.lu örneğin iç kısmında planta pedis içerisinde bir isim baskısı vardır. Ancak baskının çok silik olmasından dolayı okunamamaktadır. Dörtgen bir çerçeveye içerisinde $\Delta\Omega\text{PON}$ baskısı yapılmıştır. Çizim 5: 25 No.lu parça üzerinde de yine aynı isme rastlanmıştır.

Üçüncü farklı tip olarak tek bir parça bulunmuştur. Bu parçanın dış kenarları gövdeden ayrılmamıştır. Hem dış kenarlar, hem de iç kenarlar konik biçimlidir. Alt kenarlar dar yapılmıştır (Çizim 6: 29)

Bu tipte kaideler Efes'te ve Tralleis'te yapılan çalışmalar sırasında bulunmuştur. Her iki yerleşimde de M.S. 1. yüzyılın başlarına tarihlendirilmiştir³¹.

Bu kaide tipleri dışında olasılıkla bir şeyin altlığı olarak kullanılmış olan bir örnek bulunmuştur. Normal bir kaide formunda yapılmıştır, gövde ile birleşmek yerine bu yerler yuvarlatılmıştır (Çizim 7: 36).

Çizim: 7

Bu tipte diğer yerleşimlerde bir örnek bulunmamıştır. Ancak kaide tipinin gösterdiği form özellikleri ile Smyrna Agorası buluntularının ilk grup kaide tipleri dahilinde kabul edilebilir. Efes ve Tralleis'te bulunan bu örnekler M.S. 1. yüzyılın başlarına tarihlendirilmiştir.

İsim Baskıları: ESB-1 grubu dahilinde isim baskılı kaideler de bulunmuştur. İsim baskıları alfabetik sıra içinde verilmiştir.

Çizim 7: 32 No.lu düz biçimli kaidenin iç kısmında dörtgen çerçeveli bir baskının uç kısmı korunmuştur. Bu baskının ikinci satırındaki son iki harf olan HC harfleri korunmuştur. Bu baskı üzerinde olasılıkla EPMHC ismi bulunmaktadır. Bu isimli baskılar, Antiakhia, Tarsus, Priene ve Aleksandria yerleşimlerinde bulunmuştur. Iliffe, bu isim baskısını I grubu kapsamında değerlendirerek Augustus Dönemine tarihlendirmiştir³². Tralleis'te ise yapılan çalışmalar sırasında altı parça üzerinde bu isim baskısı bulunmuştur. Bu baskılar, M.S. 1. yüzyılın ilk yarısı içine tarihlendirilmiştir³³.

$\Delta\Omega\text{PON}$ isim baskısının basılı olduğu üç parça bulunmuştur.

Çizim 7: 31 No.lu parça üzerinde dörtgen biçimli bir çerçevenin içinde $\Delta\omega\text{PON}$ isim baskısı tek sıra hâlinde basılmıştır. Çizim 5: 26 ve Çizim 5: 25 No.lu örnekler üzerinde ise dörtgen bir çerçeve içerisine $\Delta\Omega\text{PON}$ ismi iki sıra halinde basılmıştır. ESB grubu kaplarda bu isim baskısı çok sayıda bulunmuştur. Hemen her yerleşimde hediye anlamına gelen bu isim baskısına rastlanmıştır. Bu baskı Atina Agorası'nda, Alexandria, Priene, Samos, Labraunda, Efes ve Tralleis yerleşimlerinde bulunmuştur. Samos'ta bulunan örnekler, M.S.1-2. yüzyıl arasına tarihlendirilmektedir³⁴. Efes'ten bulunan örnekler ise, M.S. 1. yüzyılın başlarına tarihlendirilmiştir³⁵. Tralleis'te ise bu isimde baskılar M.S. 1. yüzyıl içine tarihlendirilmiştir³⁶. Çizim 7: 33, 35: 5: 27 No.lu parçalar üzerinde okunamayan isim baskıları vardır. Çizim 7: 34 No.lu örnek üzerinde planta pedis içindeki isim baskınınTOY olan son üç harfi okunabilmektedir.

Bu isim baskısı I.I.LH/TOU ismi olabilir. Bu isimde örnek sadece Atina Agorası'nda ve Tralleis'te bulunmuştur³⁷.

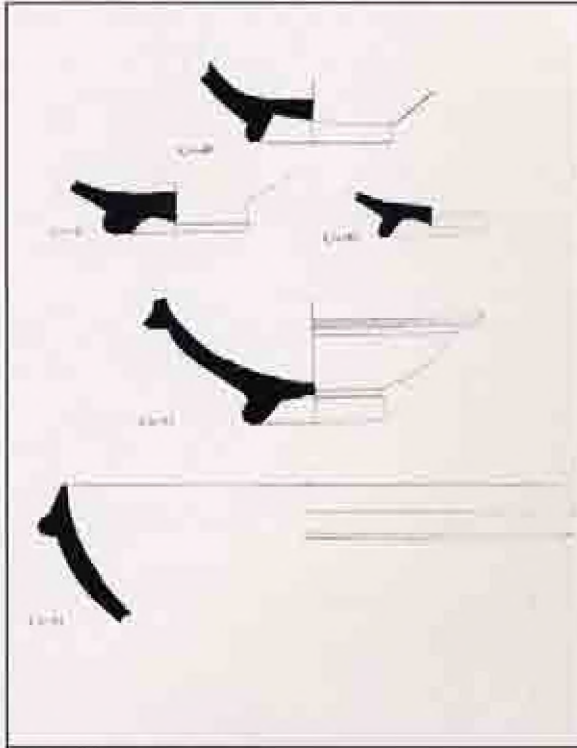
II.2.8-Eastern Sigillata B-2

ESB-2 türünde üretilen seramiklerin hamurları, daha kaba elenmiş, bol mikali pembemsi kahverengidir. Orta derecede iyi pişmiştir. ESB-2 grubu hamurlarının en ayırt edici özelliği pişmeden kaynaklanan, hamurunda flaky adı verilen katman oluşumudur. Astar, açık turuncumsu kahverengi, bazen mat bazen de parlak olarak fırçayla yapılmıştır. Çok nadir de olsa çift daldırma tekniği ile yapılmış örneklerle de rastlanmıştır³⁸. ESB-1 grubuna göre kap formları daha sade ve daha büyük olarak yapılmıştır. Formlar, ESB-1 grubunun basit tekrarları olmuştur. Yeni form tipleri çok az sayıda eklenmiştir³⁹. ESB-2 türünde üretilen sigillatalar, M.S. 1. yüzyılın ikinci yarısından M.S. 2. yüzyılın ortalarına dek yoğun olarak üretilmiştir⁴⁰.

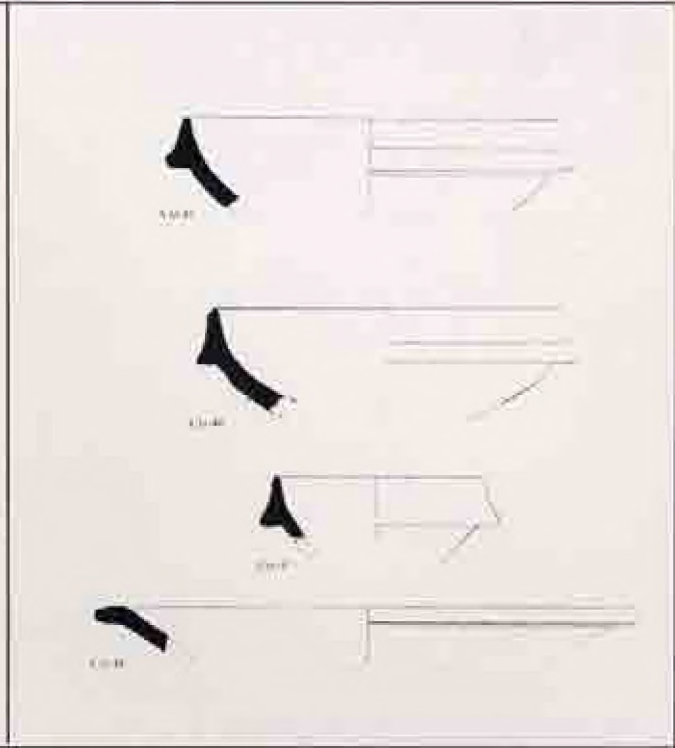
Tabak: İki farklı tipte tabak bulunmuştur. Bu tiplerden ilki dışa çekik ağızlı, konik gövdelidir. Sadece ağız profili ele geçtiği için kaidesi bilinmemektedir. Ancak diğer yerleşimlerde bu tipte bulunmuş örnekler genellikle tabak formunda ya alçak halka kaideli ya da düz dipli yapılmıştır. Bu tabak formu B-2 grubunun erken üretilen formları arasındadır. Efes'te bu tipte bulunmuş örnekler, M.S.1. yüzyılın sonları-M.S. 2. yüzyılın başlarına tarihlendirilmiştir⁴¹. Hayes'in yaptığı gruplandırma, 60-63 No.lu gruplar olarak belirlenmiş ve M.S. 80-120 yılları arasına tarihlendirilmiştir. Berenice'de bu tipte bulunmuş örnekleri Kenrick, Hayes'in yaptığı gruplandırma dahilinde değerlendirmiştir⁴².

Bir diğer tabak formu, içe çekik ağızlı, konik, sıg gövdeli ve düz diplidir (Çizim 7: 37).

Bu form B2 grubu sigillatalarda yoğun olarak üretilmiş bir formdur. Bu grubun üretim merkezi Tralleis'te yapılan çalışmalar sırasında bu tipe benzer çok sayıda örnek bulunmuştur. Batı Anadolu, Yunanistan ve Kuzey Suriye'ye kadar geniş bir coğrafyaya ihraç edilmiş bir formdur. Ancak Smyrna

Çizim: 8

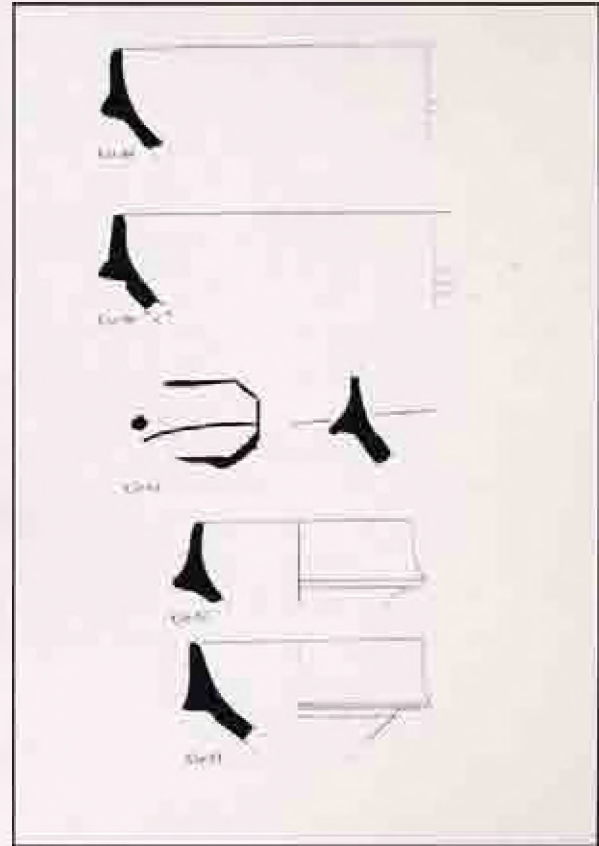
Çizim: 9

Agorası'nda tek bir parça bulunmasının açıklaması Çandarlı üretimlerinin hemen hemen aynı dönemde başlaması ve moda olması ile ilgili olmalıdır. Bu tipte diğer yerleşimlerde bulunmuş pek çok örnek şöyle tarihlendirilmiştir. Tralleis'te bu tipte bulunan örnekler M.S. 2. yüzyıl sonlarına⁴³, Efes'te bulunan örnekler M.S. 3. yüzyılın ikinci yarısına⁴⁴, Athenian Agora'da bulunan örnekler M.S. 2. yüzyılın başlarına⁴⁵ ve Berenice'de bulunmuş örnekler M.S. 2. yüzyılın ilk yarısına⁴⁶ tarihlendirilmiştir.

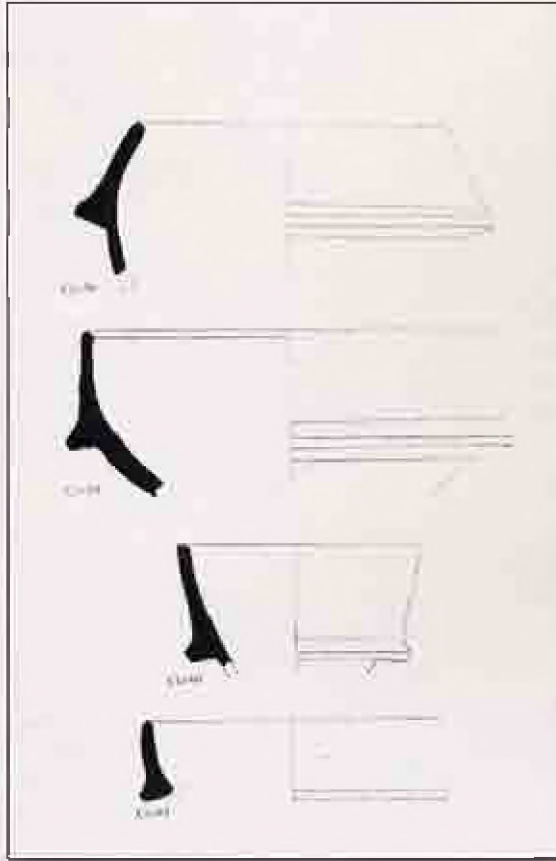
Tabak, Kâse ve Fincan Kaideleri: Ele geçirilen kaidelerde ise üç farklı tipte örnek bulunmuştur.

İlk tip dahilinde olabilecek kaideler, düz biçimli yapılmıştır. Bu kaide tipi genellikle tabaklarda ve fincanlarda yoğun olarak kullanılmıştır (Çizim 7: 38).

Diğer bir tipin ise hem dış kenarları hem de iç kenarları konik biçimlidir (Çizim 7: 39; B: 40-42).

Çizim: 10

Çizim: 12

Tralleis'te ESB-2 grubunun erken üretimleri olarak tanımlanmış bir kaide tipidir ve M.S. 1. yüzyılın sonlarına tarihlendirilmiştir. Samos'ta bulunmuş örnekler ise, M.S. 1.-2. yüzyıl arasına tarihlendirilmiştir⁴⁷.

Üçüncü tipin ise dış kenarları omurgalı yapılmıştır (Çizim 8: 43).

Atina Agorası'nda ve Samos'ta bu tipte bulunmuş örnekler, M.S. 2. yüzyıla tarihlendirilmiştir⁴⁸.

II.3 Eastern Sigillata C

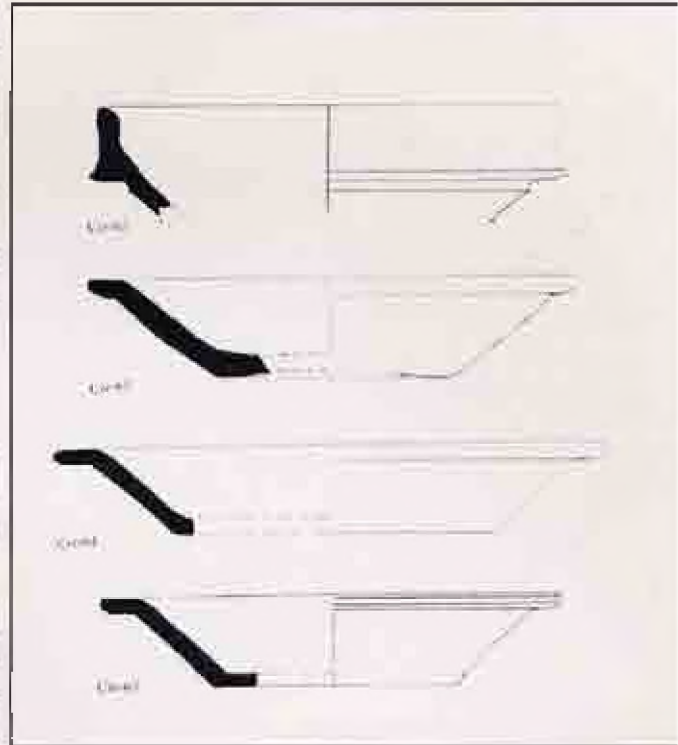
Loeschke tarafından bulunan ve Çandarlı üretimi olan sigillatalar Kenyon'un gruplandırmasına göre, Eastern sigillata C adını almıştır.

ES-C türünde üretilen kapların hamurları, iyi elenmemiş kaba katkı maddeli ve bol bol mika katkılı, kırmızımsı kahverengi hatta tarçınimsi kahverengidir. Astar rengi, turuncu ya da turuncumsu kırmızıdır. Kabin iç tarafındaki astar boya dış tarafına oranla daha kalın yapılmış ve çoğu kez kaidenin altı astar

boyasız bırakılmıştır. Astar, kabin iç tarafında çok iyi, dış tarafında ise kötü yapılmıştır. Astar ince olduğundan bazı durumlarda kabin yüzeyinde astarsız kalan yerlerin olduğu da görülmektedir. Kap formları diğer Eastern Sigillata gruplarına göre oldukça büyümüştür. African Red Slip adı verilen seramik türünün M.S. 3. yüzyılda Akdeniz ticaretine hâkim olmasıyla birlikte bu kapların kullanımı azalmış, M.S. 4. yüzyılın içlerinde de son bulmuştur⁴⁹. Smyrna Agorası'nda yoğun olarak bulunmuş sigillata gruplarından birisidir.

Bu grup dahilinde tek kâse formu tespit edilmiştir. Düz ağızlı, farklı biçimlerdeki ağız bantları, küresel ya da konik gövdelidir. Ancak kendi içinde gösterdiği küçük değişikliklere göre alt gruplara ayrılmıştır.

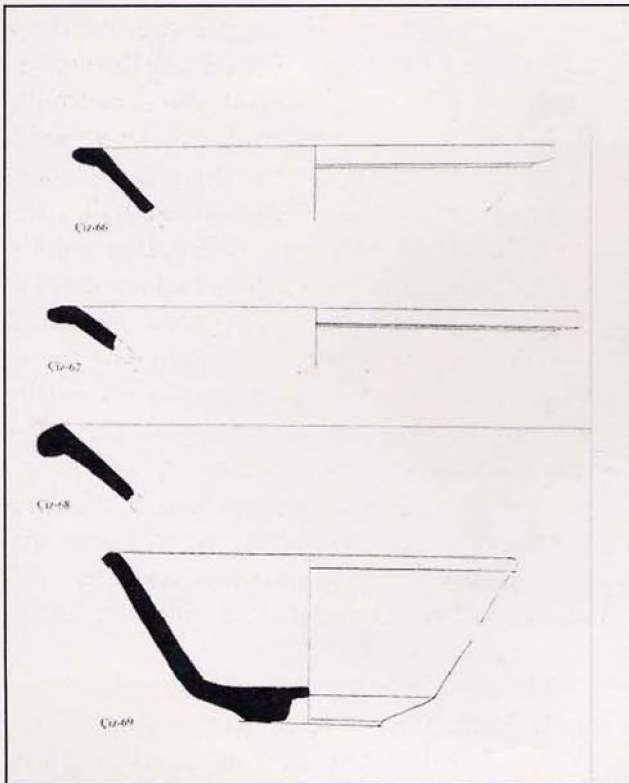
Kâseler düz ağızlı, küresel ya da konik gövdelidir. Ağız bantlarında ve gövdelerde görülen değişikliklere göre farklı gruplar olarak değerlendirilmiştir.

Çizim: 13

İlk grup, Smyrna Agorası'nda yapılan çalışmalarında en çok bulunan kâse formlarından birisidir. Kâse, düz ağızlıdır. Bazı örneklerin ağız bandı düz olarak dışa doğru eğimli (Çizim 8: 44; 9: 45-48) bazı örneklerin de ağız bandı iç bükey profilli (Çizim 10: 49-53; 11: 54) gövde ile birleşme yerleri dışa taşkın ve yuvarlak formu bir profille yapılmıştır. Gövde küresel formudur. Bu parçaların hepsinin sadece ağız profili bulunmuştur. Bu kâselerin daha büyük boyutlu örnekleri de vardır (Çizim 11: 55-57; 12: 58-60).

Bu grup Loeschke'nin yaptığı gruplandırma dahilinde Tip 19'a karşılık gelmektedir. İtalyan sigillatoların geç tipleri ile çağdaş bir örnektir. Bergama'da A grubu dahilinde bu tipte üretilen kaplar, M.S. 1. yüzyılın 2. çeyreğine tarihlendirilmektedir⁵⁰. Atina Agorası'nda bulunmuş olan benzer örnekler ise M.S. 1. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir⁵¹. Smyrna Agorası'nda bulunan örnekler, hamur ve astar özellikleri ile Çandarlı üretimlerinin özelliklerini taşımaktadır. C grubu sigillatolarının hem erken hem de geç üretim olarak kabul edilen her iki türüne ait parçalar bulunmaktadır. Çandarlı üretimlerinin erken

Çizim: 14

örnekleri, M. S. 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir. Geç örnekleri ise M.S. 2. yüzyıl ortaları ile M.S. 3. yüzyılın ortaları arasında tarihlendirilmektedir⁵².

Bir diğer kâse formunda, ağız düz olarak yapılmıştır. Ağız bandı hafif iç bükey profillidir ve gövde ile birleşme köşeli bir profille sağlanmaktadır. Gövde ise hafif konik biçimlidir (Çizim 12: 61; 13: 62).

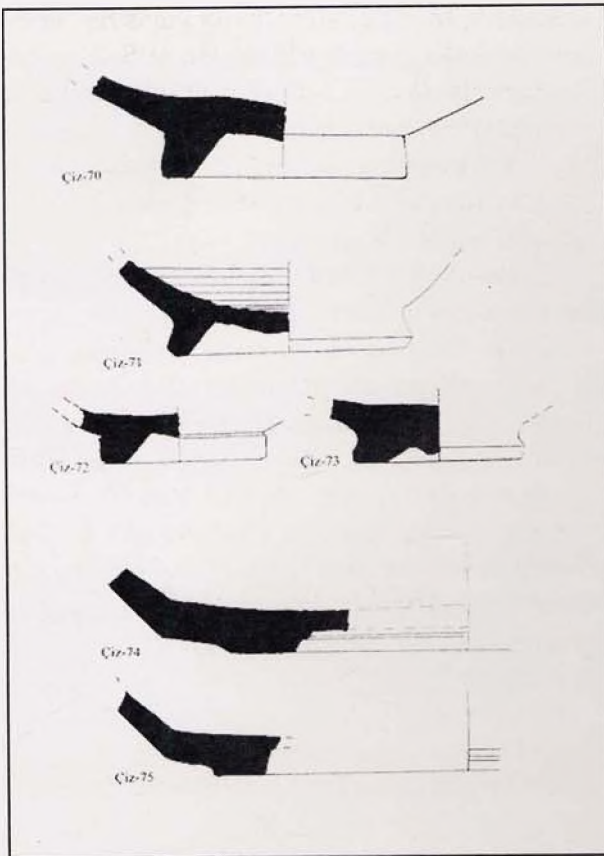
Bu form, Loeschke'nin Tip 19'una, Hayes'in yaptığı gruplandırma dahilinde ise Form 3'e karşılık gelmektedir. Bu örnek Çandarlı'nın geç üretimleri içinde kabul edilir ve M.S. 3. yüzyılın ortasına tarihlendirilir⁵³. Smyrna Agorası'nda bulunan örnekler, Çandarlı'nın geç üretiminde görülen koyu renk astara sahiptir ve olasılıkla M.S. 3. yüzyılın ortasına tarihlendirilmektedir.

Tabak: Tabak tipleri kendi içlerinde gösterdikleri küçük değişiklikler göre üç gruba ayrılmıştır.

İlk grup dahilinde toplam beş parça bulunmaktadır (Çizim 13: 63-65 ; 14: 66, 67).

Tabaklar dışa çekik ağızlıdır. Dudak tablası geniş ve parçanın iç kısmına doğru eğimli yapılmıştır. Gövdeleri konik ve şiş, kaideler ise düz biçimlidir. Bu tip ESC kaplarında sık olarak görülen formlardan biridir. Hem kâselerde hem de tabaklar da sevilerek uygulanmıştır. Bu tipte Çandarlı'da bulunan örnekler, Loeschke tarafından Tip 9 olarak belirlenmiştir⁵⁴. Hayes tarafından yapılan gruplandırmada ise, M.S. 2. yüzyılın başlarına tarihlendirilmiştir⁵⁵. Berenice'de ise, Loeschke'nin ve Hayes'in yaptığı gruplandırma kabul edilmiş ve aynı tarihe konulmuştur. Smyrna Agorası'nda bulunan örnekler ise Çandarlı örnekleri ile aynı dönem içine tarihlenmelidir.

İkinci tip tabak da dışa çekik ağızlıdır (Çizim 14: 69). Dudak tablası içe doğru eğimlidir. Ağız dışa çekiktir ve yuvarlatılmıştır. Ağızla gövdenin birleşme yerinde şiş bir oluk vardır. Gövde konik biçimlidir. Bu form Loeschke'nin gruplandırmasında Tip 12 kapsamında değerlendirilerek M.S. 2. yüzyılın ilk yarısı içine tarihlendirilmiştir. Sadece tek bir parça ağız profili olarak ele geçirilmiştir. Diğer yerleşimlerdeki örneklerinde bu tipteki tabakları kaideleri düz olarak yapılmıştır.

Çizim: 15

Üçüncü ve son farklı tipteki tabak, hafif dışa çekik ağızlıdır (Çizim 14: 68).

Gövde konik biçimlidir ve kaideye doğru keskin bir açı yapar. Kaidenin dış kenarları alçak ve halka biçimli iken, iç kenarları düz ve daha yüksek yapılmıştır. Kaidenin alt kenarları ise geniştir. Parçanın dış kısmında yivler bulunmaktadır.

Tabak, Kâse Kaideleri: Eastern Sigillata C grubuna ait, agorada çok sayıda tüm ya da parça olarak kaide bulunmuştur. Kendi içlerinde gösterdikleri küçük değişikliklere göre dört farklı grup olarak değerlendirilmiştir. İlk grup dahilinde olan kaidelerin dış kenarları düz, iç kenarları konik biçimlidir. Bu tipteki örnekler Çandarlı'da hem erken hem de geç dönem kaplarında ortak olarak kullanılan bir formdur. Agorada Çandarlı'nın hem erken (Çizim 15: 70, 72), hem de geç (Çizim 15: 73, 75) üretimleri bulunmuştur. Hayes bu tipte kaideleri 9,29 No.lu gruplar dahilinde sınıflandırmıştır. İlk kullanımları M.S. 2. yüzyılın ilk yarısı içinde başlayarak, M.S. 3. yüzyılın sonlarına dek devam etmiştir⁵⁶.

Hem dış kenarı hem de iç kenarı konik biçiminde yapılmış olan kaideler ikinci farklı

tip olarak karşımıza çıkar. Bu kaideler genellikle tabaklarda kullanılmıştır. Dış kenarı konik iç kenarı düz olarak yapılmış örnekler de bulunmuştur. Bu tipteki kaideye sahip kaplar Loeschke tarafından Tip 6 olarak kabul edilmiş ve M.S. 2. yüzyılın başlarına tarihlendirilmiştir⁵⁷. Schaefer, bu tipte kaideli kapları Bergama yerel üretimi olarak tanımlayarak, M.S. 1. yüzyılın sonları-2. yüzyılın başlarına tarihlendirmiştir⁵⁸.

IV-SONUÇ

Smyrna Agorası'ndaki sigillata buluntularının büyük çoğunluğu ithal parçalardır. Doğu sigillata olarak nitelendirilen grup dahilinde daha yoğun parça bulunmuştur. Batı sigillataları içinde Gaul sigillataları, İtalyan sigillatalarına oranla daha yoğun olarak bulunmuştur.

Eastern Sigillata A grubu dahilindeki örnekler, kâse, tabak ve çok sayıda kaide parçasından oluşmaktadır. Bu parçaların tümü ithaldir. Parçalar, Bergama, Tarsus ve K. Suriye kökenlidir. Bergama üretimi parçalar diğer merkezlere göre daha ağırlıklı olarak bulunmuştur. Agora buluntusu A grubu sigillatalar, M.Ö. 1. yüzyılın sonu ile M.S. 1. yüzyılın sonuna tarihlendirilmektedirler.

B grubu sigillatalarının her iki çeşidi de agorada bulunmaktadır ve her ikisi de ithaldir. Parçaların tümü Tralleis sigillatalarının hamur ve astar özelliklerini göstermektedir. ESB-1 türünde, kâse, tabak, fincan ve kaide parçaları ele geçirilmiştir. Bu grup dahilinde bulunan tüm parçalar M.S. 1. yüzyılın ilk yarısı içine tarihlendirilmiştir. B-2 grubu dahilinde bulunan tabak ve kaide parçaları daha az sayıdadır ve M.S. 1. yüzyılın sonu ve M.S. 2. yüzyılın ilk yarısı içine tarihlendirilmiştir.

Çandarlı olarak da bilinen ESC grubu, Smyrna Agorası'nda en yoğun bulunan sigillata gruplarından biridir. Tabak ve kâse parçaları erken özellikler gösterirken, bazı kaide parçaları geç özellikler göstermektedir. Genellikle bu grup dahilindeki parçalar M.S. 2. yüzyılın sonları ve M.S. 3. yüzyılın başları arasına tarihlendirilmiştir.

İtalyan sigillataları dahilinde çok az parça bulunmuştur. Bulunan parçalar içerisinde bezemeli bir tabak parçası oldukça dikkat çekicidir. Bu parçalar, M.S. 1. yüzyılın ilk ya-

rısı içine tarihlendirilmiştir. Bulunan parçaların az olmasına sebep, hemen aynı dönemler içerisinde Anadolu'da üretilen sigillataların Akdeniz piyasasına hâkim olmaları gösterilebilir. Ayrıca Smyrna, iç bölgelerde üretilen sigillataların yoğun olarak ihraç edildiği liman kentlerinden biridir. Gaul sigillataları da İtalyan sigillataları gibi az miktarda ele geçirilmiştir. Bu grup M.S. 1. yüzyılın sonu - M.S. 2. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Smyrna Agorası'nda bulunan sigillataların en erken örnekleri M.Ö. 1. yüzyılın sonlarına tarihlenmektedir. Buluntular, B ve C gruplarında yoğunluk kazanmaktadır. Bu yoğunluğun sebebi, devlet agorası olarak kabul edilen bu yapının M.S. 1. yüzyılda yapılması ve M.S. 178 yılındaki büyük deprem sonrasında yeniden inşa edilmesi olmalıdır.

SUMMARY

Excavation of Smyrna Agora was appeared West Stoa and Basilika. Smyrna Agora was built first Hellenistic age. The Earthquake had been in Smyrna AD. 178 and all city destroyed. Marcus Aurelius was rebuilt Agora. In Byzantine Age was some built added to Agora.

Nowadays Smyrna Agora situated in modern İzmir. So almost levels were destroyed by people.

In this study, Terra Sigillatas found during the excavations in West Portik and Basilica between 2002-2004 in Smyrna Agora were evaluated.

All sigillatas in this study involve parts of mouth and foot. First, which sigillata group do all these parts belong to according to their features of fabric and slip was searched? Form types were determined according to their mouth and body profiles. Since context finds do not exist, samples and classifications of other settlements were used in the determination of different forms and dating of each group. Kenyon and Hayes' terminologies were employed in the evaluation of Smyrna finds. Almost all sigillata groups exist within the Smyrna Agora

sigillata finds. As regards the quantity, eastern sigillatas are high in number compared to the western group.

Sigillatas from Eastern Sigillata group are classified according to their difference in their fabric, slip and forms in three groups, namely A, B and C.

Eastern sigillata A, found nearly 16 parts in the Agora excavations. Most sigillatas found in Smyrna Agora were Pergamon production. There are some parts which might have been Tarsus and North Syria productions. ESB groups are crowded than ESA. In Agora finds ESB has got two different groups. Their names are ESB-1 and ESB-2. These ceramics may product in Tralleis. Because their fabric and glaze as Tralleis. ESC groups are most crowded sigillata group in the Agora.

NOTLAR

* Arş. Gör. Derya EROL, Dokuz Eylül Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Buca- İzmir/TÜRKİYE

¹ M. Kenyon, 1957, J. Hayes, 1973, s. 452, C. Meyer-Schlichtmann, 1988, s. 11, S. Loeschke, 1913, s. 12.

² P. Hellström, 1971, s. 30; V. Gassner, 1997, s. 121; H. Goldman, 1950, s. 172.

³ M. C. Schlichtmann, 1998, Taf. 32, 235 (Sa27a).

⁴ M. Kenyon, 1957, Fig. 10b/c, Hayes, 1973, Waagé 1948, s. 145.

⁵ M. Kenyon 195, s: 329, Fig. 79

⁶ H. Goldman 1950, s. 182, Fig. 193-408, Waagé 1948, s: 40.

⁷ H. Goldman, *a.g.e.*, s. 182-183, Fig. 194-500.

⁸ H. Robinson, 1959, s. 11, plt60-F7.

⁹ H. Goldman, *a.g.e.*, s. 174-177, Fig. 188-265, 257, 259.

¹⁰ M. C. Schlichtmann, 1998, Taf. 32, 241 (Sa28).

¹¹ H. Robinson, 1959, s. 11, plt. 60-F6.

¹² H. Goldman, 1950, s. 174 Fig. 188-275.

¹³ M. Kenyon, 1957, s. 330, Fig. 79-7.

¹⁴ Plinius, *Naturalis Historie*, s. 35, 160.

¹⁵ J. Hayes, 1973, s. 452.

- ¹⁶ C. Meyer-Schlichtmann, 1988, s. 11.
¹⁷ P. Hellström, 1971, s. 31.
¹⁸ V. Gassner, 1997, s. 126.
¹⁹ V. Gassner, *a.g.e.*, s. 131, Taf. 42, Nr. 500-503.
²⁰ P. Hellström, 1971, s. 33, pl.35, Nr. 229.
²¹ H. Robinson, 1959, pl. 62, G.47.
²² D. Erol, 2004, s. 30
²³ C. Meyer Schlichtman, 1988, Taf. 41-44; O. Waagé, 1948, Nr. 120; H. Goldman, 1950, Fig. 193, Nr. 396; M. Kenyon, 1957, Fig. 73, Nr. 17.
²⁴ R. Meriç, 2003, s. 51, Taf. 22-K207.
²⁵ D. Erol, *a.g.e.*, s. 32-33
²⁶ D. Erol, *a.g.e.*, s. 56, R. Meriç, *a.g.e.*, s. 52, Taf. 23, K233.
²⁷ R. Meriç, 2003, s. 53, Taf. 94, K241.
²⁸ M. Leon, 1991, s. 103, Taf. 145, H109; D. Erol, 2004, Lev. 78, Çizim: 369.
²⁹ M. Leon, *a.g.e.*, s. 103, Taf. 145-H109; D. Erol, *a.g.e.*, Lev. 79, Ç. 375.
³⁰ E. Unterkircher, 1983, s. 202.
³¹ M. Leon, 1991, s. 100, H22-24.
³² J. İlliffe, 1936, s. 31.
³³ D. Erol, 2004, Lev. 83- Lev. 84.
³⁴ E. Unterkircher, 1983, s. 202.
³⁵ V. M. Leon, 1991, s. 101, Taf. 131-H58, Taf. 132-H60, Taf. 134- H64, Taf. 136-H65, Taf. 138-H73.
³⁶ D. Erol, *a.g.e.*, s. 63-64, Lev. 80, 81,82.
³⁷ J. İlliffe, *a.g.e.*, s. 33.
³⁸ P. M. Kenrick, 1985, s. 245.
³⁹ P. Hellström, 1971, s. 32.
⁴⁰ V. Gassner, 1997, s. 128.
⁴¹ R. Meriç, 2003, s. 53, Taf. 24-K242b.
⁴² P. M. Kenrick, *a.g.e.*, s. 251, Fig. 356.2.
⁴³ D. Erol, 2004, s. 76, Çizim: 447, 453, 482, 483.
⁴⁴ V. Gassner, *a.g.e.*, s. 127, 133, Taf. 43, Nr. 508, 510.
⁴⁵ H. Robinson, 1959, s. 40, pl. 61-G176.
⁴⁶ P. M. Kenrick, 1985, s. 251, Fig. 46, Nr. 356.2.
⁴⁷ E. Unterkircher, 1983, s. 202, Abb. 9-S-18, 22, 23.
⁴⁸ H. Robinson, *a.g.e.*, pl. 61-G32; E. Unterkircher, 1983, s. 202, Abb: 9-26.
⁴⁹ P. M. Kenrick, *a.g.e.*, s. 257.

- ⁵⁰ M. C. Schlichtmann, 1998, Taf. 44- N33d.
⁵¹ H. Robinson, 1959, s. 24, pl. 61-G13.
⁵² S. Loeschke, 1912, s. 370.
⁵³ P. M. Kenrick, 1985, s. 261.
⁵⁴ S. Loeschke, 1912, s. 368.
⁵⁵ J. Hayes 1972, s. 318, Fig. 63a.
⁵⁶ P. M. Kenrick, 1985, s. 258, Fig. 47, 366.2, Fig. 48, 370.3.
⁵⁷ S. Loeschke 1912, s. 363.
⁵⁸ Schaefer, 1962, s.787, Fig. 1, 6-8; M. C. Schlichtmann, 1988, taf. 48, T25.

BİBLİYOGRAFYA ve KISALTMALAR

- AA** , *Archaeologischer Anzeiger*
AJA, *American Journal of Archeology*
AM, *Attheniche Mitteilungen*
Atlante (EAA), *Enciclopedia dell'arte Antica Classica e Orientale, Atlante delle*
FiE , *Forschungen in Ephesus*
HTS, *Harvard Theological Studies*
İstt. Mitt, *Istanbuler Mitteilungen*
JRS, *Journal of Roman Studies*
ÖJH, *Jahreshefte der Österreichischen Archaeologischen Instituts*
QDAP, *Quarterly of the Department of Antiquities of Palestine*
RDAC, *Report of the Department of Antiquities, Cyprus.*
Andreu J., 1974, Bolsena: les deux citernes communicantes II, *MélRomeAnt* 86, 1974, s. 275- 360.
Atik N., 1995, Die Keramik aus den Südtürmen von Perge, *İstt.Mitt.*, Beiheft 40, 1995.
Atkinson D., 1914, Hoard of Samian Ware From Pompeii, *JRS.*, IV,1914, s. 24-56.
Comfort H., 1943, Terra sigillata from Minturnae, *A.J.A.* 47,1943, s. 327-328.
Comfort H-Oxé A., 1968, *Corpus Vasorum Arretinorum*, Bonn, 1968.
Erol D., 2004, *Tralleis Kazılarında Ele Geçen İsim Baskılı Sgillatolar*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2004.
Firat N., 1999, *Perge Konut Alanı*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1999.
Forster G., 1988, *Roman Period of Ceramics*, 1988,

- Gassner V., 1997,** Das Südtor der Tetragonos Agora Keramik und Kleifunde, *Forschungen in Ephesos XIII*1/1, 1997.
- Goldman H., 1950,** *Excavations at Gözlükule, Tarsus*, Volume 1, New Jersey, 1950.
- Goidenau C., 1968,** *Fouilles de l'Ecole Française de Rome a Bolsena 1962-67*, Paris 1968.
- Gunneweg J., 1998,** *The Provenience, Typology and Chronology of Eastern Terra Sigillata*, *QEDEM* 17.
- Hayes J., 1967,** Cypriote Sigillata, *RDAC* 1967, s. 65.
- Hayes J., 1976,** *Roman Pottery in the Royal Ontario Museum*, Toronto, 1976.
- Hayes J., 1973,** *Roman Pottery From the South Stoa at Corinth*, *Hesperia* 42, s. 416-486.
- Hayes J., 1972,** *Late Roman Pottery*, London 1972.
- Hayes J., 1985,** *Sigillata Orientali*, *EAA Ceramique*.
- Hellström P., 1971,** *Pottery of Classical and Later Date Terracotta Lamps and Glass*, 1971.
- İliffe J. H., 1936,** Sigillata Wares in the Near East, a List of Potters Stamps, *QDAP*, VI, 1936, s. 4-53.
- Kenrick B., 1985,** *Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice)*, Tripoli 1985.
- Kenyon M. N- Growfoot G., 1957,** *Samaria Sebaste Objects*, London 1957.
- Loeschke S., 1913,** Tschandarlı, *A.M.* 38, 1913, s. 69-409
- Lund J., 1995,** *Form Archeology to History? Reflections on the chronological Distribution of Ceramic Finewares in the south western Asia Minor from the 1st to the 7thC.*, Frankfurt, 1995.
- Meriç R., 2003,** Spaethellenistisch-römische Keramik und Kleifunde aus einem Schachtbrunnen am Staatsmarkt in Ephesos, *Forschungen in Ephesos IX*/3.
- Mitsopoulos-Leon, 1972,** Keramik aus Basilika und Prytaneion ein Überblick, *ÖJH* 50, 1972, s. 495-520.
- Mitsopoulos-Leon V., 1991,** Die Basilika am Staatsmarkt in Ephesos, Kleifunde 1. Teil: keramik hellenistischer und römischer Zeit, *FiE* IX, 1991.
- Pilinius,** *Naturalis Historia*
- Pucci G., Terra Sigillata Italica,** in *Enciclopedia dell'arte Antica, Atlante delle forme ceramiche*, Roma, s. 365-371.
- Robinson H., 1959,** *The Athenian Agora Pottery of the Roman Period*, New Jersey, 1959.
- Schaefer J., 1962,** Terra Sigillata aus Pergamon, *AA* 1962, s. 772-802.
- Scheffenegger S., 1995,** Subsidiary Factories of Italian Sigillata Potters, *Harvard Theological Studies* 41, 1995, s. 219-228.
- Schlichtmann M.C., 1988,** *Die Pergamensische Sigillata aus der Stadtgrabung Von Pergamon*, Berlin-New York, 1988.
- Slane W. K., 1990,** *Corinth, The Sanctuary of Demeter and Kore The Roman Pottery Lamps*, New Jersey, 1990.
- Terrisse J. R., 1972,** *Les Céramiques Sigillées Gallo-Romaines Des Martres-De-Veyre*, 1972, Paris.
- Unterkircher E., 1983,** Terra Sigillata Aus Dem Heraion von Samos, *A.M* 98, 1983, s. 173-214.
- Waagé O., 1948,** *Antioch on the Orantes IV*, 1948
- Wright, S. K., 1980,** Tiberian Pottery Deposit from Corinth, *Hesperia*. 49, 1980, s. 135-182.
- Wrabetz J., 1977,** A New Serenius Stamped from Sardis, *HSCP* 81, 1977.
- Wiegand T. Schrader, 1904,** *Priene, Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895-1898(1904)*.

ANTİK YUNAN'DA KURBAN, YÜZLÜK KURBAN VE ALTAR

*Cengiz ÇETİN

Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde kurban; dinin buyruğunu veya bir adağı yerine getirmek için kesilen hayvanın kendisi; kurban kesmek ise, din buyruğunu yerine getirmek için bir hayvanı keserek etini dağıtmak olarak tanımlanmıştır¹. Erken dönemlerde insanlar tanrıya açık havada, ormanda ve mağaralarda tapınmışlardır. Bu ilk tapınımaların ana ögesi ise tanrı ya da tanrılara kurban sunmaktır. Tanrıya adanan kurbanların nerede sunulacağını dinî kural ve alışkanlıklar, tanrısal işaretler, pratik ihtiyaçlar belirler; kurban yeri bir kez seçildiğinde, artık o yer kolay kolay değişmezdi. Sunular hep aynı yerde yapılıncaya, kurban ve ateş artıkları birikir, bu da kurban yeri tabanının yükselmesine neden olurdu. Çoğu zaman kurban alanı ve ateş yeri bir siperlikle çevrelenirdi. Bu siperlikler yapı tekniklerinin gelişmesine paralel olarak önce basit bir duvara, sonra da bütün sunu alanını içeren mimari bir yapıya, yani altara dönüştü.

Yunan dininde aktif tapınımın odak noktası tapınak değil, altar idi; zira tapınakların mimari bir yapı olarak ortaya çıkışından çok daha önce altarlara bir tapınım alanı olarak kullanılıyordu. İlk tapınaklar, altarlara üstüne ya da hemen yanına inşa edilmiştir. Ancak tapınak mimarisinin en parlak dönemlerinde bile altar, hâlen kült törenlerinin esas ögesidir. Sunu, tanrının simgesi olan kült heykeline değil, altarda ve doğrudan tanrının kendisine yapılırdı. Altar, eğer mümkünse tapınağın

önüne ve ana eksenine inşa edilirdi. Ancak sunu yapan kişilerin yüzü tören sırasında doğuya bakar ve bu nedenle de ziyaretçilerin sırtı tapınağa dönük olurdu. Bu tür altarlara Samos Rhoikosaltar², Priene Athena altarı³ örnek verilebilir. Vitruvius'a göre altar "doğuya bakmak zorundadır ve yüksekliği, tapınak içindeki tanrı heykelinden daha aşağıda bir seviyede olmalıdır ki, ziyaretçiler onu görebilsinler. Her biri kendi tanrısına göre farklı yükseklikte olmalı; gök tanrıları için mümkün olduğu kadar yüksekte, yeraltı ve toprak tanrıları için alçakta yapılmalıdır"⁴. Altarı bu pozisyonda yerleştirmek çoğu zaman zor ve zahmetliydi. Bu nedenle altar, Kos Asklepeios Tapınağı altarı⁵ olduğu gibi kutsal alanın mümkün olan en iyi noktasına yerleştirilmiştir.

Erken dönemlerde altarlara sunu alanını çevreleyen duvarları basit bir şekilde sıvanılırdı. Kurban keserken, kan ve ateşle kirlenen altar ve altar duvarları yeniden sıvanırdı. Mermer yapıların ortaya çıkmasıyla birlikte bu sıvanın yerini çelenk ve girlandlardan oluşan rölyefler aldı. Zira tören sırasında altar çelenklerle süslenirdi. Süslemeye kullanılan girlandların arasına kuş, boğa başı gibi tasvirler de yerleştirilirdi. Altarlara, Yunan mimarisinin en güzel örneklerinin verildiği Hellenistik Dönemde (M.Ö. 330-30) mimari gelişimini tamamlayarak, sütunlu galeriler ve mitolojik ya da kahramanlık sahnelerinin betimlendiği rölyeflerle süslü avlulu anıtsal

yapılara dönüştü. Bu son tipe Kysikos⁶, Kos Asklepieion⁷, Pirene Athena Tapınağı altarı⁸, Menderes Magnesiası Artemis Tapınağı altarı⁹ ve Bergama Zeus altarı¹⁰ örnek olarak verilebilir.

Acaba bu anıtsal yapılarda tanrılara sunulan kurbanlar nelerdi, kurban kesme işlemi nasıl yürütülürdü? Homeros İlyada ve Odyseia destanlarında¹¹ bu soruların cevaplarına ilişkin ayrıntılı bilgiler aktarmaktadır. Ondan öğrendiklerimize göre Yunanlılar tanrılarında başta boğa/öküz olmak üzere keçi, koyun, kuzu ve domuz (özellikle dişi domuz) kurban etmekteydiler:

Gitti uzakta bir yerde yakardı durdu
Yüce Apollon'a, güzel saçlı Leto'nun doğurduğu

"Ey Khryse'yi, kutsal Killa'yı koruyan, gümmüş yaylı,

Tenedos'un güçlü kralı, Smintheus, dinle beni,

Bir gün sana yaraşır bir tapınak yaptırısam,

Boğaların, keçilerin yağlı butlarını yaktırsam senin uğruna

şu dileğimi tezelden yerine getir:.." (İlyada 1/36-41)¹².

"Erlerin başbuğu Agamemnon, güçlü Kronosoğluna

Bir siğir kurban etti, beş yaşında, yağlı." (İlyada 2/402-403).

"Tanrılara ant töreni için haberciler

kent boyunca dolaştırdılar sunuları:

Bu sunular iki koyundu,

bir de keçi tulumu içinde

keyif veren şarap, toprağın ürünü.

Haberci İdaios getirdi bir sağrakla altın taşlar" (İlyada, 3/245-250).

Resim 1: Parthenon frizinden kurbanlık boğa

Resim 2: Parthenon frizinden kurbanlık koyunlar

"Güzel akan, ak anaforlu ırmak da koruyamaz sizi,

boşuna kurban ediyorsunuz ona bir sürü boğayı,

tek tırnaklı atları diri diri atıyorsunuz akıntısına" (İlyada, 21/130-132).

"Akhilleus güzel bir ölüm şöleni verdi onlara.

Kesildi bir sürü koyun, meleyen keçi,

böğürdü bıçak altında bir sürü ak boğa,

kızartıldı ak dişli bir sürü domuz,

Hephaistos'un üstünde fıskırdı yağları.

Ölüünün çevresinde kanlar aktı çanak çanak." (İlyada 22/29-34)

Yunan heykeltıraşlık sanatında da kurban ve kurbanlık hayvanlar konusunda bilgi veren çok sayıda örnek mevcuttur. Parthenon frizinin kurban sahnesinde yer alan boğa ve koyun kabartmaları¹³ bunun en güzel örneklerindedir. Smintheus Apollon Tapınağı'nın kabartmalı sütun tamburlarından birinde yer alan kurban sahnesinde sunağa doğru götürülen yan yana iki boğa ve bunların arkasında iki koyun figürü görülmektedir¹⁴. Roma Döneminde tiyatroların sahne binasının ön cephesini süsleyen kabartmalarda da sıkça kurban konusu işlenmiştir. Perge Tiyatrosu Porta Regia'nın (birinci katın orta kapısı) üzerinde yer alan kurban sahnesinde Kader Tanrıçası Tykhe'ye boğa sunulmaktadır¹⁵. Kurbanlıklar arasında yer alan inek, Paris'te bulunan M.Ö.

Resim 4: Atina Akropolis'i'nde bulunmuş buzağı taşıyan çoban heykeli (M.Ö. 560)

5. yüzyılın ikinci yarısına ait inek heykelinden¹⁶ çok da farklı olmamalıdır.

Atina Akropol Müzesi'nde sergilenmekte olan buzağı taşıyan çoban konulu eserde¹⁷ çoban, belki de buzağıyı bir altarda kurban edilmek üzere taşımaktadır. Yunanlılar'ın tanrılarına (özellikle Demeter'e) kurban ettikleri dişi domuzlar, Kopenhag Glyptotek Müzesi'nde sergilenmekte olan, yavrularını emziren domuz heykelinde¹⁸ olduğu gibi oldukça kilolu ve doğurgan bir görünüme sahip olmalıdır.

Hiç kuşkusuz Yunanlılar'ın tanrılarına kestikleri kurbanlar sıradan hayvanlar değildi. Kurban edilecek hayvanlarda bir takım özellikler aranırdı. Antik kaynaklardan öğrendiğimize göre kesilecek hayvanlar ya ak ya da kara olmalıdır. Benekli ya da alacalı hayvanlar kurbanlık olarak uygun değildir:

"Troyalılar, getirin koyunları hadi.

Erkeği ak olsun, dişisi kara,

Trak tanrıya biri, güneş tanrıya biri,

Getirelim Zeus için biz de bir tane"(İlyada, 3/102-104).

"Bir de koç adadım Teiresias'ın yalnız kendisine,

kapkara bir koç, sürülerimde en göze çarpan, en alımlı." (Odysseia 11/32-33).

"Phoibos Apollon'a şöyle dedi:

Amansız tanrılar, işiniz gücünüz kötülükte,

Beneksiz keçilerin, sığırların butlarını,

Hektor hiç mi yakmadı size?" (İlyada 24/31-34).

Herodotos'un aktardığına göre Sparta kralları "Resmî kurban törenlerinde ve şölenlerde baş köşeye oturtulurlar, en önce onlara hizmet edilir; ...İki ayda bir ve ayın yedinci günü, devlet her ikisine de Apollon tapınağında büyütülmüş lekesiz birer kurban, bir medimnos arpa unu ve Lakonia ölçülerine göre dörtte bir ölçek şarap verir." (Herodot Tarihi, Erato 57)¹⁹.

Herodotos Euterpe kitabında Mısırlılar'ın İsis ve Osiris'e nasıl kurban kestiklerini ayrıntılarıyla anlatılır ve Osiris tapınıminin, Yunanlılar'ın Dionysos'a tapınımina benzediğini söyler. Gerçekten de Mısırlılar tıpkı Yunanlılar gibi kurbanların tek renk olmasına dikkat etmektedirler. Herodotos'un aktardığına göre Mısırlı rahipler kurban edilecek hayvanların uygunluğunu şöyle kontrol ederler:

"Öküz, Epaphos'un malı sayılır; bunları şöyle muayene ederler: Eğer üzerinde bir tek siyah kıl varsa kirli sayılır. Bu iş için bir rahip ayrılmıştır: hayvanı ayakta ve yan yatmış olarak muayene eder, dilini çeker bakar, sonradan anlatacağım kusurlardan birisi ile kirlenmiş mi diye; ayrıca, tüyler düzgün olarak çıkmış mı diye kuyruğuna da bakar. Hayvanda hiçbir kusur yoksa, işaret olarak boynuzuna bir papirüs kabuğu sarar; Marka vurulmamış bir öküz kurban etmek ölüm tehlikesine atılmaktır. İşte hayvanı böyle muayene ederler."(Herodot Tarihi, Euterpe 36).

Ayrıca kurbanlık hayvan konusunda antik kaynaklar ve arkeolojik buluntulara göre dişi hayvanların tanrıçalar, erkek olanlarının ise tanrılara kurban edildiğine yönelik genel bir kanı vardır²⁰.

Resim 5: Kopenhag Glyptotek Müzesi'nde sergilenen, yavrularını emziren domuz heykeli.

Antik Yunan'da kesilen kurbanların yaşları da önemliydi. Genellikle küçük baş hayvanlar bir yaşında veya bir yaşını doldurmadan, büyük baş hayvanları ise 4 yaşını aşmamış olanlardan ve henüz boyunduruğa vurulmadan kurban olarak seçilirlerdi:

"Yurduna, kutsal Zeleine kentine dönüşünde

değerli kurbanlar kesmeyi adadı, ilk kuzulardan." (İlyada,4/119-120).

Tanrısal domuz çobanı, akşama doğru dönmüştü yanlarına Odysseus'la oğlunun, koyulmuşlardı akşam yemeğini hazırlamaya,

bir domuz kurban etmişlerdi, bir yaşında," (Odysseia 16/451-454).

"üstün güçlü Atreusoğlu'na, Agamemnon, erlerin başbuğu,

bir öküz kurban etti, dört yaşında" (İlyada 7/314-315).

"Öül yüzüme, yüce tanrıça, ün bağışla bana,

çocuklarıma, saygıdeğer eşime ün bağışla, keseyim ben de sana bir yaşında bir buzağı,

sabana koşulmamış, boyunduruğa girmemiş,

geniş alınlı bir hayvan keseyim, boynuzlarını altınla kaplayıp kurban edeyim sana." (Odysseia 3/380-384).

Atina'da 1981 yılında yapılan kazılar sırasında Panathenik yolun kuzeyinde yer alan ve M.Ö. 500 yıllarına tarihlenen Aphrodite Ourania altarında bulunan yanmış küçük baş hayvanlara ait kemiklerin önemli bir bölümü bir yaşından küçük altı aylık hayvanlara aittir²¹.

Homeros'un İlyada ve Odysseia'sından öğrendiğimize göre antik Yunan'da kurban edilecek hayvanlar özenle süslenirdi:

"Sonra gür naralı Diomedes yakardı, dedi ki:

Zeus'un gücü tükenmez kızı, beni de dinle...

Şimdi de durma, benimle al, beni karu, bir yaşında, geniş alınlı bir düve keserim sana,

boyunduruğa girmemiş, başıboş bir düve. Boynuzlarına altın suyu döker, kurban ederim onu." (İlyada 10/283-284 ve 291-294).

"At sürücüsü yaşlı Nestor dile geldi, dedi ki:

Sevgili çocuklarım, çabuk getirin yerine dileğimi:

Tanrılardan ilkin Athena'ya yakaralım, bereketli tanrı şöleninde göründü bana o, Gitsin biriniz tarlaya, bir düve bulsun,...

Biriniz de gidip kuyumcuyu çağırın buraya, Laerkes'i, gelsin altın döksün boynuzlarına düvenin." (Odysseia 3/417-421 ve 425-426).

Süslenen kurban, kurban alanına getirildiğinde kurban sahipleri kutsal bir kaynaktan getirilen suyla temizlenilerek arınır ve tanrılara şarap sunarlardı:

"getirdiler, karıştırdılar sağırakta şarabı, su döktüler kralların eline." (İlyada 3/268-270).

"Bana tatlı şarap verme, ulu ana, gücüm uyuşur, yitiririm hızımı, çekinirim kızıl şarap dökmekten Zeus'a, arınmamış ellerle,

Kanla, çamurla kirliyen insan Karabulutlu Kronosoğlu'na yalvarmamalı" (İlyada 6/264-269).

"Ant töreni için saygıdeğer haberciler kurbanlar

getirdiler, karıştırdılar sağırakta şarabı, Su döktüler kralların eline." (İlyada 3/270-272).

Aiskylos (M.Ö. 525-456) Persia adlı eserinde bir kurban törenine hazırlığı şöyle aktarmaktadır:

"Atasını görünce Serhas, Yırttı üstündeki giysileri,

İşte dün gece gördüğüm düş, Sonra uyan-dım

Temiz bir kaynaktan yıkadım ellerimi Armağanlar derip sunağa vardım Sundum adağımı koruyucu tanrılara Gerektiği gibi."²²

Yine Herodotos'a göre kutsal alanlarda kurbanlar rahipler tarafından kesilirdi. Yabancıların kutsal alanlarda kurbanı kendi elleriyle kesmesi günah sayılırdı: "Bunun üzerine Kleomenes ordusunun büyük bölümünü Sparta'ya geri gönderdi, yanına seçme bin kişi olarak kurban kesmek üzere Hera tapınağına gitti. Sunak taşı üzerinde kurbanı kendi eliyle kesmek isteyince rahip karşı çıktı, tanrısal yasa, bir yabancıların burada kurban kesmesine izin vermiyordu, bunu bildirdi..." (Herodot Tarihi, Erato 81).

Kurbanın süslenmesi ve arınma töreninin ardından sıra kurban kesimine gelirdi. Homeros İlyada'sında koyun ve domuz gibi küçük baş hayvanlar kurban edilmeden önce başlarından kıl kesilerek törene katılanlar arasında pay edilirdi:

"Aldı Atreusoğlu kılıcının yanında taşıdığı bıçağı,

yün kesti koyunların başından iki tutam.

Haberciler Troya ve Akha ulularına pay ettiler bu yünü." (İlyada 3/272-274).

"Atreusoğlu çekti eliyle bıçağını,

koca kının yanında asılı dururdu o bıçak,

kıl kesti erkek domuzdan bir tutam,

kaldırdı ellerini yakardı Zeus'a," (İlyada 19/251-254).

Kıl kesme ritüelinin ardından kurban, Homeros'un destanlarında bir çok kez aktardığı gibi, bu tür dinsel törenlerde kullanılmak üzere yapılmış bronz bir bıçakla kesilir ve can çekişmekte olan hayvanın başında tanrılara şarap sunusu (libasyon) yapılırdı:

"Böyle dedi, amansız tunçla kesti boğazını domuzun,

Tathybois aldı hayvanı salladı, fırlattı balıklara yem olsun diye,"(İlyada 19/266-267).

"Böyle dedi, kesti koyunların boğazını amansız bıçakla,

bıçak aldı götürdü yaşama güçlerini,

seğiren gövdeleri Atreusoğlu bıraktı yere.

Taslarla şarap aldılar sağraktan, toprağa döktüler,"(İlyada 3/292-295).

"Nestor konuşurken ortalık kararıyordu.

Gök gözlü tanrıça Athene aldı sözü, dedi ki:

"Anlattın, ihtiyar, her şeyi gereğince,

kesin şimdi artık kurbanların dillerini,

şarabı karıp sunalım Poseidaon'la öbür tanrılara," (Odysseia 3/329-333).

Libasyon sırasında ölen ve kas seçirmesi sona eren hayvanın derisi yüzülür ve eti parçalanarak, belli bölümleri tanrılara yakılarak ulaştırılırdı:

"Dön sonra adamlarına, yüreklendir onları, alsınlar insafsız tunçla boğazlanan hayvanları,

yüzsünler derilerini ve adamakıllı yaksınlar,

o arada yakarsınlar tanrılara da,

güçlü Hades'e yakarsınlar ve korku saçan

Persephone'ye". (Odysseia 10/531-535).

"kurbanlar kesildi Apollon'a en iyi boğalardan, keçilerden,

ekin vermeyen denizin kıyıları boyunca,

kızaran yağlar dumanlarla dolana dolana göklere ağıdı." (İlyada 1/315-17) .

Myken kutsal mekânlarında ve Atina'daki Aphrodite Ourania altarında ele geçen hayvan kemikleri üzerinde yapılan araştırmalar bu kemiklerin önemli bir bölümünün 100 C° yi bulan ısılarda yakıldıklarını göstermektedir²³. Kurbanın yakılarak tanrılara sunulan parçaların dışında kalanları törene katılanlar arasında paylaşılır ve Homeros'un aktardığına göre bu iş yapılırken herkesin eşit pay almasına özen gösterilirdi. Anlaşılan eşit paylaşım, kurbanın kabulü için önemli bir öge idi:

"üstün güçlü Atreusoğlu'na, Agamemnon, erlerin başbuğu,

bir öküz kurban etti, dört yaşında.

Derisi yüzüldü, etler parçalandı, şişlere geçirildi,

kızartıldı iyiden iyi, çekildi sonra ateşten,

işler bitti, şölen hazır oldu, yenildi içildi,

bu şölende eş pay aldı her insan,

yakınmadı bir tek kişi." (İlyada 7/315-320).

Kesilen kurbanların hangi bölümlerinin yakılarak tanrılara ulaştırılacağı konusunda bilgiyi Hesiodos'un Theogonia'sından öğreniyoruz:

"Ölümsüz tanrılarla ölümlü insanların

Mekone'de çatıştığı zamanlardı o zamanlar,

O günlerden bir gün, Prometheus yaranmak için

Koca bir öküzü ikiye böldü getirdi sofraya:

Zeus'u aldatmak istiyordu aslında;

Öküzün yarısı yağlı etler ve bağırsaklardı

Karın derisi altında saklı,

Öbür yarısı yalın kemiklerdi sadece

Ak yağlar altında kurnazca saklanmış..." (Hesiodos, Theogonia 534-541)²⁴.

"İşte bu yüzdendir dünyada insanoğullarının

Kurbanların yalın kemiklerini yakmaları

Duman duman sunaklarda tanrılar için."(Hesiodos, Theogonia, 557-559).

Homeros'un İlyada ve Odysseia destanlarında da kurbanların tanrılar için yakılan bölümleri anlatılır:

"kurbanlar kesildi Apollon'a en iyi boğalardan, keçilerden,

ekin vermeyen denizin kıyıları boyunca,
kızaran yağlar dumanlarla dolana dolana
göklere ağıdı." (İlyada 1/315-17).

Bu örneklerde kurbanın kemiklerinin ve yağlarının yakıldığını görüyoruz. Kemik ve yağın dışında özellikle boğaların butlarının yakıldığına tanıklık edilen örnekler de vardır.

"Böyle yakardı, Phoibos Apollon da dinledi onu,

Hepsi yakardılar, arpa taneleri serptiler yere,

başlarını arkaya kaldırıp kurbanları kes-tiler,

derilerini yüzdüler, butlarını ayırdılar,
yağlı gömleklerle sardılar butları iki kat,
sonra etler kodular üstüne çiğ çiğ" (İlyada, 1/457-461).

"Boğaların butlarını tanrılara yakmıştılar,
içeriklerini başlamıştılar yemeye" (Odyssea 3/9)

Herodotos da kurbanın butlarının sunak üzerinde yakıldığını aktarmaktadır:

"Hyperboreli kız, Arge ve Opis de aynı yerlerden geçerek, hem de Hyperokhe ve Laodike'den önce, Delos'a gelmişlerdir.... Sunak üzerinde kurbanın butları yakıldığı zaman, külleri Opis ve Arge'nin mezarları üzerine serpilir. Bu mezar Artemis tapınağının arkasına konmuştur; yüzü güneşin doğduğu yöne bakar ve Kealılar'ın şölen salonunun hemen yanına düşer."(Herodot Tarihi, Melpomene 34).

Bakkhylides'in (M.Ö. 505-450) barışı öven şiirinde de sığır butları ve koyunlar sunaklarda yakılmaktadır:

"Ancak barış
Refaha kavuşturur insanları
Baldan tatlı türkülerden demetlere.
Ancak barış
Tanrılara sunar
Som kurban taşları üstünde
Sapsarı alevlerle pişen
Sığır butları, semiz koyunlar..."²⁸

Birçok antik kaynakta Yunan dininde kurbanın niteliğinin yanı sıra, özellikle kutsal alanlarda kesilen kurban sayısının da önemli olduğu, eğer çift ve üç basamaklı sayıda kurban kesmek gerekiyorsa bu sayının nadiren

on iki ve yüz rakamının dışına çıktığını gösteren örnekler vardır.

"On iki seçkin boğa kurban edelim Poseidaon'a,

bize acısın, koca bir dağla sarmasın kentimizi." (Odyssea 13/182-183).

Sophokles'in (M.Ö. 496-406) Trakhiniai adlı eserinde Herakles'in tanrılara on iki boğa ve bunun üzerine yüz kurban daha sunduğunu anlatılmaktadır:

"Senin emrin veçhile bu libası giyinince, aldığı ganimetler arasından seçilmiş tam on iki boğa kurban etti, otlak hayvanları ile beraber yüz kurban daha takdim etti..."²⁹

Homeros'un İlyada ve Odyssea destanlarında yüzlük kurban deyimine sıklıkla rastlanmaktadır:

"O söylesin, Phoibos Apollon'un bu büyük öfkesi neden?

Adak mı adamadık, yüzlük kurbanlar mı kesmedik?

Uzaklaştırması için başımızdan şu salgını
Koyunların, lekesiz keçilerin razı mı yağ dumanlarına?" (İlyada 1/64-67).

"Kurban etmezse bir de yüz kutsal sığır Khryse'ye,

Bu kötü salgından Danaoları kurtaramaz o,

Bunlar olursa tanrı yala gelir, yatıştır" (İlyada 1/98-100).

"Atreusağlı tezgiden bir gemiyi sürdü denize,

seçti yerleştirdi yirmi kurekçiyi,
tanrı için yüzlük kurban koydu içine-..."(İlyada 1/308-309).

"karılarımıza diyeceğim yalvarsınlar tanrılara

onlara yüzlük kurbanlar adasınlar." (İlyada 6/115-116).

"Toprağı saran Poseidaon, dinle beni,...
sonra çok ünlü yüzlük kurbanlar için iyi bir karşılık ver Pylas halkına." (Odyssea 3/55 ve 58)

"...diyordu kesilsin kutsal yüzlük kurbanlar,

dindirilsin Athene'nin korkunç öfkesi." (Odyssea 3/140).

"Varınca tanrılardan gelme Aigyptos ırmağına

gemileri durdurup sundum yüzlük kurbanları,

son verdim hep var olan tanrıların öfkesine." (Odysseia 4/581-583).

"ve çok güzel kurbanlar kes Pseidaon efendimize:

Bir koç, bir boğa ve dişileri aşabilen bir erkek domuz,

kutsal yüzlük kurbanlar da kesmelisin evine döndüğünde,

engin gökte oturan ölümsüz tanrılara, sırayla"(Odysseia 11/130-33).

Ayrıca Herodotos da bize yüzlük kurbandan bahseder: "Söz kesme günü geldi, şölen sofrasına oturuldu, Kleisthenes adaylar arasından kimi seçtiğini açıklayacaktı. Kleisthenes yüz öküz kurban etmişti, damat adaylarıyla birlikte bütün Sikyon sitesine şölen çekiyordu" (Herodot Tarihi, Erato 129).

Kurban sayısı için antik yazarların eserlerinden verdiğimiz bütün örneklerde on iki ve yüz rakamı geçmektedir. Yalnızca Odysseia'nın aşağıda yer alan bölümünde bu rakamların dışına çıkılır:

"Kurbanlar kesiliyordu denizin kıyısında, kapkara boğalar sunuluyordu toprağı sarsan lacivert yelesi tanrıya. Dokuz sıra olmuştu Pylos'lular, oturuyordu her sırada beş yüz kişi, dokuz boğa düşüyordu sıra başına." (Odysseia 3/5-8)

Bu örnekte dokuz sıra oluşturan Pyloslular'ın her bir sırasına dokuz kurban düştüğüne göre tanrı Poseidon'a toplam seksen bir (9x9=81) kurban kesilmiştir. Ancak verdiğimiz örnek dışında başka hiç bir belgede seksen birlik kurban kesimine rastlanmamaktadır. Bu nedenle söz konusu rakam istisnai bir duruma işaret etmektedir.

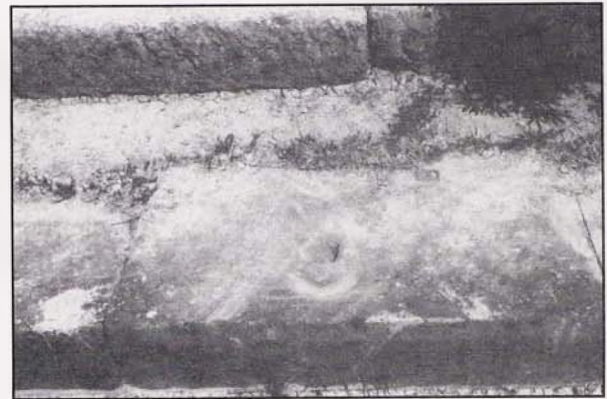
Antik kaynaklarda on ikilik ve özellikle yüzlük kurban deyimine sıklıkla rastlanıyor olması Yunan toplumunda on ikilik ve yüzlük kurban kesiminin yaygın bir dinî gelenek olduğunu göstermektedir. Ayrıca verdiğimiz örneklerde yalnızca Apollon (Klaros'ta olduğu gibi) veya Zeus gibi belli tanrılar için değil, Poseidon gibi diğer tanrı ve tanrıçalara da sıkça yüzlük kurban sunulduğu anlaşılmaktadır.

Yine söz konusu bu örneklerde yüzlük kurbanın öküz/boğadan oluştuğu, ancak bunlara koyun, keçi ve domuz gibi küçük baş hayvan-

ların da eklenebildiği anlaşılmaktadır. Yunan panteonundaki bütün büyük tanrılar için yüzlük kurban sunulabileceğine göre, özellikle yıllık festivallerin yapıldığı büyük kutsal alanlara sahip Ephesos Artemis, Didyma Apollon, Magnesia Artemis, Smyntheos Apollon, ve Klaros Apollon gibi tapınaklarda da yüzlük kurbanların sunulmuş olması gerekir. Ancak bu yapılarda yüzlük kurban sunumunun varlığını yazılı belge olmadan yalnızca arkeolojik belgelerle kanıtlamak, konuyla ilgili kalıntıların azlığı ve kanıtların kazılar sırasında kolay gözden kaçabilir olması nedeniyle oldukça zordur.

Hiç kuşkusuz yüz kurbanı bir anda sunabilmek bir zenginlik göstergesiydi. Ancak Yunan dinî, fakirler için kurban konusunda bir takım kolaylıklar sunmuş olmalıdır. Herodotos'tan (Herodot Tarihi, Euterpe 47) öğrendiğimize göre Selene ve Dionysos'a tapan yoksul Mısırlılar, yoğrulmuş hamurdan bir domuz yapar, pişirir ve kurban olarak bu iki tanrıya sunarlardı. Bir çok altar ve kutsal alan kazısında çeşitli metallere, ahşap ve pişmiş topraktan yapılmış kurbanlık hayvan heykelciğine rastlanmaktadır. Bunların bronz, altın, gümüş gibi değerli madenden değil ama, belki de demir, ahşap, pişmiş toprak ve hamurdan yapılanları fakir halk tarafından tanrılara sunulan kurbanlar olabilir.

İster yüz ister tek bir kurban sunulacak olsun kesim öncesinde yapılacak dinî törenler bitirilene kadar kurbanın altının önünde bekletilmesi gerekir. Ancak özellikle boğa gibi büyük baş hayvanları kalabalık içinde bağlamadan uzun süre tutabilmek mümkün değildir. Bu iş basit bir örk²⁷ ve kazıkla halledile-

Resim 6: Klaros Apollon Tapınağı örk bloku

bilir. Ancak basitçe örklenmiş²⁸ bir kurbanın görüntüsü Yunan mimarisinin ince hesaplar ve işçilikle meydana getirilmiş bütünlüğüne ve dinî eylemin gösterişine aykırı düşer. Bu nedenle büyük kutsal alanlarda mimari bir yapı olarak özenle inşa edilmiş altların önünde bekleyecek hayvan ya da hayvanların bağlanacağı özel bir düzeneğe ihtiyaç vardır. Klaros Apollon Tapınağı ile C altarı arasında üzerine demir halka monte edilmiş bloklar bulunmuştur²⁹. Tapınağa getirilen kurbanlar törenler sırasında bu halkalara bağlanmaktaydı. Bergama Demeter Kutsal Alanı'nı çevreleyen korkuluk (balustrad) bloklarından birinde (bugün Bergama Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir) ateş yanan bir altar önünde ayakta duran ve sol elinde meşale, sağ elinde bir kap tutan tanrıça Demeter'in yanında, yerdeki bir halkaya örklenmiş bir boğa betimlenmiştir³⁰. Ayrıca Demeter Kutsal Alanı'nda söz konusu kabartmada yer alan kurban halkasına ait olabilecek bir örk bloku³¹ da bulunmuştur³².

Resim 7: Bergama Demeter Kutsal Alanı kabartmalı korkuluğu (balustad)

sı'ndandır. Menderes Magnesiası Artemis Tapınağı altının önünde yalnızca zivana yuvalarıyla korunmuş örk blokları bulunmaktadır³³. Kaunos Tiyatrosu yakınındaki yuvarlak yapının "ölçüm platformunun" 2. basamağında da kurşunla kaplı bronz dübeli ile korunmuş, bir adet örk bloku mevcuttur³⁴.

Kutsal alanlarda kurban kesimiyle ilgili başka bir soru da kurbanın kesim işleminin nasıl ve nerede yapıldığıdır. Bu soru ilk anda "mimari ya da taşınabilir altarlarda ve kutsal bir bıçakla" şeklinde cevaplandırılabilir. Bu yanıt kuşkusuz doğrudur, ancak ayrıntılarda açıklanması gereken bir kaç nokta vardır.

Resim 8: Kaunos Tiyatrosu yakınındaki yuvarlak yapının "ölçüm platformunun" 2. basamağındaki örk bloku

Aydınlatılması gereken noktalardan birincisi kurbanın direkt altar masasında ya da altar yapısının içinde kesilip kesilmediğidir. Merdivenli yüksek bir platforma sahip altarlarda kurbanın altar içine taşınması büyük bir sorun teşkil eder. Özellikle çok sayıda kurbanın bir arada sunulduğu dinî festivallerin düzenlendiği büyük kutsal alanlardaki altarlara için bu daha da önemli bir sorundur. 13x9 m. boyutlarında dikdörtgen bir temele sahip Kos Dionysos altarında³⁵ bu sorun batı cephedeki girişe bir platform eklenerek çözülmüş gibi görünmekle birlikte, diğer merdivenli ya da merdivenli ve avlulu altarlara girişinde rampanın varlığına dair herhangi bir arkeolojik delil yoktur³⁶.

Ressam Timiades tarafından siyah figür tekniğinde boyanan ve M.Ö. 570-560 yıllarına tarihlenen bir amfora üzerinde yer alan sahnede Polyksene, içinde ateş yanan küçük bir altar üzerinde yatay olarak tutularak kesilmektedir³⁷. Gümüşçay yakınlarındaki bir tümülüste bulunan ve Çanakkale Müzesi'nde sergilenen Kızöldün Lahti'nde de aynı konu benzer şekilde işlenmiştir³⁸. Hagia Triada Lahti'nde bir boğa kurban edilmek üzere bir masa üstüne ayakları bağlı olarak yatırılmış³⁹ Viterbo Müzesi'nde sergilenen ve M.Ö. 540'a

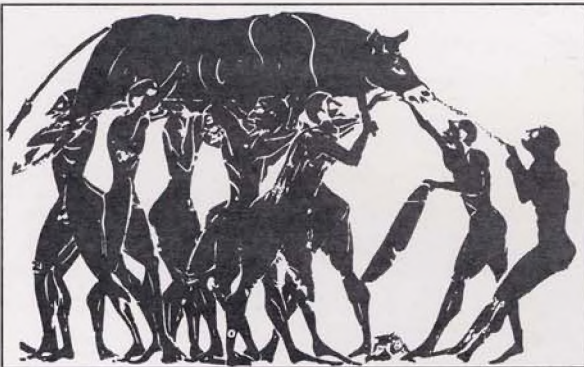
Resim 9: Bir amfora üzerine siyah figür tekniğinde resmedilmiş Polyksene'nin kurban ediliş sahnesi (M.Ö. 570-560)

Resim 10: Hagia Triada Lahti'nden kurban sahnesi

tarihlenen bir siyah figürlü amfora üzerindeki sahnede bir boğa altı erkek tarafından yatay bir biçimde taşınırken, elinde kılıç ya da hançer bulunan yedinci figür boğayı boğazından keserek kurban etmektedir⁴⁰. Bu örnekler bir yandan kurbanların yatay olarak kesilmesi gerekliliğine işaret ederken aynı zamanda kurbanların altarlara taşınabileceğini de gösterir.

Kurbanı taşıyarak altar üzerinde kesmek, mimari bir yapı özelliği olmayan taşınabilir küçük altarlarda uygulanmaya müsait görünmektedir. Zaten verdiğimiz örneklerde de büyük bir altar yapısı değil, küçük altarlara söz konusudur. Büyük kutsal alanlarda yüzlerce kurbanın bir anda altar içinde kesilerek kurban edilmesi pratik bir yaklaşım değildir. Klaros'ta örk bloklarının yanında kurban etlerinin parçalanarak içine konması ve taşınması için 0.55x0.63 m. ölçülerinde pişmiş toprak tepsiler bulunmuştur⁴¹. Bu tepsilerin kurban halkalarıyla birlikte bulunması kurbanların yukarıdaki örneklerin aksine doğrudan altar üzerinde değil, altar dışında ama yine de yakınında kesildikten sonra, kurbanın yalnızca

Resim 11: Bir amfora üzerine siyah figür tekniğinde resmedilmiş kurban sahnesi (M.Ö. 540)

yakılarak tanrıya ulaştırılacak bölümlerinin altara taşındığını göstermektedir. Zaten kurbanların doğrudan altarin içinde kesilerek yüzülmesi ve parçalanması altar içinde baş edilemeyecek kadar büyük bir temizlik sorunu, atıkların taşınması için büyük bir iş gücü ve zaman gerektirecektir. Bu nedenle kurbanın altar dışında kesilmesi pratik bir yaklaşım olacağı gibi, hem de törenler sırasında oluşacak büyük bir kargaşayı önleyecek ve zaten hemen hemen bütün kutsal alanlarda var olan su kaynaklarıyla atıkların kolayca temizlenmesine imkân verecektir. Herodotos'un aktardığı bir olayda da kurban kesenin yanında kurban etlerini koyacağı leğenler ve temizlik için su bulunması da bu tezimizi kuşkuya yer bırakmayacak bir şekilde doğrular niteliktedir.

Resim 12 : Klaros Apollon Tapınağı örk blokları ve arasındaki pişmiş toprak tepsiler

"... Bu Hippokrates sıradan bir yurttaştı, Olympia oyunları sırasında bir gün büyük bir mucizeyle karşılaştı: Kurban kesmişti, yanında su ve kurban etleriyle dolu leğenler duruyordu; altında ateş yanmadığı hâlde su kaynamaya ve taşmaya başladı..." (Herodot Tarihi, Klio 59).

SONUÇ

Antik Yunan'da koyun, keçi, domuz, boğa, inek türü hayvanlar kurban edilmiş, kurbanlık olarak genç yaşta hayvanlar seçilirken, yalnızca ak ya da kara olmak gibi safılık ve temizliği simgeleyen bir takım özellikler aranmıştır. Kesilecek hayvanlar özenle

süslenir, kesimden önce kesimi yapacak kişi ellerini yıkayarak arınır ve tanrılara sıvı sunu yaptıktan sonra hayvanı boğazından keserek kurban ederdi. Kurbanlar kutsal alanlarda, altar yapısının dışında ancak hemen yakınındaki bir yerde kesildikten sonra yüzülerek parçalanır ve hayvanın iç yağları, kemik ve butları yakılarak tanrılara ulaştırılmak üzere kaplarla altara taşınırdı.

Antik kaynaklardan verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı gibi, on ikilik ve özellikle yüzlük kurban kesimi Yunan dünyasında oldukça yaygın bir dinî gelenektir. Kurbanların kesilmeden önce kutsal alanda bekletilirken mutlaka bir yere bağlandığına dair arkeolojik deliller sunduk. Ancak konuyla ilgili verdiğimiz örnekler Klaros, Menderes Magnesiası, Bergama ve Kouros antik kentlerinde bulunmuş alanlarla sınırlıdır. Oysa aynı anda çok sayıda kurban kesilen Efes Artemis, Didyma Apollon, Apollon Smintheus, Sardes Artemis gibi büyük tapınaklarda da kurbanların bir yere bağlanması gerekmektedir. Öyleyse bu kutsal alanlarda neden kurban bağlama halkalarına ait kalıntı bulunamamıştır?

Özellikle Klaros örneğine bakıldığında altarin önünde yer alan örk bloklarının dikdörtgenler prizması şeklinde oldukları ve bir döşeme bütünü içinde yer almadıkları görülür. Blokların bu durumları yerlerinden kolayca sökülerek başka bir mimari yapıda yapı taşı olarak kullanılmalarına olanak tanımaktadır. Başka bir yapının duvar ya da döşemesinde özensizce ve ikinci kez kullanılmış (kurban bağlama halkasına ait yuva taşıyan) bir blokun örk bloku olarak tanımlanması oldukça güçtür. Bu nedenle gelecekte özellikle büyük kutsal alanlara sahip kentlerde, bilim adamları tarafından yapılacak dikkatli gözlemler sonucunda örk bloğunun varlığına dair daha çok sayıda mimari delil bulunabilmesi mümkündür.

SUMMARY

In ancient Greek religion, the most important part of worship consisted of animal sacrifice and other offerings. The focal point of this active worship was not

the temple but the altar. The first temples were built over altars or directly beside them. Even in the most brilliant periods of temple architecture, the altar was still the fundamental component of cult activities. Sacrificial offerings were made to the deity directly at the altar, not at the cult statue inside the temple.

Is it possible that the sacrifices destined for the gods and the sacrificial procedures were specified on these monumental constructions? Ancient textual sources contain much evidence concerning such matters, as do sculpture and pictorial art. The animals the Greeks sacrificed to the gods were certainly not ordinary beasts. Special characteristics were sought. Moreover, animals chosen for sacrifice were specially adorned, even including the covering of their horns with gold.

As the offerings reserved for the gods, the fat, bones, and thighs of sacrificed animals were burnt on the altar. Several ancient sources speak of the cutting up of animals and the burning of various parts on altars.

Textual sources also indicate that the number of animals to be sacrificed at the altar was not random, but instead was strictly regulated, usually ranging between 12 and 100. Whatever the number of animals to be sacrificed, whether 100 or only one, the victims were kept in front of the altar throughout the ceremony. For this reason, at the major sanctuaries, a special apparatus was needed where animals could be tied up. In some sanctuaries, rings fitted into stones were used for this purpose. Although the actual archaeological evidence about these devices is meager, for practical reasons their use must have been widespread.

NOTLAR

* Dr. Cengiz ÇETİN, Ankara Üniversitesi Başkent Meslek Yüksek Okulu, Sıhhiye, Ankara/ TÜRKİYE

e-mail: cngzccetin@yahoo.com

ccetin@humanitytv.ankara.edu.tr

¹ <http://tdk.org.tr/tdksozluk/sozara.htm>

² Yavis, C. G., *Greek Altars (Origins and Typology)*, Saint Louis, Missouri 1949, 96-98, Fig. 67; Şahin, M. Ç., *Die Entwicklung Der Griechischen Monumentallaltare*, Bonn 1972, 44-58, Abb.6-8.

³ Wiegand, T.- Schrader, H., *Priene*, Berlin 1904, 120-125; Carter, J. C., *The Sculpture of The Sanctuary of Athena Polias at Priene*, London 1983, 181 ve 183; Dantas, N.A., *Priene of The Hellenistic World*, Athens 2000, 92; Rumscheid, F., *Priene Rehberi*, Ege Yayınları, İstanbul 2000, 115-116.

⁴ Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap*, (Çev. Suna Güven), Ağustos 1990, IV Kitap 9. Bölüm, 89.

⁵ Schazmann, P., *Asklepeion*, Kos Band 1, Archäologisches Institut des Deutschen Reiches, Berlin 1932, 25-28, Taf. 49; Yavis, 74; Şahin, 92-94; Wiener, W. M., *Griechisches Bauwesen in der Antike*, München 1988, 151.

⁶ Hasluck, S.W., *Cyzicus*, Cambridge 1910, 211.

⁷ Schazmann, P., *Asklepeion*, Kos Band 1, Archäologisches Institut des Deutschen Reiches, Berlin 1932, 25-31, Fig. 19-23, levha 12-14, 49, 50.

⁸ Wiegand, T.- Schrader, H., *Priene*, Berlin 1904; Gerkan, A. von, "Der Altar des Athentempels in Priene", *Bjv Helf* 129, 1924, 17-35, Lev.1-3; Linfert, A., *Kunstzentren Hellenistischer Zeit, Studien an Weiblichen Gewandfiguren*, Wiesbaden 1976; Carter J.C., *the Sculpture of The Sanctuary of Athena Polias at Priene*, London 1983; Dantas, N.A., *Priene Foundation of The Hellenistic World*, Athens 2000; Rumscheid F., *Priene Rehberi*, Ege yayınları, İstanbul 2000.

⁹ Humann, C., *Magnesia am Maeander*, Berlin 1904, 91-99, Fig. 93-95; Gerkan, A. Von, "Der Altar des Artemistempels zu Magnesia a.M.", *AA*, 1923-24 (Jdi 38-39), 334-348; *Der Altar Des Artemis- Tempels in Magnesia am Mäander*, Hans Schoetz&Co., G.M.B.H., Verlagsbuchhandlung, Berlin 1929; Özgan, R., "Zu Datierung des Artemisaltars in Magnesia

am Maeandrum". *Ist.Mitt.*32, 1982, 196-209; Hoepfner, W., "Zu Den Grossen Altaren von Magnesia und Pergamon", *AA*, 1989, 600-618, Abb. 3-19; Çetin, C., *Magnesia ad Maeandrum Artemis Tapınağı Altarı Altyapısı ve Çevresiyle İlişkisi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2003.

¹⁰ Burns, G., *Der Grosse Altar von Pergamon*, Berlin 1949; Müler, W., *Der Pergamon Altar*, Verlag Werner Dausien Hanau/Main 1964; Schmist, E., *The Great Altar of Pergamon*, London 1965; Rohde, E., *Pergamon-Burgberg und Altar*, Berlin 1982; Hoepfner, 619-634, Abb.20-34; Radt, W., *Pergamon: Geschichte und Bauten Einer Antiken Metropole*, Darmstadt 1999, 68-80.

¹¹ İlyada ve Odysseia destanlarından makale içinde yer alan bölümleri şu kaynaklardan alınmıştır: Homeros, *Odysseia*, (Çev. Erhat, A.- Kadir, A.), Can Yayınları, İstanbul 1984; İlyada, (Çev. Erhat, A.-Kadir, A.), Can Yayınları, İstanbul 1988.

¹² Homeros İlyada ve Odysseia'sında konuyla ilgili diğer örnekler için bakınız: İlyada, 2/548-552, 6/170, 11/725, 15/365-370 ve 22/30; Odysseia, 24/60-65, 8/55, 9/550.

¹³ Gisela, M.A.R., *Animals in Greek Sculpture*, New York 1930, Plate XXX, XLVI, Fig. 94,142; Reinhard Lullies, R., *Greek Sculpture*, London 1957, Fig. 155.

¹⁴ Özgünel, C., "Chyrse Apollon Smintheus Tapınağı 1980-81 Yılı Kazıları", *IV Kazı Sonuçları Toplantısı*, 215-16, Res. 6-8; *Smintheion Troas'ta Kutsal Bir Alan*, TC. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001, Levha 92 b ve c.

¹⁵ İnan, J., "Perge Tiyatrosu Yayın Çalışmaları Ön Raporu", *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı -II*, 27-31 Mayıs 1996 Ankara, 71, Res. 7.

¹⁶ Gisela, Plate XXXII, Fig. 98.

¹⁷ Gisela, Plate XXVIII, Fig. 87.

¹⁸ Gisela, Plate XXXVIII, Fig. 119.

¹⁹ Makale içinde yer alan Herodotostan alıntılar, şu kaynaktan yapılmıştır: *Herodot Tarihi*, (Çev. Ökmen, M.), Remzi Kitabevi, İstanbul 1983.

²⁰ Xenophon, Hell. IV.2.20, Xenophon, *Anab.* III.2, 11-12; Kadletz, E., *Animal Sacrifice*

in *Greek and Roman Religion*, University of Washington, 1976; Foster, G.V., "The Bones from the Altar West of the Painted Stoa", *Hesperia*, Vol. 53, No.1, Jan.-Mar. 1984, 79.

²¹ Foster, 80, Fig. 2; Reese, D.S., "Faunal Remains from the Altar of Aphrodite Ourania, Athens", *Hesperia*, Vol.58, No.1, Jan.-Mar. 1989, 65-67.

²² *Aiskylos, Persler*, (Çev. G.D. Kalyoncu), M.E.B. Yayınları, Dünya Edebiyatından Tercümeleler, Yunan Klasikleri: 80, İstanbul 1968, 11 vd.

²³ Foster, 73-82; Reese, 63-70; Hamilakis, Y.-Konsolaki, E., "Pigs For The Gods: Burnt Animal Sacrificies as Embodied Rituals at a Mycenaean Sanctuary", *Oxford Journal of Archaeology*, Vol.23, No.2, 2004, 135-151.

²⁴ Çelgin, G., *Eski Yunan Edebiyatı*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1990, 42; Eyüboğlu, S.-Erhat, A., *Hesiodos ve Eserleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, 122-123.

²⁵ Halman, T.S., *Eski Uygarlıkların Şiirleri*, Türkiye İş Bankası Kültür yayınları: 146, Edebiyat Dizisi: 37, İstanbul 1974, 127.

²⁶ Sophokles, *Trakhis Kadınları*, (Çev. Kurt, Ş.B., M.E.B. Yayınları, Dünya Edebiyatından Tercümeleler, Yunan Klasikleri: 3, İstanbul 1941, 48 vd.; Çelgin, 82.

²⁷ Hayvanları otlatmak için çayıra bağlamaya yarayan kalın ip, örük. Bakınız <http://tdk.org.tr/tdksozluk/sozara.htm>

²⁸ Hayvanları otlatmak için uzun bir iple çayıra bağlamak, Bakınız <http://tdk.org.tr/tdksozluk/sozara.htm>

²⁹ Geniére, J., "Claros (Bilan Provisoire de Dix Campagnes de Fouilles)", *Revue Des Études Anciennes*, Tome 100, 1998, 248, Plate 1,I, VII 1 ve 2, XII 2; Şahin, N., *Klaros: Apollon Klarios Bilicilik Merkezi*, Ege Yayınları, İstanbul 1998, 44-46, Res. 52-54, 57-61, Plan 3.

³⁰ Kasper, S., "Zum großen Altar der Demeterterrasse in Pergamon", *Gesammelte Aufsätze, PF 1*, Deutsches Archaologisches Institut, Berlin 1972, 84 ve 85, Abb.19-22; Radt, W., *Pergamon: Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2002, 182 ve 183, Res. 130.

³¹ Üstünde kurban bağlama halkası ya da halkayı tutacak olan dübeli ve/veya yuvasının bulunduğu taş blokların arkeoloji literatüründe bir adı yoktur. Ancak Nurhan Şahin 1998'de yayımlanan "Klaros" adlı kitabında Klaros Apollon Kutsal Alanı'nda bulunmuş olan kurban halkalı bloklara sayısının yüz olması gerekçesinden hareketle hekatomb demiştir. Ancak hekatomb tek sayılı ya da yüzden daha az sayıdaki kurban bağlama bloklarını adlandırmak için uygun değildir. Zira hekatomb yüz rakamıyla ilgili bir terimdir. Türk Dil Kurumu Sözlüğünde otlaklarda otlayan hayvanların bir ucunda toprağa çakılmış bir kazık bulunan uzun bir iple bağlanmasına "örlemek" ipe de "örk" denmektedir (Bakınız <http://tdk.org.tr/tdksozluk/sozara.htm>). Bu nedenle üzerinde kurban bağlama halkası, halkayı tutacak dübel ve/veya dübel yuvası bulunan bloklara "örk bloku" adını önermekteyiz. Makalemizde söz konusu bloklar önermekte olduğumuz bu terimle adlandırılmıştır.

³² Kasper, Abb. 19.

³³ Humann-Kohte, 92, Abb.88; Gerkan, 4, Abb.6; Bingöl, O., *Magnesia on the Meander*, Dönmez Ofset Müze Eserleri Turistik Yayınları, Ankara 1998, 36-40, Res.52; Çetin, 85-90, Lev.69, 71, 74b-76, 98.

³⁴ Öğün, B.-Işık, C., *Kaunos*, Antalya 2001, 63 ve 64, Res. 39.

³⁵ Lehmann, K., "The Character of the Structure", *The Altar Court, Samonthrace 4 II*, NewYork 1964, 63 ve 64, Fig. 61; Şahin, 64 ve 65, Abb. 14.

³⁶ Ayrıntılı bilgi için bakınız Çetin, 32-47, Lev. 20-40.

³⁷ Connelly, J.B., "Parthenon and Parthenoi: A Mythological Interpretation of the Parthenon Frieze", *AJA* Vol.100, No.1, 1996, 62, Fig. 5.

³⁸ Karul, N., "Troia", *Atlas*, Sayı:95, Şubat 2001, 82-83.

³⁹ Skira, A., *Les Grandes Siecles de La Peinture*, Geneve 1959, 27.

⁴⁰ Connelly, 62-63, Fig. 6.

⁴¹ Şahin, 45, Res. 61.

ANTİK ÇAĞ'DA HIEROS GAMOS RİTÜELİ

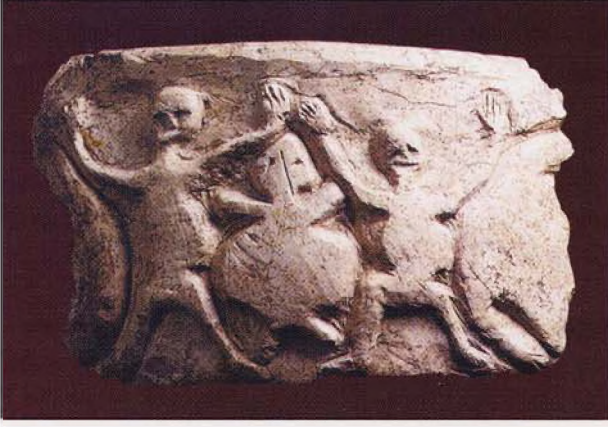
*Cengiz ÇETİN

"Hieros gamos" en dar anlamıyla tanrı ve tanrıçalar arasında gerçekleşen ya da gerçekleştiği düşünülen evliliklerdir. Ana tanrıça tapınımla birlikte doğayı doğum-üreme-ölüm/ilkbahar-yaz-kış üçlü gelişim düzeni içinde değerlendiren insan, her doğumun beraberinde yeni bir ölümü, her ölümün ise yeni bir doğumu getirdiğine inandı. Onun için doğanın ilkbahardaki canlanması, yaz dönemindeki çoğalması, sonbahardaki eksilmesi ve kış dönemindeki ölümü sürekli bir devinimdi. Tarım yapan insan için "Acaba bu yıl ekin iyi ürün verecek mi?, Acaba yeterince yağmur yağacak mı?, Hayvanlar doğurup üreyecek mi?" sorularının cevabı hayati önem taşıyordu. Ancak bazı dönemlerde işler yolunda gitmiyor, bunun sonucunda da ana tanrıça kuraklık, kıtlık ve ölüm doğuruyordu. Bu nedenle insanoğlu, tanrıçanın işlerinin yolunda gitmesi ya da işlerini aksatmaması için kendinden bir çaba gösterme gereği duydu, zira tanrıçayı etkilemek, yalnızca ona tapınarak ve kurbanlar sunarak mümkün olmuyordu. Bu nedenle insanoğlu, tanrıçayı ve dolayısıyla doğayı büyü yoluyla etkileyebileceğini düşünmüş olmalıdır. Bunun için tanrı veya tanrıçanın yerine geçip, olmasını istediği olayı (cinsel birleşim ve doğum) oyun şeklinde taklit etti. İnsanın her ilkbahar ve hasat mevsiminde tekrarladığı bu oyunlar, giderek geleneklerine yerleşti ve zamanla toplum içindeki her evlilik kutsal bir anlam kazandı. Böylece hieros gamos ritüeli de doğmuş oldu. İnsanoğlu tarımın keşfiyle neredeyse eş zamanlı olarak

ortaya çıkan hieros gamos ritüeli ile birlikte doğa karşısındaki edilgen konumundan, onu büyü yolu ile düzenlemeye çalışan etken konuma geçmiş oldu.

Hieros gamos ritüeliyle ilgili kesin ve ayrıntılı bilgileri Sümerler'den öğrenmekteyiz. S. Noah Kramer, bir çok eserinde ritüelin Sümerli hâline ayrıntılı bir şekilde yer vermiştir¹. A. Bruedkner ise "Athenischer Hochzeitsgeschenke" başlıklı makalesinde² ritüelin Yunanlı şeklini ayrıntılarıyla incelemiştir. Ardından 1988 yılında Rebecca Hague, "Marriage Athenian Style" başlıklı makalesinde³ Antik Yunan günlük yaşamında evlilik törenleri ile hieros gamos arasındaki ilişkileri anlatmıştır. Metin And ise Anadolu'da yapmış olduğu bir çok araştırmasında⁴ Türk köylüsünün gelenek ve göreneklerinde bereket kültürünün izlerini incelemiş ve çalışmalarında Anadolu'da hieros gamos ritüeline de değinmiştir. Bu çalışmada güdülen amaç, konuyla ilgili bugüne kadar yapılmış yayınlardan yararlanarak hieros gamos ritüelinin Anadolu şekli de içeren genel bir özeti vermektir. Araştırmada Anadolu uygarlıklarının yanı sıra kültürel ve siyasî boyutta Anadolu'yu etkileyen medeniyetler de hieros gamos ritüeli incelenerek kronolojik sırayla ele alınmıştır.

"Hieros gamos ritüelinin Anadolu'daki erken delillerine Neolitik Çağ'da rastlanır. Şanlıurfa yakınlarında, Fırat havzasında yer alan ve M.Ö. 7000 yıllarına tarihlenen Nevali Çöri neolitik yerleşiminde bulunmuş olan kireçtaşı kap parçası üzerindeki ka-

Resim 1: Rölyef dekorasyonlu kap parçası (Nevalı Çöri, M.Ö. 700)

bu bir çocuk figürü ise çevresindeki bireyler de onun ebeveynleri olmalıdır. Bu yetişkin figürün sevinci ile ilgili akla ilk gelen geçerli neden çocuğun varlığıdır ve belki de burada kutsal bir birleşmenin bereketli sonucunu simgeleyen çocuğun doğumu kutlanmaktadır. Öte yandan kap parçasının sol kenarındaki boğa boynuzu sahnenin bereketle olan ilişkisini doğrulamaktadır. Yetişkin figürlerin başsız oluşu ölü kültürüyle ilgili olmalıdır. O hâlde burada aynı zamanda ölüp dirilme ile ilgili bir mesaj da verilmektedir. Ölüp yeniden dirilme, daha sonra ortaya çıkan toplumların mitolojilerinde bereket kültürünün vazgeçilmez bir parçası olduğu gibi, hieros gamos ritüeliyle bağlantılı bir öğedir. Dolayısıyla bu sahnede anlatılmak istenen konunun bereket kültürü ve hieros gamos ritüeliyle ilgili olması kuvvetle muhtemeldir. Eğer söz konusu sahneyle ilgili yorumumuz doğru ise bu eser, hieros gamos ritüelinin Anadolu'daki en erken örneği sayılmalıdır.

Resim 2: Hieros gamos konulu rölyef plaka, Çatalhöyük (M.Ö. 6. binin ilk yarısı.)

Resim 3: Genç tanrı ve tanrıça çifti, Hacılar (M.Ö. 5600)

Üzerinde birincisinden daha az tartışma olan ikinci örneğimiz, yeşilimsi şist bir plaka üzerine kabartma olarak yapılmış ve Konya'nın Çumra İlçesi yakınlarındaki Çatalhöyük'te bulunmuştur. Kabartma tam ortasından geçen derin bir çizgiyle iki sahneye ayrılmıştır⁶. Soldaki birinci sahnede tanrı ve tanrıça olarak yorumlanan birbirine sarılmış iki yetişkin insan figürü, sağdaki ikinci sahnede ise, kucağında çocuk tutan bir kadın betimlenmiştir. Bu eserde solda tanrı ve tanrıça sevişmekte, sağda ise bu birleşmenin bereketli sonucu olan çocuk annenin kucağında gösterilmektedir. Çatalhöyük'te leoparlı tahtında oturan ana tanrıça gibi, doğum anında betimlenmiş bir çok ana tanrıça heykelciği ya da kabartması mevcuttur⁷. Bir tanrıçanın doğumu ancak kutsal bir birleşmeyle mümkünse de söz konusu betimlemelerin hepsini kutsal evlilik ritüeliyle ilgili saymaktan, bunun için deliller göstermek ve örneklendirmek bu çalışmanın kapsamını aşacağından özellikle kaçındık.

Burdur yakınlarındaki Hacılar yerleşiminde Geç Neolitik Çağ'a (M.Ö. 5600) ait bir heykelciği de Anadolu'da hieros gamos ritüelinin erken örneklerinden biri olarak görülmektedir. Bu pişmiş toprak eserde bir kadın ve bir erkek figür birbirlerine sarılmış hâlde yatar pozda betimlenmiştir⁸. Bu tür kadın heykelcikleri bilim çevresinde çoğunlukla tanrıça olarak kabul edildiğinden⁹ söz konusu örneğimiz de tanrı ve tanrıça çiftinin cinsel birleşim anında tasvir edildiği söylenebilir. Bu nedenle eser Anadolu'nun Hacılar'da bulunmuş erken bir hieros gamos tasviridir.

Ancak ritüelin Neolitik Çağ'daki varlığına dair bu izler ne yazık ki, nasıl kutlandığı konusunda bilgi vermekten çok uzaktır. Ritüelin tören aşamaları ve kutlanış şekline ilişkin bilgilere ancak M.Ö. 3000 yıllarında, yazının keşfinden sonra ulaşabilmekteyiz. Aşağı Mezopotamya'da yaşayan Sümerler M.Ö. 3000'de keşfettikleri çivi yazısını bir çok sosyal faaliyetin yanı sıra dinsel törenlerini de kaydetmek için kullandılar. Günümüze parçalar hâlinde de olsa ulaşabilen bu yazılı belgeler, ritüelin tören aşamalarını bir bütün hâlinde yansıtabilecek bilgiler içerir.

Sümer yaratılış mitolojisinde (teogony) her şeyden önce yalnızca yerin ve göğün anası Nammu vardır. Nammu, önce Yeryüzü Tanrıçası Ki ile Gök Tanrısı An'ı doğurur. Sonra Tanrıça Ki, An'dan hamile kalarak Hava Tanrısı Enlil'i dünyaya getirir. Daha sonra da Enlil, toprak ana Ki ile cinsel birleşime girerek yeryüzündeki diğer tanrıları ve varlıkları yaratır¹⁰. Sümer yaratılış mitolojisinden anlaşıldığına göre yaratma işlevi ancak tanrı ve tanrıçaların cinsel birleşmesiyle mümkün olmaktadır.

Sümer toplumunda tanrıların, anlatılan açık saçık öykülerde evlendirilmesinin altında yatan asıl amaç, insanların ve evrenin mutluluğu için doğanın bereketinin doğum yoluyla yaratılması ve yaratıldıktan sonra da sürekliliğinin sağlanmasıdır. Bu olgu, Sümer dinindeki asıl anlamını İnanna-Dumuzi kutsal evlilik ritüelinde bulur. Sümerliler tarafından düzenli olarak her yıl kışın sona erdiği günlerde düzenlenen bu ritüel, zaman içinde yeni yılın kutlandığı bir şenliğe dönüşmüştür. Yeni yıl şenlikleri tanrıçaya adanan tapınaklarda yapılır ve törenlerde tanrıçanın rahip ve rahibeleri görev alırdı. Törenler bir tiyatro oyunu şeklinde canlandırılır, İnanna ve kocası Dumuzi rolünü, "rahip ile rahibe" veya "kral ile rahibe" ya da "kral ile kraliçe" üstlenirdi¹¹.

Sümer tabletlerinden İnanna - Dumuzi hieros gamos ritüelinin "Dumuzi'nin ölümü ve tutulan yas", "Dumuzi'nin yeniden dirilmesi" ve "evlilik ve kutsal birleşmenin bereketli sonuçlarının kutlanması" olmak üzere üç ana bölümden oluştuğu anlaşılmaktadır. Ritüelin ilk bölümünde Tanrıça İnanna'nın yeraltı

ülkesine inışı, bunun sonucunda yer yüzünde baş gösteren kıtlık, yeryüzüne dönmek için çoban ve aynı zamanda kral olan Tanrı Dumuzi'yi rehin vermesi anlatılır¹² ya da simgesel bir biçimde canlandırılır. Mitosun sonunda Dumuzi'nin yılın ilk yarısını yeryüzünde geçirmesi ilkbahar ve yazı; ikinci yarısında öterek yer altına inmesi ise sonbahar ve kış mevsimlerini temsil etmektedir. Sümer inancına göre doğada bitkiler ilkbaharda Dumuzi'nin yeryüzüne dönmesi ile birlikte çoğalır, yeşerir ve boy atar; evcil ve vahşi bütün hayvanlar onun yeryüzüne dönüşüyle ürerler. Dumuzi yeraltına inince bütün doğa sararır, solar ve ölür. Bu nedenle onun yokluğunda kuraklık, kıtlık ve yas vardır. Yas ağlama, ağıt yakma, kendine acı çektirme, oruç tutma şeklinde olur. Yas sonrası gelen bu kutlu olay, daha önce de değindiğimiz gibi her yıl ilkbaharın ilk gününde tiyatro oyunu gibi canlandırılarak büyük bir şölen hâlinde kutlanırdı. Bu şölenler sırasında Dumuzi'nin yeryüzüne dönüşü ve İnanna ile evliliği de canlandırılırdı. Dumuzi yeryüzüne dönünce İnanna ile yeniden evlenir ve iki tanrının birleşmesi tüm yeryüzüne bereket getirirdi¹³.

Ritüelin konumuzla ilgili asıl bölümü İnanna ile Dumuzi'nin evlendikleri bu son bölümdür. Sümer hieros gamos ritüeli tanrı ve tanrıçanın birbirlerine hediye vermesi ile başlar. Gerçekte bu bir sunu ya da kurban törenidir¹⁴. Bu hediye töreninde kurban olarak adanan küçük ve büyük baş hayvanların yanı sıra değerli taş ve madenden yapılmış çeşitli takılar da sunulurdu. Sümer metinlerinden anlaşıldığına göre sunuların ardından evlilik kararını İnanna'nın anne ve babasının verdiği anlaşılmaktadır.¹⁵

Düğün kararının alınmasından sonra tören yeni yılın ilk ayının son gününde, yani ilkbaharda, bir saray içinde gelin (Tanrıça İnanna) için bir taht hazırlanmasıyla başlardı. Ardından İnanna, sabunla yıkanarak arındırılır ve yeni çift için güzel kokulu sedir ağacından ve sazlardan bir gelin yatağı hazırlanıp üzerine de özel bir çarşaf örtülürdü. En sonunda da bu kutsal yatak üzerinde tanrısal birleşme gerçekleşirdi¹⁶. Sümer metinlerinden kutsal birleşmenin bereketli sonuçlarının halka açık olan ve müzik eşliğinde verilen büyük bir zi-

Resim 4: İnanna ve Dumuzi'nin yatakta sergilendiği pişmiş toprak eser, Sümer.

İnsanlık tarihinin büyük uygarlıklarından birini kurmuş olan Mısır halkı da Sümerliler gibi tarım kültürüne dayalı bir toplumdur. Bu nedenle Mısır'da da bereket kültüne bağlı bir hieros gamos ritüelinin kutlanmış olması beklenir. Günlük yaşantısında evliliği kutsal bir kurum olarak gören Mısırlı'nın dinî inançlarına göre kutsal evlilik, güneş ve bereket tanrısı Osiris ile İnanna gibi bir ay tanrıçası olan İsis arasında gerçekleşir. Tanrıça İsis'le kocası Osiris Nil Nehri'nin taşma zamanı geldiğinde, Sümer Bereket Tanrısı Enki'nin Dicle ve Fırat nehirleriyle yaptığı gibi, birleşir ve kutsal dölleriyle nehri sularlandı. Mısır mitolojisine göre Kuraklık Tanrısı Set, tanrılar arasında düzenlenen bir festival sırasında Osiris'i tuzağa düşürür ve onu bir sandığa kilitleyerek Nil Nehri'nin azgın sularına bırakır. Tanrıça İsis olayı duyunca başından bir tutam saç yolarak yas tutar. Uzun aramaların sonucunda kocasını bulan İsis onu, bu kez de dönüş yolunda Set'e kaptırır. Set Osiris'i parçalar ve her bir parçasını farklı bir yere gizler ya da atar. İsis kocasının cinsel organı hariç bütün parçalarını bularak bir araya getirir. Kayıp parçanın da bir taklidini yaparak yerine

yerleştirdiğinde Osiris yeniden dirilir. Başka bir anlatıma göre de Set, sandığın içindeki Osiris'i bulduğunda onu parçalayarak ya bir değirmende öğütür ya da yakarak küllerini etrafa savurur¹⁸. Osiris'in yokluğunda bütün Mısır kıtlık içindedir, ancak o dirilerek geri dönüp karısı İsis'le birleştiğinde Nil Nehri taşar ve bütün Mısır yeşerir.

Her yıl düzenli olarak kutlanan Osiris-İsis hieros gamos ritüeli nisan ayında Osiris'in ölümü üzerine tutulan yasla başlar, beş gün süren tören boyunca Osiris'in Set tarafından parçalanışı canlandırılır ve Mısırlı çiftçiler hasat mevsiminde sakladıkları ilk ürünlerini çıkararak yere yatırır ve göğüslerini döverek yas tutarlardı. Osiris ve İsis'in çeşitli heykellerinin de taşındığı bu törende, Nil Nehri, sularının çekilip tarım alanlarının işlenmesine izin verdiğinde tarla sürme oyunuyla devam ederdi. Bu oyunda iki kara öküz bir sabanı çeker, bir delikanlı da arkasından tohum atar, su dökerdi. Törenin sonunda tanrının tekrar dirilerek İsis'le evlilişi canlandırılır ve tanrısal birleşmenin müjdelendiği bereket coşkusuyla kutlanırdı¹⁹.

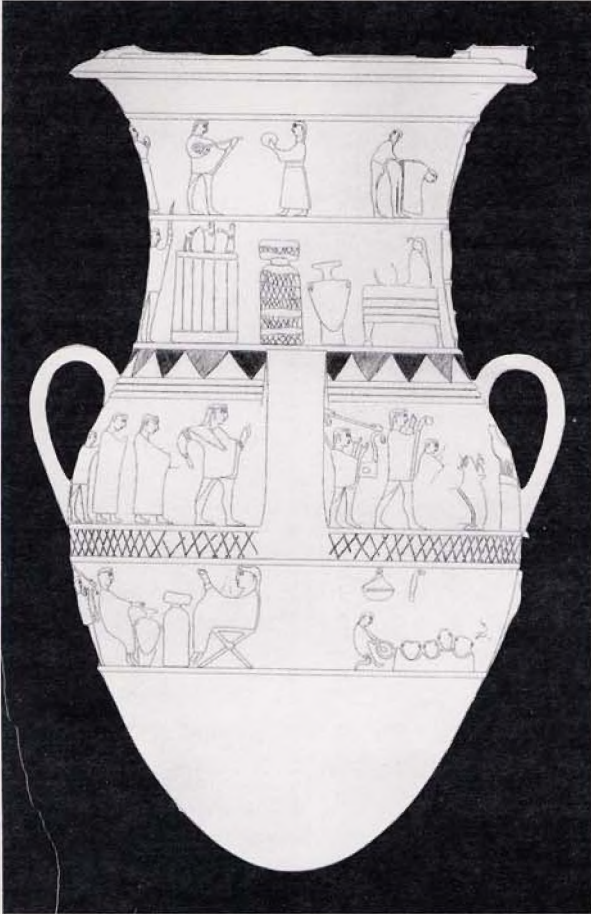
Hieros gamos ritüeli Akkad, Babil ve Assur toplumlarında da Sümer'dekinden önemsiz birkaç ayrıntı dışında pek de farklı değildir. Sümer'de Bereket Tanrıçası İnanna, Akkad Döneminde Sami adı altında İştâr, kocası Dumuzi ise Tammuz olmuş, buradan da aynı adla Babil ve Assur toplumlarına geçmiştir²⁰.

Babil'de de hieros gamos ritüeli gerçek anlamını, İştâr-Tammuz efsanesinde bulur. Efsanede Tammuz, Mısırlı Bereket Tanrısı Osiris gibi karısının hem kardeşi hem de aşığıdır. Efsane İnanna-Dumuzi efsanesinin büyük ölçüde bir tekrarıdır²¹. Bu nedenle de bu toplumlarda ritüelin kutlanması Sümer'dekinden çok farklı gerçekleşmiş olmalıdır. Babil'de hieros gamos ritüeli başlangıçta tek başına kutlanan bir tören iken, M.Ö. 1. binyılda nisan ayının ilk on bir günü kutlanan Yeni Yıl şenliklerine dahil edilmiştir²².

Anadolu'da ilk merkezî idareye dayalı devleti kuran Hititler, Anadolu'nun diğer toplumları gibi tarım kültürüne sahiptiler. Hititler diğer birçok kültürel alanda olduğu gibi dinî açıdan da Sümer, Akkad, Assur, Hatti, Luvi, Hurri ve Mitanni halklarının dinlerinden etki-

lenmiştir²³. Hitit tabletlerinde açıkça hieros gamos ritüelinden bahseden bir metne henüz rastlanmamış olmakla birlikte, söz konusu tabletlerde ritüelin bir parçası olduğu bilinen bereket kültüne ait bol miktarda örnek bulmak mümkündür. Bu örneklerden en önemlisi Hitit Kumarbi mitosudur. Hitit pantheonunda bir bereket tanrısı olan Kumarbi, babasıyla mücadelesi sırasında onun hayalarını ısırır ve Fırtına Tanrısı Teşup, Aranzah (Dicle) ve Taşmişu'ya hamile kalır²⁴.

Hititler'in Mezopotamya'dan aldıkları bu efsane bereket kültürünün tipik bir örneğidir. Bir bereket tanrısı olduğu anlaşılan Kumarbi'yle²⁵ ilgili bir başka anlatı da İllikummi mitosuyla²⁶ ilgili bir tablette yer almaktadır. Bu tablette yazılana göre Kumarbi Soğuk Pınar denilen bir mevkide bulunan kayayla on beş kez sevişmektedir²⁷. Buradaki su ve kaya ögesi Kumarbi'nin bereket tanrılığı görevini toprağı dölleyerek gerçekleştirmiş olabileceğini aklımıza getirmektedir. Onun, babası Anu'nun cinsel organını yutması ve toprakla

Resim 5: Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmekte olan İnandık Vazosu, Hitit Eski Krallık Dönemi

cinsel ilişkiye girmesi, Sümer'de tanrıların toprağı dölleyerek doğanın bereketini sağlama düşüncesinin Hititler'deki karşılığı gibi görünmektedir.

Hitit pişmiş toprak kapları üzerinde betimlenmiş olan sahneler hieros gamos ritüeli konusunda, yazılı belgelerden daha fazla bilgi vermektedir. İnandık vazosu üzerinde kabartma hâlinde yapılmış renkli figürlerle dört ayrı sahne hâlinde (friz) hieros gamos töreni anlatılmıştır²⁸. Tören, en alt sahnede müzikli bir eğlence eşliğinde düğün yemeği ve sıvı adakların hazırlanmasıyla başlar. İkinci sahnede tören için hazırlanan adakların tanrı ve tanrıçaya sunulduğu betimlenmiştir. Sahnenin solunda bir tanrıçaya (muhtemelen Hepat'a) içki sunusu yapılmakta, sağında ise bir kaidenin üzerinde yükselen Gök ve Fırtına Tanrısı Teşup'un simgesi olan boğa heykelinin önünde bir boğa kurban edilmektedir. Üçüncü sahnede tanrı ve tanrıça tapınak içindeki gerdek yatağında gösterilmiştir. Tanrı yatak üzerinde tanrıçanın duvağını açarken, tapınağın dışındaki halk tanrı ve tanrıça için, müzik eşliğinde hediyeler getirmektedir. Son sahnede ise bir önceki sahnede gerçekleşmiş olan kutsal birleşmenin mutlu sonuçları coşku içinde kutlanmaktadır. Bir yanda lir, çalpara ve saz benzeri bir müzik aletinin eşliğinde akrobasi gösterileri yapılırken, diğer tarafta bir dişi ve bir erkek figür, kutsal birleşmeyi temsili olarak canlandırmaktadır.

Konuya ilişkin ikinci örneğimiz ise, Ankara'nın 42 km. kuzeybatısında yer alan Bitik adlı Hitit yerleşiminde bulunmuştur. Bitik kazılarında ortaya çıkarılan kabartmalı bir vazo üzerindeki ilk sahnede tören, ellerinde veya sırtlarında, yukarıdaki sahnede resmedilmiş

Resim 6: İnandık Vazosu, tanrı ve tanrıça çifti yatakta

olan kutsal mekâna götürülmek üzere çeşitli kap ve eşyalar taşıyan düğün alayı ile başlar²⁹. İkinci sahnede tapınağın ya da sarayın balkonun altında tanrı ve tanrıça karşılıklı oturmaktadır. Bu sahnede tanrı elindeki içki dolu kabı tanrıçaya hediye olarak sunarken, sağ eliyle tanrıçanın peçesini (duvağını) açmaktadır. Bu örnekte tapınağın ya da sarayın dışında gerçekleşen duvak açma töreni hiç kuşkusuz ki, gerçek yaşamda yapının içinde gerçekleşen duvak açma törenini ve kutsal birleşmeyi simgelemektedir.

Resim 7: Bitik Vazosu, Hitit Eski Krallık Dönemi

Bu iki vazoda betimlenmiş hâliyle Hitit hieros gamos ritüeli, Sümerli örneklerine büyük ölçüde benzemektedir. Ancak elimizdeki veriler bu ritüelin, Anadolu'ya ne zaman ve ne şekilde geldiğini söylememiz için yeterli değildir. Zira Assur Ticaret Kolonileri Döneminde de bu törenin varlığı hakkında en küçük bir iz yoktur. Ancak yazımızın başında da belirttiğimiz gibi, Çatalhöyük ve Hacılar buluntuları hieros gamos ritüelinin Hititler'den ve hatta Sümerler'den çok daha önce Anadolu'da var olduğunu göstermektedir.

Suriye'nin Tyr kentinden Ugarit kentine kadar olan kıyı şeride yerleşmiş olan ve bölgedeki varlıkları M.Ö. 3 binli yıllara kadar uzanan Fenikeliler yerleşimlerinin stratejik konumu nedeniyle Sümer ve Babil uygarlıklarının bir kalıtçısı olmakla kalmamış; aynı zamanda Helen Uygarlığı'nın doğuşunda büyük katkıları olan Girit-Minos ve Anadolu uygarlıklarını da önemli ölçüde etkilemiştir.

Bölgelerinde böylesine önemli bir kültürel ağırlığa sahip olan Fenikeliler'in kutsal evlilik törenlerinden habersiz olmaları imkansızdır.

Ugarit (Ras-Şamra) kentinde bulunan ve M.Ö. 14. yüzyıla tarihlenen tabletlerde yer alan Anat ile Baal mitosunu, Fenike'de kutsal evlilik ritüelinin varlığını gösteren güzel bir delildir. Efsanede adı geçen Anat, Sümer'deki İnanna, Baal ise çoban kral Tanrı Dumuzi ya da diğer adıyla Tammuz gibi bir bereket tanrısıdır. Bazı metinlerde Hadad adıyla da anılan tanrı Baal, tanrıça Anat'ın hem kocası hem de erkek kardeşidir. Efsane Baal'ın ortadan kaybolması ve Anat'ın onu bulmasıyla başlar. Daha sonra Baal Anat'la beraber olmak ister, Anat da inek kılığına girerek ondan kaçır. Ancak Baal, inek kılığındaki Anat'a sahip olmaktan çekinmez³⁰. Bu efsanede de kaybolan bir bereket tanrısı ile onun geri dönüşünün ardından tanrısal birleşme öğeleri hâkimdir. Böylece hieros gamos ritüeli insan biçimli bir tanrıyla inek biçimli bir tanrıça arasında gerçekleşmiş olur. Anat-Baal hieros gamos ritüeli, muhtemelen Baal'a adanmış tapınaklarda düzenlenen yeni yıl festivallerinde temsili olarak canlandırılarak kutlanmaktaydı³¹.

Fenike'de her yıl ölüp yeniden dirildiğine inanılan, adına ilkbaharda, içinde kutsal evlilik töreninin de bulunduğu, şenlikler düzenlenen diğer bir bereket tanrısı da Adonis'tir. Mezopotamya'da çeşitli değişikliklere uğrayan Tammuz, sonradan Fenike'de (Sami dilinde tanrı anlamına gelen) Adonis olur ve buradan da Helen dinî efsanelerine geçer. En eski kayıtlarını M.Ö. 700 yıllarında bulunduğu Adonis kült törenleri, ilk kez Fenike'nin Biblos ve Afaka kentlerinde yapılmış ve sonradan Kıbrıs'a, M.Ö. 7. yüzyılda da Yunanistan'a geçmiştir. Yunanistan'da Adonis'in adı değişmezken Fenikeli sevgilisi Astarte'nin (ya da Astartt, İştart)³² yerini aslında Helenli bir ana tanrıça olan Aphrodite alır³³.

Helen kaynaklarında ayrıntılı bir şekilde anlatılan mitolojik öyküye göre Adonis, Mezopotamyalı örneklerinde olduğu gibi ana tanrıçanın tanrılaştığı ölümlü sevgilisidir. Her ilkbaharda tanrıçayla birleşerek doğayı bereketlendirmek üzere doğar ve her son baharda yeniden dirilmek üzere yeraltına iner³⁴. Frazer'in "Altın Dal" adlı eserinde aktardığına göre³⁵ ritüel için İskenderiye'de

düzenlenen festivallerde önce Adonis ile Aphrodite'in birleşmelerini, dolayısıyla doğanın üreyişini kutlayan eğlenceler yapılır, ertesi gün Adonis'in tasviri, ağıtçı giysileri giyinmiş, saçları arkasına dökük, göğüsleri çıplak kadınlar tarafından deniz kenarına taşınır ve dalgalara bırakılır. Bu törenlerde Adonis ve Aphrodite bir divan üzerinde yan yana oturur ya da yatar şekilde tasvir edilir ve yanlarında da bereketi göstermek üzere her türlü olgun meyveler, çörekler ve çiçekler bulundurulurdu³⁶.

M.Ö. 750 yıllarında Orta Anadolu'da bir devlet kuran Frigler'de hieros gamos ritüelinin var olduğuna dair Frig dilinde yazılmış herhangi bir yazıt yoktur. Frig dinine ilişkin bütün bilgilerimiz Frig yerleşimlerinde ortaya çıkarılan arkeolojik malzemeler ve Yunan antik yazarlarının aktardıklarından ibarettir. Bu nedenle Yunan yazılı kaynaklarından izleyebildiğimiz kadarıyla hieros gamos ritüelinin Frigli şeklini Kybele - Attis kültüründe bulmak mümkündür.

Kybele ya da Frigyalı adıyla Matar,³⁷ M.Ö. 8. binyıldan itibaren Anadolu'da varlığını kesin olarak bildiğimiz ana tanrıçanın Frigler'deki karşılığıdır. Roller her ne kadar Roma öncesinde Frigya'da Attis adında bir tanrıya tapınılmadığını ve onun aslında Kybele kültürünün Frigyalı özüne değil daha çok Yunanlı şekline ait olduğunu söylese³⁸ de tıpkı Dumuzi, Tammuz, Adonis ya da Kumarbi gibi her sonbaharda ölen, her ilkbaharda yeniden dirilen ve bu hâliyle mevsimsel döngüyü simgeleyen bir bereket tanrısıdır. Antik Yunan kaynaklarına göre Frigya'da Agdos adında ıssız bir kayalık vardır ve orada taş biçiminde olduğu düşünülen Kybele'ye tapınılmaktadır. Zeus ana tanrıçaya aşık olur ve tohumunu bu kayanın üzerine bırakır. Bu tohumdan Agdistis adında çift cinsiyetli bir tanrı doğar³⁹. Efsanenin bu bölümü tipik bir hieros gamos ritüeli tasviridir. Kaya biçiminde temsil edilen aslında toprak ananın kendisidir ve tanrı, ana tanrıçayla birleşerek tanrısal bir varlığı dünyaya getirmektedir. Efsanenin devamında önce Agdistis'in erkeklik organı kesilir, cinsel organın dölünden badem ağacı ortaya çıkar, bu ağacın meyvesini göğsüne bastıran Nana, Attis'e hamile olur. Ardından Attis'in cinsel organı kesilir ve akan kanla toprak döllenir. Burada da yine toprak, diğer bir deyişle

ana tanrıça döllenmekte, böylece bir hieros gamos ritüeli gerçekleşmekte ve bunun sonucunda da yeryüzü bereketlenmektedir. Roller'in de değiştiği gibi tapınının erken dönemlerinde tanrıçanın görevlerinden biri de Frig devletinin anası olarak hizmet vermek idi⁴⁰. Bu nedenle, konuyla ilgili kesin bir arkeolojik kanıt olmamakla birlikte Kybele-Attis kültürünün kutlandığı bahar bayramlarında Frig krallarının, İnanna-Dumuzi kültüründe Sümerli kralların yaptığı gibi, Attis rolünü üstlenip tanrıçayla temsili olarak birleşmeleri ve hieros gamos ritüelini canlandırmış olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Anadolu ve Akdeniz havzasında yaşamış bir çok toplum gibi Helenler de tarım kültürüne dayalı bir toplumdur. Helen dinî kaynağını, Mezopotamya, Mısır, Anadolu ve Girit-Minos uygarlıklarından alır. Bir tarım toplumu olan Minoslular'ın inançları mevsimsel döngüden yoğun bir şekilde etkilenmiştir. Kıtık ve açlık korkusu, Minos halkını da doğanın yeniden dirilişini hızlandırmak ve bereketini garantilemek için çareler aramaya itmiştir. Bu arayış sonucunda bitki alemi, Dumuzi, Tammuz, Attis gibi her yıl ölen ve yeniden dirilen tanrısal bir çocuk veya genç bir tanrı olarak yorumlanmış, doğanın yaratıcı gücü ise, bu genç tanrının hem eşi hem de annesi olan bir "Ulu Ana-Ana Tanrıça" olarak görülmüştür. Anadolulu ana tanrıça modellerinin Girit'te karşılığı Rea'dır. Rea'nın yanında adı "Zeus Megistos Kuros" olarak geçen genç bir tanrının yer aldığı ve bu tanrının, ölümü bir takım yaşlara yol açan, Anadolulu genç tanrı Attis ile eş olduğu bilinmektedir⁴¹. Bu nedenle Anadolu'da olduğu gibi, Girit'te de genç tanrı ile ana tanrıça Rea'nın birleşmelerinin doğaya bolluk ve bereket getireceği inancının var olması gerekir. Girit'te hieros gamos ritüeline ilişkin izleri Zeus-Europa,⁴² Minos - Pasiphae⁴³ ve Dionysos-Ariadne⁴⁴ gibi Minos kökenli Yunan mitlerinde bulmak mümkündür.

Zeus-Europa ve Minos-Pasiphae mitleri, boğa veya inek biçimli tanrı ya da tanrıçayla cinsel birleşimi içermesi nedeniyle Anat-Baal mitiyle benzeşmektedir. Anadolu kökenli bir bereket tanrısı olan Dionysos'un kendisi gibi kişin uyuyan baharda uyanarak yeryüzüne bereketi taşıyan Giritli ana tanrıça Ariadne ile evliliği diğer hieros gamos ritüellerinde

olduğu gibi, bahar ya da yeni yıl şenliklerinin tiyatro oyunu şeklinde canlandırılan bir bölümü idi. Atina'da her yıl şubat ayının 11, 12 ve 13. günlerinde Dionysos için düzenlenen ve adına Anthesteria⁴⁵ veya çiçek şenliği denilen bir bayram kutlanırdı. Yılın bu zamanında asmalar budanmış, şarabın ikinci kaynaması tamamlanıp içilmeye hazır hâle gelmiş ve artık şarap kapları açılmaya başlanmıştır. Bu bayramın ilk gününde şaraplar içilir, gençler şarap tulumları üzerinde tepinir ve kızlar salıncaklarda sallanırdı. Ertesi gün şaraplar Dionysos tapınağına götürülerek halka dağıtılırdı. Bu tören için özel olarak seçilen Atina krallarının rahip ardılları olan arkhon basileusun başkanlığında içki yarışması yapılırdı. Törenler sırasında basileus, kral tacı taşırdı. Dionysos'u temsil eden bir öküz heykeli veya başına boynuz takmış, post giymiş bir oyuncu ile basileusun karısının bindiği gemi biçimli bir arabayla boukolion ya da sığır ahır denilen bir binaya gidilir ve orada basileusun karısı ile Dionysos evlendirilirdi⁴⁶. Böylece Anat-Baal mitinde olduğu gibi, hayvan biçimli bir tanrıyla birleşim gerçekleşmiş olurdu.

Helen hieros gamos ritüeline bir başka güzel örnek de Demeter-İason mitidir.⁴⁷ Kökeni Anadolu olan Demeter, Helen dininde ekinleri ve özellikle buğdayı simgeleyen toprak ve bereket tanrıçasıdır. Efsaneye göre tanrıça bir ölümlü olan İason'a aşıktır. Onunla üç kere sürülmüş bir tarla üzerinde sevişir. İason'dan hamile kalan tanrıça, zenginliğin tanrısı Plutos'u doğurur.

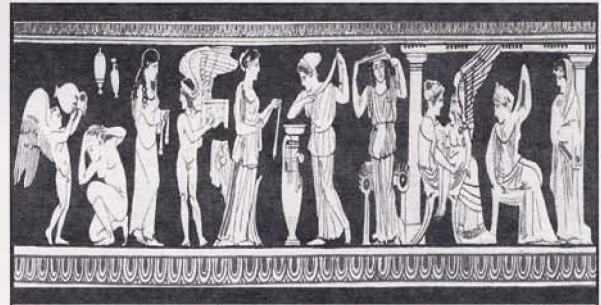
Bütün bu örneklerin yanı sıra Helen yaratılış "theogonia" efsanesi de Mezopotamya ve Anadolu toplumlarının dinlerinde olduğu gibi, kutsal evlilik ritüelinin en net örneklerini sunar. Helen theogoniasına göre her şeyden önce Khaos vardır. Bu Khaos'tan geniş göğüslü, engin kucaklı, sağlam tabanlı toprak ana Gaia ortaya çıkar. Gaia, önce kendi kendine (parthenogenesis) Gök Tanrı Uranos'u, ardından yüksek dağları, dağ perilerini ve sonra da Pontus'u, yani denizi doğurur. Daha sonra oğlu Uranus'la birleşerek Titanları, Kyklopları ve Hekatonkheirleri doğurur. Bu devler, tanrıların ikinci kuşağını oluşturmaktadır⁴⁸.

Helen kutsal evlilik ritüeli için verilecek örneklerden en ilginç ve esprili olanı hiç kuşkusuz ki, Zeus'un evlilikleridir. Zeus ile Hera'nın evlilikleri Yunanistan'ın çeşitli böl-

gelerinde her yıl düzenli bir şekilde tekrarlanan şenliklerde temsili olarak canlandırılmak suretiyle kutlanırdı⁴⁹. Bu şenliklerin amacı diğer hieros gamos ritüellerinin de ortak amacı olan, kutsal birleşme yoluyla bereket üzerinde olumlu bir etki yaratma isteğiydi.

Hieros gamos ritüeli, Helenli'nin günlük hayatta gerçekleştirdiği düğün törenlerini de etkilemiştir. Günlük yaşamdaki düğün kurallarını dinsel öğretilere göre düzenleyen ve adeta tanrıların düğünüymüş gibi kutlayan Helenli, böylece düğünü ve düğün sahiplerini de kutsamış oluyordu. Helenli vazo ressamları, tanrılara mı yoksa ölümlü kişilere mi ait olduğu kolay kolay anlaşılmayan bu düğün törenlerini her biri birer sanat eseri olan vazolar üzerine resmederek ölümsüzleştirmiştir. Hieros gamos törenlerinin resimsel anlatımı, M.Ö. 7. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ortaya çıkan siyah figür tekniği ile başlamış, M.Ö. 530'lu yıllarda ortaya çıkan kırmızı figür boyama tekniğiyle doruğuna ulaşmıştır. Günümüze kadar ulaşabilmiş olan bu vazo resimlerinde Helen hieros gamos ritüelinin bütün tören aşamaları ayrıntılarıyla resmedilmiştir⁵⁰.

Antik kaynakların da doğruladığı bu resimlere göre tören İnanna-Dumuzi kültüründe olduğu gibi, tanrı ve tanrıçanın kutsal bir kaynaktan yıkanarak arınmasıyla başlar. Günlük yaşamda ise gelin ve damat kutsal bir su kaynağından taşınan suyla banyo yaparlardı⁵¹. Arınma töreninin ardından tanrısal çift yalnızca düğünlerde giyilen özel bir giysi giyer, değerli takılar takardı⁵². Günlük yaşamda gelin, bu giysilerin yanı sıra beline kırmızı renkte yünden örülmüş özel bir kuşak bağlardı. Bu kuşağın sıkı bir düğümle bağlanması gelinin bekaretini ve eşine olan sadakatini simgelerdi. Damat ise, erkeklik gücünü simgeleyen

Resim 8: Bir pyxis üzerine kırmızı figür tekniğinde resmedilmiş banyo ve tuvalet sahnesi (M.Ö. 420)

özel bitkilerden, susam tohumu, gelincik, tere ve mersin ya da afrodizyak olduğu düşünülen naneden yapılmış olan bir taç takardı. Böylece gelin ve damadın hazırlıklarının tamamlanmasıyla birlikte tuvalet töreni sona erer ve sunu töreni için hazırlık başlardı.

Günlük yaşamda gelin ve damadın giyinmesinden sonra bir çeşit erginlenme töreni olan sunu töreni yapılırdı. Bu tören sırasında gelin ve damat çocukluk çağlarını simgeleyen eşyalarını, giysi ve oyuncaklarını tanrıça Artemis'e sunarlar, böylece çocukluk çağından erginlik çağına geçiş yapmış sayılırlar⁵⁴, eşler seçilmiş ve böylece doğa uyandırılmış olurdu. Hiç kuşku yok ki, erginlenme töreninin dışında da tanrı ve tanrıçalara bol miktarda sunu yapılmakta, kurbanlar kesilmekteydi. Sunu törenleri aslında tanrı ve tanrıçanın karşılıklı birbirlerine hediye verdikleri bir tören idi. Bu hediyelerin arasında en önemlisi tanrıçanın damat tanrıya verdiği asa idi⁵⁵. Gerçek hayatta bu asayı tanrıçayı temsil eden kişi, tanrıyı simgeleyen krala verirdi. Böylece kralın yönetim hakkı onaylanmış oluyordu. Hellen toplumunda kral, dini törenler sırasında tanrılara bir altar önünde asasını kaldırarak yakarırdı⁵⁶.

Sunu töreni tamamlandıktan sonra asıl düğün töreni başlardı. Düğünlerde lir, çifte flüt ve tef gibi müzik aletlerinin eşliğinde bereketle ilgili şarkılar söylenir, dans edilir ve yiyip içerek çilginca eğlenilirdi⁵⁶. Düğün töreninin en önemli bölümü dünür aileler tarafından davetlilere verilen zengin düğün yemeği (eulapine) idi⁵⁷. Düğün için hazırlanan yemekler arasında en ilginç olanı "sesame" adı verilen bal ve susamdan yapılan düğün pastasıydı. Bu pasta, yapımında bol miktarda tohum kullanılması nedeniyle bereketi ve verimliliği simgelerdi⁵⁸. Dionysos kült törenlerinde buğdaydan yapılan lapanın anlamı ne ise, düğün yemeği için yapılan bu pastanın anlamı

Resim 9: Bir pyxis üzerine kırmızı figür tekniğinde resmedilmiş sunu töreni

Resim 10: Bir lebes-gamikos üzerine kırmızı figür tekniğinde resmedilmiş dans sahnesi (M.Ö. 470)

da aydu. Hellen geleneğinde düğün günü verilen yemeğin dışında, gerdek gecesinin hemen ertesi günü yapılan ikinci bir yemek töreni daha vardı. Gelin ve damadın cinsel birleşimiyle doğacağına inanılan bereket ve bolluk, davetlilere verilen bu ikinci yemekle kutlanırdı. Bu nedenle son yemek birinci yemekten daha renkli ve eğlenceli olurdu.

Hellen düğünlerinde gelin alma töreni, büyük ihtimalle düğün yemeğinden hemen önce yapılırdı. Gelin damat tarafından genellikle akşam karanlığında babasının evinden alınır ve kalabalık bir alay eşliğinde güvey evine götürülürdü⁵⁹. Davetliler düğün alayına başlarında çiçekten yapılmış taçlar⁶⁰, ellerinde meşaleler olduğu hâlde katılırlar ve müzik eşliğinde söylenen şarkılarla dans ederlerdi.

Düğün alayı eşliğinde güvey evine gelen gelin ve damadı, elinde tuttuğu meşalelerle damadın annesi karşılardı. Damadın annesinin elindeki meşaleler, genç çiftin aşklarının

Resim 11: Bir kalyx-kraoter üzerine kırmızı figür tekniğinde resmedilmiş Peleus ile Thetis'in düğün alayı (M.Ö. 430)

ateşini ve gücünü simgelerdi. Damat gelini bileğinden ya da elinden tutarak arabadan indirir ve kendisi önde olduğu hâlde evin eşliğinden geçirirdi⁶¹. Gelin, evin eşliğinden içeri ilk adımını bir narı dişleyerek atardı. Gelinin bu hareketi kocasının emri ve koruması altına girdiğini gösterirdi⁶². Zira, bereket tanrıçası Persophone de ölümler ülkesinin hâkimi tanrı Hades'e kendisine verilen narı dişleyerek bağlanmıştı. Roma'da ise gelin güvey evine girişte kapıyı yağ ile ovar ve yün iplikle bağlardı⁶³.

Genç çiftin güvey evine girmesiyle birlikte kapıda bir bekçi "tyroros" bırakılarak, çiftin rahatsız edilmesi engellenirdi. Çiftin güvenliğini tyrorosa emanet eden davetliler, evin dışına bir kamp ateşi yakıp, şarkılar söyleyip dans ederek eğlenirdi.

Gelin yatağı Sümerler'de olduğu gibi özenle hazırlanırdı. Duvak açma (anakalypteria) töreni büyük bir ihtimalle Hititler'de olduğu gibi güvey odasında, yatak üzerinde gerçekleşirdi. Çiftler kutsal birleşmenin sonunda, günün ilk ışığıyla uyanır ve kendileri için kutsal kaynaktan taşınmış suyla yıkandıktan sonra yeni bir törene hazırlanırlardı. Bu gelinle damada hediyelerin verildiği ve birleşmenin bereketli sonuçlarının kutlandığı epaulia adı verilen tören idi⁶⁴. Ziyaretçilerin güvey evine gelişlerinin, gelin ve damadı kutlamak ve on-

lara hediye vermenin dışında gizli bir amacı vardı. Bu gizli amaç gendek çarşafını görerek gelinin bekaratını onaylamaktır⁶⁵. Ziyaret sırasında düğün yemeğini aratmayacak zenginlikte bir ziyafet verilir ve böylece evliliğin bereketli sonuçları kutlanarak tören sonlandırılırdı.

Resim 13: Bir pyxis üzerine kırmızı figür tekniğinde resmedilmiş düğün sahnesi. (M.Ö. 370-60)

Sonuç

Hieros gamos ritüeli, Anadolu ve çevresindeki tarım kültürünü yaşayan bütün eski uygarlıklarda görülen bir ritüeldir. Bu kültürlerde hieros gamos ritüeli, insanların cinsel arzu ve coşkularının yansıtıldığı ve/veya tatmin edildiği törenler değil, tam tersi insanın doğaya karşı verdiği yaşam savaşımının bir ürünüdür. Ritüelin kutlanışındaki amaç, doğayı (bereket tanrılarını) büyü yoluyla (cinsel birleşimlerini yansıtarak) etkilemek ve böylece mevsimsel döngünün aksamadan yürümesini sağlamak ve bunun sonucunda da bol ürünle yaşamın ve soyun devamlılığını garanti altına almaktır.

Ritüelin tören aşamaları bütün bu uygarlıklarda, törensel sıralamadaki küçük farklılıklar dışında, hemen hemen aynıdır. Ritüel, kutsal bir su kaynağından getirilen suyla arınmayı içeren bir törenle başlar. Kurban-sunu ve geçit töreninin ardından, kutsal birleşmenin yansıtılması ile devam eder ve bu birleşmenin bereketli sonuçlarının kutlandığı, toplu yenilen bir yemeği de içeren, müzik eşliğinde coşku içinde eğlenilen, bir törenle sona erer.

Doğanın bereketini arttırmak için düzenlenen hieros gamos ritüeli, yukarıda da değindiğimiz gibi günlük hayattaki evlilik geleneği ve törenlerine de yansımıştır. Modern Avrupa ve Anadolu evlilik törenleri, mistik havasını büyük ölçüde yitirmiş olsa da nedimleri, sağdıçları, gelin duvağı, gelinin evinden bir alay eşliğinde alınması ve geline bereket dağıtıcısı anlamının yüklenmesi gibi

Resim 12: Klaros Apollon Tapınağı'na ait çöküntü blokları ve arasındaki pişmiş toprak tepsiler

SUMMARY

The name "hieros gamos (sacred marriage)" is interpreted in the Middle East and Anatolian societies' myths. The purpose of this rite is simple, attractive and persuasive: To make the mortals happy and prosperous. It was the God's duty to marry the passionate, desirable goddess of fertility, the charming deity who controlled the productivity of the land. However, simple, attractive, and persuasive ideologies do not come ready made. They are the products of individuals and cultures who have psychological need and drive to invent them.

An plaque of greenish gray schist, which was found in Çatalhöyük bearing two pairs of figures in high relief, is one of the earliest known representations a sacred marriage in Anatolia. And much has become known about the hieros gamos rites and rituals then, throughout all the preceding years of Sumerian cuneiform archives research. These researches will point out what they seem to tell us about the purpose and procedures of the hieros gamos ritual.

On the other hand, Greek literature and art devote much attention to the wedding; in fact, it is one of the best attested rituals in ancient Greece. References to the wedding appear in Greek literature of all periods and genres, and wedding scenes decorate many Greek vases from sixth, through the fourth centuries B.C. .

The aim of this article is to present a summary of "the hieros gamos ritual", emphasizing its Anatolian versions and also to discuss the role of other civilizations that have cultural and political impact on Anatolian hieros gamos, in choronological order.

KAYNAKÇA VE NOTLAR

* Dr. Cengiz CETİN, Ankara Üniversitesi, Başkent Meslek Yüksek Okulu, Sıhhiye - Ankara/TÜRKİYE

e-mail: enazcetin@yahoo.com

ccetin@humanity.ankara.edu.tr

¹ Kramer, S. N., "The Sacred Marriage: A Panoramic View of The Sumerian Evidence", *Proceedings of the Twenty-sixth International Congress of Orientalist c.2*, New Delhi 1968, 28-32; "The Dumuzi-İnanna Sacred Marriage Rite: Origin, Development, Character", *Actes de la XVII recontre Assyriologique Internationale*, Bruxelles 30 Juin- 4 Juillet 1969, 135-141; *La Marriage Sacre*, Paris 1983; *Tarih Sumer'de Başlar*, (Çev. Muazzez İlmiye ÇİĞ), Ankara 1990; *Sümer Mitolojisi*, (Çev. Hamide Koyukan), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 1999.

² Brueckner, A., "Athenischer Hochzeits-geschenke", *A.M.* c.32, 1907, 79-122, Taf. 5-9.

³ Hague, R., "Marriage Athenian Style", *Archaeology*, May/June 1988, 32-36.

⁴ And, M., *Dionysos ve Anadolu Köylüsü*, Elif Yayınları 1962; *Geleneksel Türk Tiyatrosu*, İstanbul 1985.

⁵ Uzunoğlu, E - Seeher, A.B. - Kızıltan, Z., *Çağlar Boyu Anadolu'da Kadın*, T.C: Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1993, 43, Res. A13.

⁶ Kulaçoğlu, B., *Tanrılar ve Tanrıçalar*, T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1992, 19, Res.2; Uzunoğlu, E - Seeher, A.B. - Kızıltan, Z., Res. A24; Mellaart, J., *Çatalhöyük Anadolu'da Bir Neolitik Kent*, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2003, 117 ve 141, Res. 82.

⁷ Mellaart, 137-142, Res.69-79, 82, 83, Şekil 49-52.

⁸ Kulaçoğlu, 60 ve 179, Res.58.

⁹ Kulaçoğlu, 9 vd.; Uzunoğlu, E - Seeher, A.B. - Kızıltan, Z., 16-115; Akurgal, E., *Anadolu Uygarlıkları*, NET Turistik Yayınlar Sanayi ve Ticaret A.Ş., İstanbul 1998, 21-128.

¹⁰ Kramer 1990, 240 vd.; 1999, 140-141; Hooke, S.H., *Ortadoğu Mitolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara 1991, 25-26.

¹¹ Kramer 1969, 136 - 137; 1990, 248.

¹² Kramer 1990, 135-144; 1999, 153-172; Hooke 1991, 21-22.

¹³ Kramer 1990, 145; Hooke 1991, 22-23.

¹⁴ Kramer 1969, 136; 1999, 179-181.

¹⁵ Kramer 1968, 28-32; 1990, 246-249, 251; 1969, 139.

¹⁶ Pritchard, J. B., *Ancient Near East in Pictures*, New Jersey 1954, 331, Res. 680; Kramer 1983, 80.

¹⁷Kramer 1968, 28-31;1990, 249-251;1969, 139.

¹⁸ Mutlu B., *Efsanelerin İzinde*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1968, 52, 56; Erhat, A., *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitapevi Yayınları, İstanbul 1988, 176, 253; Frazer, J.D., *Dinin ve Folklorün Kökenleri*, (Çev.Mehmet H. Doğan), İstanbul 1991, 289-29; Hançerlioğlu, O., *Dünya İnançları Sözlüğü*, Remzi Kitapevi Yayınları, İstanbul 1993, 382-383.

¹⁹ Frazer, 295.

²⁰ Hooke 1991, 39.

²¹ Bakınız And, 1962, 14-15; Hooke 1991, 40-43; Hançerlioğlu, 226.

²² Oates, Joan, *Babil*, Arkadaş Kitapevi, Ankara 2004, 185-186.

²³ Akurgal 1998, 104.

²⁴ Mutlu, 133; Hook 1991, 114-116; Hançerlioğlu, 274; Akurgal 1998, 108; Karauğuz, G., *Hitit Mitolojisi*, Çizgi Kitapevi Yayınları, Konya 2001, 48, 64, 143; Bryce, T., *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*, (Çev. Müfig Günay), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2003, 241.

²⁵ Karauğuz, 64.

²⁶ Karauğuz, 167-185.

²⁷ Karauğuz, 170.

²⁸ Özgüç, T., *İnandiktepe: Eski Hitit Çağında Önemli Bir Kült Merkezi*, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara 1988, 16-38, Lev.36-59; F-L, M₂, D₄; Res.27, 64-65.

²⁹ Akurgal, E., *Spaethethitische Bildkunst*, Ankara 1949, 115; Özgüç, T. "The Bitik Vase", *Anatolia* c.2, Ankara 1957, 57-78, Fig. 1-2, Res I-VI.

³⁰ Hooke 1991, 99 ve 105-106.

³¹ Hooke, S.H., *The Orgins of Early Semitic Ritual*, London 1938, 41, 54.

³² Hançerlioğlu, 12.

³³ And 1985, 92.

³⁴ Erhat 1988, 11-12; Frazer, 268-269; Hançerlioğlu, 12.

³⁵ Frazer, 268, 273.

³⁶ And 1985, 12-16.

³⁷ Roller, L. E., *Ana Tanrıça'nın İzinde (Anadolu Kybele Kültü)*, (Çev. Betül Avunç), Homer Kitabevi Yayınları, İstanbul 2004, 81.

³⁸ Roller, 237, 243 vd.

³⁹ Erhat 1984, 15-16; Roller, 233.

⁴⁰ Roller, 122.

⁴¹ Mansel, A. M., *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk

Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, 51-53.

⁴² Can, S., *Klasik Yunan Mitolojisi*, İstanbul 1970, 32-34; Erhat 1988, 118-119; Grimal 1996, 156-157.

⁴³ Erhat 1988, 225-226; Alexiou, S., *Minos Uygarlığı*, (Çev.E.Tül Tulumay), İstanbul 1991, 91; Grimal 1996, 291-292.

⁴⁴ Can, 169-170; Erhat 1988, 99-104; Graves, R., *The Greek Myths* c.2, London 1972, 206; Grimal 1996, 59, 138-140.

⁴⁵ MVerral, A.W., "The Name Anthesteria", *JHS* Vol.20, 1990, 115-117.

⁴⁶ Mireaux, E., *Daily Life in The Time Homer*, (Fransızca'dan İngilizce'ye Çev. Iris SELLS), London 1959, 229-230; And 1962, 21; 1985, 95-96; Frazer, 137.

⁴⁷ Homeros, *Ilyada*, (Çev. Erhat, A-Kadir, A, Can Yayınevi 1984), 5/125 vd.; Erhat 1988, 162.

⁴⁸ Eyüboğlu, S.- Erhat, A., *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, 49-50.

⁴⁹ Frazer, 104.

⁵⁰ Bakınız: Oakley, J.H.-Sinos, R.H.: *The Wedding in Ancient Athens*, The University of Winconsin Press, 1993; Cetin, C., *Yunan Siyah Figür ve Kırmızı Figür Vazoları Üzerinde Hieros gamos Tasvirleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1994.

⁵¹ Hague, 36; Oakley-Sinos, 15-16, Fig.11-15

⁵² Oakley-Sinos, 16-21, Fig.22-29.

⁵³ Keuls, E. C., *The Reign of The Phallus*, London 1985, 106; Hague, 33; Thomson, R. G., *Aiskhylos ve Atina*, (Çev. Mehmet H. Doğan), İstanbul 1990, 160; Oakley-Sinos, 11-14, Fig.2-9.

⁵⁴ Hague, 33.

⁵⁵ CVA., *Italia Fas.33*, Lev.132-2.

⁵⁶ Oakley-Sinos, 24-26, Fig.50-82.

⁵⁷ Mireaux, 217; Oakley-Sinos, 22 vd.

⁵⁸ Hague, 33.

⁵⁹ Brueckner, Levha 5-1; Oakley-Sinos, 26-34, Fig.60-81.

⁶⁰ Ersamuk, A., *Antik Çağda Kadın*, İstanbul 1995, 62.

⁶¹ Oakley-Sinos, 32, Fig.85.

⁶² Hague, 32-35.

⁶³ Ersamuk, 64.

⁶⁴ Hague, 35-36; Oakley-Sinos, s.38-42.

⁶⁵ Brueckner, 89-90.

DÜZELTME

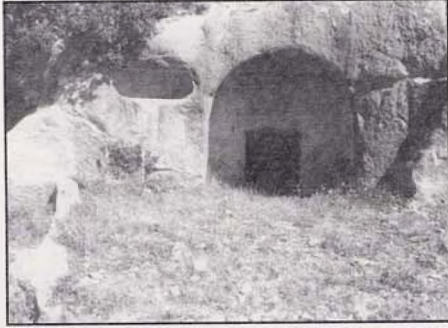
Derginin 5. sayısında yayımlanan "Dağlık Kilikya'da Olba-Diocaesarea Nekropollerindeki Kaya Mezarları" başlıklı makalenin resim alt yazıları teknik bir aksaklıktan dolayı yanlış yazılmıştır. Doğrusu aşağıdaki şekildedir.

Resim 1: Olba Nekropolü

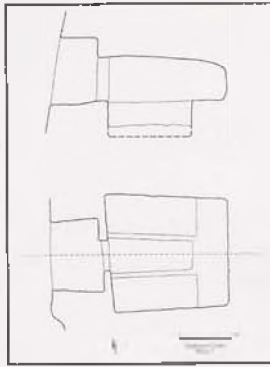
Resim 2: Diocæsarea, Siraınler Nekropolü

Resim 3: Eğrikuyu, girişi kemerli ve nişli kaya mezarı

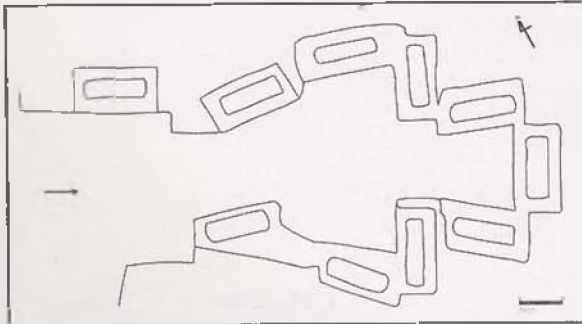
Resim 4: Olba, dikdörtgen girişli ve nişli kaya mezarı

Resim 5: Eğrikuyu, basit kaya mezarı plan ve kesiti

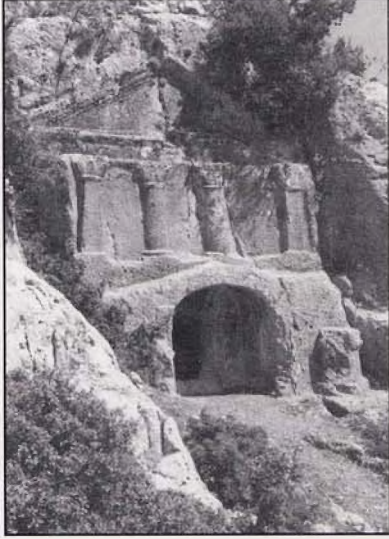
Resim 6: Eğrikuyu, oyma tekne gömü yerli kaya mezarı

Resim 7: Siraınler, on arkosollü mezar

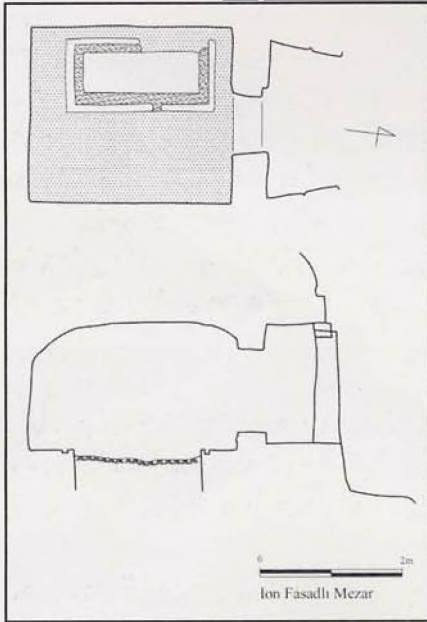
Resim 8: Siraınler, tek arkosollü mezar

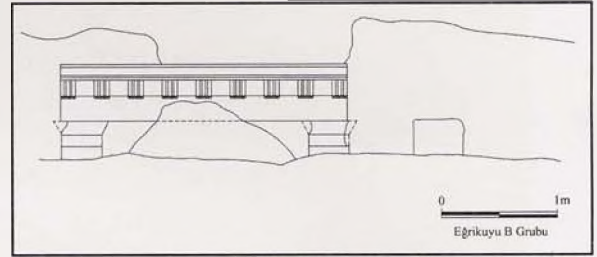
Resim 9: Olba, Korint fasadlı mezar

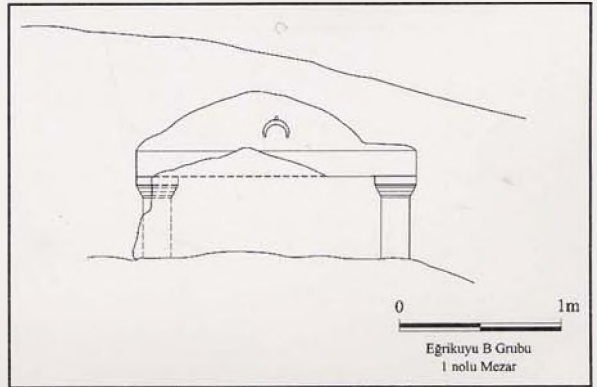
Resim 10: Olba, İon fasadlı Mezar

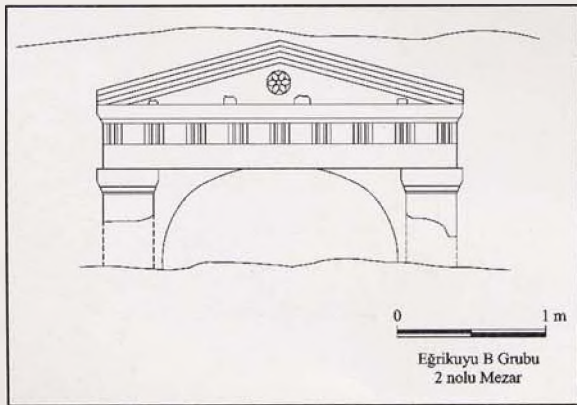
Resim 11: Olba, İon fasadlı mezarın plan ve kesiti

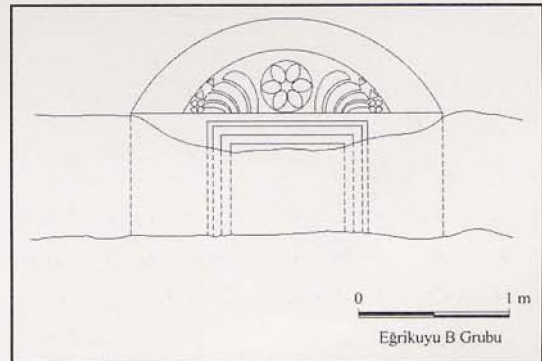
Resim 12: Eğrikuyu, Dor fasadlı mezar

Resim 14: Eğrikuyu, hilal motifli kaya mezarı

Resim 13: Eğrikuyu, Dor fasadlı mezar

Resim 15: Eğrikuyu, rozet motifli mezar

YAYIN İLKELERİ

Uluslararası standartlara uygun, nitelikli bir dergi çıkarabilmek siz değerli bilim adamlarımızın ve müzecilerin çalışmalarını aşağıda belirtilen kurallara uygun göndermeleri ile mümkün olacaktır.

- Yazarın tercihinine göre Türkçe, İngilizce, Almanca veya Fransızca dillerinden birinde yazılan ve mutlaka özgün olması gereken makaleler, konusuna göre belirlenen “**Bilimsel Danışmanlar**” tarafından incelendikten sonra yayımlanır. Gerekliğinde gerekçeleri ile birlikte gözden geçirilmek üzere yazarına iade edilir.
- Makaleler PC’de yazılacak ise **Word veya Adobe InDesign** programları kullanılmalıdır. Makaleler A4 kağıda 16.5x24.5 cm’lik bir alan içine çift sütun olarak 11.5 punto ve bir satır aralığıyla **Tekton** ya da **Times** karakteriyle, maksimum 10 sayfa olarak yazılmalıdır. Başlıklar ve yan başlıklar bold yazılmalıdır. Referanslar 11.5 punto yazılarak makalenin arkasında notlar halinde verilmelidir.
- Çizim, fotoğraf ve slaytların toplamı 15 adetten fazla olmamalı, fotoğraflar yapıştırılmamalı, bantlanmamalı, çizim ve fotoğrafların arkasına numara, araştırmacı adı, yön oku mutlaka konmalı, makalede belirtilen fotoğraf sayısı ile gönderilen fotoğraf sayısı birbirini tutmalıdır. Çizim ve fotoğraflar baskıda iyi sonuç verecek nitelikte olmalı, fotoğraflar fotokopi veya bilgisayar çıktısı olmamalı ve mutlaka renkli olmalıdır. Çizimler (Çizim:), resimler (Resim:), haritalar (Harita:) diye gösterilip numaralandırılmalı, kesinlikle levha sistemi kullanılmamalıdır. Resimler CD veya diskette gönderilecekse, yüksek çözünürlükte taranıp **JPEG** veya **TIFF** formatında kayıt yapılmalıdır.
- Makaleler mutlaka yeni bir disket veya CD’ye kaydedilmeli ve çıktısı ile birlikte gönderilmelidir. Disket veya CD’deki makale ve çıktı mutlak surette uyumlu olmalıdır. Disket veya CD’deki makale ile çıktısındaki makale uyumlu olmalıdır. Disket baz alınacaktır.
- Türkçe yazılan makalelerde 500 kelimeyi aşmayan İngilizce, Almanca veya Fransızca, yukarıda belirtilen dillerden birinde yazılmış makalelere ise mutlaka Türkçe özet eklenmelidir.
- Yazarlara makalenin yayımlandığı dergiden 5’er adet gönderilir.
- Makalelere unvan ve yazışma adresi yazılmalıdır.
- Gönderilen yazılar yayımlansın veya yayımlanmasın geri gönderilmez.
- Derginin Ekim-Kasım ayları arasında çıkarılması planlandığından yazılar, yayın kurulunda değerlendirme süresi dikkate alınarak, Ocak-Mayıs ayları arasında **Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Arşiv ve Yayınlar Şubesi Müdürlüğü 2. TBMM 06100 Ulus-Ankara** adresine gönderilmelidir. Mayıs ayından sonra elimize ulaşan makaleler bir sonraki sayıda değerlendirilecektir.

ISSN 1302-9231

9 771302 923106

ISBN 975-17-3104-6

9 789751 731906